
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica),
dr. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Jože Pirjevec, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 12. junija 2001

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (glavni urednik) zdenko.cepic@guest.arnes.si

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za šolstvo, znanost
in šport Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 2500 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Christian Promitzer, Niko Županič in vprašanje jugoslovanstva;
med politiko in antropologijo (1901-1941) 7
*Niko Županič and the Issue Jugoslavism: Between Politics
and Anthropology (1901-1941)*
UDK 929 Županič N:323.1(497.1)
- Jurij Perovšek, Vprašanje etnične posebnosti Muslimanov
v razpravi jugoslovanskih komunistov o nacionalnem
vprašanju leta 1923 31
*The Question of the Ethnic Peculiarity of the Yugoslav Moslems in the
Debate on the National Question by the Yugoslav Communists in 1923*
UDK 323.1(497.15):297
- Žarko Lazarevič, Slovensko bančništvo med obema vojnama 41
Slovenian Banking between the Two World War
UDK 336.7(497.4)"1918/1941"
- France Kresal, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani 59
The Chamber of Commerce, Trade and Industry in Ljubljana
UDK 334.788.2(497.4)"1851/1948"
- Ivan Križnar, Okupacija in narodnoosvobodilni boj
na zgornjem Gorenjskem 71
Occupation and the National Liberation War in Upper Carniola
UDK 94(497.4-16)"1941/1945"

ZAPISI

- Silvija Kavčič, Mlade Slovenke v mladinskem zaščitnem taborišču
Uckermark ter po letu 1945 v Sloveniji 87
*Young Slovene Women in the Uckermark Youth Protective
Custody Camp and, after 1945, in Slovenia*
UDK 940.547.2 - 055.2(430)
- Marijana Stamova, Makedonsko vprašanje, Tito
in Todor Živkov (1963-1967) 97
The Macedonian Question, Tito and Todor Zhivkov (1963-1967)
UDK 323.1(=163.)+327(497.1):(497.2)"1963/1967"

 RAZPRAVLJANJA

"Bermanov dosje", moje pripombe (Janko Pleterški)	105
---	-----

 HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941	117
K poročilu bana dr. Marka Natlačena o dogodkih v Sloveniji v prvih mesecih okupacije (Boris Mlakar).....	117
ŠPoročilo]	121
ŠPriloga]	146

 OBLETNICE

Ob življenjskem jubileju akademika Vasilija Melika (Jasna Fischer)	149
Franc Rozman - 60- let (Peter Vodopivec)	151

 IN MEMORIAM

Walter Steiner (Franc Rozman)	157
-------------------------------------	-----

 OCENE IN POROČILA

Zvonko Bergant, Slovenski klasični liberalizem (Jurij Perovšek)	159
Boris Mlakar, Tragedija v Cerknem pozimi 1944 (Vida Deželak-Barič)	164
Vera Hutar, Slovenski Rdeči križ (od septembra 1943 do septembra 1944) (Damijan Guštin)	168
Pieter Lagrou, The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965 (Boris Mlakar)	171
Marija Stanonik, Slovensko pesništvo pod tujimi zastavami (Vida Deželak-Barič)	175
S. A. Romanenko, Jugoslavija : krizis, raspad, vojna (Aleš Gabrič)	179
Od sanj do resničnosti: razvoj slovenske državnosti (Mojca Šorn)	182
Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji (Nevenka Troha)	184

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšje zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fondi**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinske o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat nevesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), števiko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije* (glej v spletni strani MŠZŠ na internetu: <http://www.mzt./mzt/dok/nav-oblik-publ.html>).

1.01
N:323.1(497.1)
Prejeto 30. 3. 2001

UDK 929

Županič

Cristian Promitzer*

Niko Županič in vprašanje jugoslovanstva; med politiko in antropologijo (1901-1941)**

IZVLEČEK

Biografska skica slovenskega antropologa in etnologa Nika Županiča (1876-1961) je izhodišče za razpravo o unitarnem jugoslovanstvu med Slovenci od zgodnjega 20. stoletja do 1941. Županič izvira iz Bele krajine in je študiral zgodovino, geografijo in etnologijo na dunajski univerzi. Leta 1907 se je preselil v Beograd, kjer je delal kot kustos v Zgodovinsko-umetnostnem muzeju in v Etnografskem muzeju. Med prvo svetovno vojno je bil član Jugoslovanskega odbora. Vrnil se je v Slovenijo leta 1921, kjer je postal ravnatelj Etnografskega muzeja v Ljubljani. Leta 1922/23 je bil nekaj mesecev minister v jugoslovanski vladi radikala Nikole Pašića, a njegovi poskusi etabrirati Narodno radikalno stranko v Sloveniji, so bili neuspešni. Vzroke za ta neuspeh lahko najdemo v političnem spektru v Sloveniji, ki je bil tedaj že precej oblikovan, in liberalci so veljali kot boljši predstavniki unitarističnega jugoslovanstva. Med svojo politično kariero si je Niko Županič prizadeval za koncepcijo biologistične različice unitarističnega jugoslovanstva, ki je bila pod vplivom srbskega geografa Jovana Cvijića in je temeljila na pristopu "rasne znanosti". Določila je Jugoslovane za dominanten narod na Balkanu, ki je na isti ravni kot "germanska rasa", medtem ko so bili Albanci, Grki in delno Bolgari manj vredni. Zdi se, da je to slovanska reakcija na nemške rasistične ideje, ki so bile aktualne na Dunaju zgodnjega 20. stoletja.

Ključne besede: jugoslovanstvo, Avstro-Ogrska, Jugoslovanski odbor, Kraljevina Jugoslavija, Narodna radikalna stranka, unitarizem, Srbija, narodni stereotipi, Balkan, antropologija, etnologija, rasna teorija

ABSTRACT

NIKO ŽUPANIČ AND THE ISSUE JUGOSLAVISM: BETWEEN POLITICS AND ANTHROPOLOGY (1901-1941)

A biographical outline of the Slovene Anthropologist and Ethnologist Niko Županič (1876-1961) is the starting point for a discussion of integral Yugoslavism among the Slovenes from the early 20th century until 1941. Županič stems from the region of Bela krajina and studied history, geography and ethnology at the University of Vienna. In 1907 he

* Dr., Institut für Geschichte, Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Karl Franzens Universität, A-8010 Graz, Mozartgasse 3, E-mail christian.promitzer@uni-graz.at

** Razprava je razširjena verzija referata "History and Anthropology. The Yugoslav Focus in the Work of Niko Županič" na workshopu "Ideology and Historiography: The Making of Identity in Yugoslavian Historiography" v Firencah 8. - 9. maja 2000 v tamkajšnjem Evropskem univerzitetnem inštitutu pod okriljem centra Roberta Schumana. Avtor se zahvaljuje dr. Ervinu Dolencu za povabilo, pripraviti referat za objavo v slovenščini in za številne nasvete na poti do dokončanja. Za podporo se zahvaljuje tudi Slovenskemu etnografskemu muzeju in Izpostavi Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo v Ljubljani.

moved to Belgrade, where he worked as curator in the Cultural Arts Museum and in the Ethnographical Museum. During World War I he was member of the Yugoslav Committee. He returned to Slovenia in 1921, where he became director of the Ethnographical Museum in Ljubljana. In 1922/23 he was minister in the Yugoslav government of the radical Nikola Pašić for some months, but his efforts to promote the Radical Party in Slovenia, which was originally a Serbian party, remained fruitless. The reasons for this failure have to be considered in the already distinct political constellation in Slovenia, where the Liberals were considered more apt to represent the option of integral Yugoslavism. During his political career Niko Županič pursued the concept of a biologist version of Yugoslavism which was influenced by the Serbian geographer Jovan Cvijić and was based upon the approaches of "racial science". It proclaimed the dominance of the Yugoslavs in the Balkans, which were on a level with the "German race", while it disparaged Albanians, Greeks and partly Bulgarians. This concept seems to be a Slav reaction on German racist ideas, which were modern in Vienna in the early 20th century.

Key words: Yugoslavism, Austro-Hungary, Yugoslav Committee, The Kingdom of Yugoslav, Radical Party, unitarism, Serbia, national stereotypes, Balkans, Anthropology, Ethnology, racial science

Niko Županič, verjetno pred 1. svetovno vojno.

Slikovni arhiv Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.

Leta 2001 mineva sto let, odkar sta belokranjska študenta na Dunaju Niko Županič¹ in France Derganc izdajala revijo "Jug", ki si je prizadevala za kulturno in politično združitev južnih Slovanov. Leta 2001 je tudi štirideseta obletnica smrti Nika Županiča (1876-1961). Njegovo življenje je res vredno temeljite raziskave, posebej kar se tiče njegovega stremjenja po skupni jugoslovanski državi. Njegovo jasno unitaristično jugoslovansko stališče je zanikalo možnost sleherne slovenske avtonomije, ker ga je po ustanovitvi skupne države pripeljalo na rob političnega življenja v Sloveniji, tako da so ga beograjski sodobniki bolj cenili kot ljubljanski. Tako je na primer leta 1928 mladi Lojze Ude med osebnostmi in dogodki, ki so pri ustanovitvi kraljevine SHS bili pomembni za določanje bodočega statusa Slovencev v skupni državi, kritiziral tudi Županiča. Udetova kritika se je nanašala na zamujene zgodovinske priložnosti za zasidranje močnejše vloge Slovencev v kraljevini, ki jih je naknadno težko popraviti.² Pa tudi britanski zgodovinar in diplomat R. W. Seton-Watson je ocenil Županiča negativno, ko ga je označil kot "instrument" srbskega in pozneje jugoslovanskega predsednika vlade Nikole Pašića.³ To so vse razlogi, zakaj Niko Županič ni bil prav hvaležen predmet obravnave v slovenskem zgodovinopisju. Dodati moramo, da je bil tudi v znanosti sporna osebnost. Na drugi strani mu lahko štejemo v dobro, da je utemeljil antropologijo in etnologijo v Sloveniji. Bil je prvi ravnatelj Slovenskega etnografskega muzeja in pozneje tudi prvi profesor etnologije na ljubljanski univerzi.

V obravnavi jugoslovanskega vprašanja med Slovenci je biografski pristop na prvi pogled morda omejitvev, ki ne dovoljuje več kot nekaj pozitivističnih uvidov, češ da individualne posebnosti ovirajo generalizacije. Če se vendar biografija razume kot različica mikro-zgodovine, potem so tudi splošni sklepi možni in zaželeni. Carlo Ginzburg, doajen mikro-zgodovine, je utemeljeval, da je malo verjetni in nenavadni vir s svojimi možnostmi pogosto celo bogatejši od tipičnega.⁴ Torej bi življenje netipičnega slovenskega politika in antropologa, ki si je z vso močjo prizadeval za združenje južnih Slovanov, lahko vrglo nekaj nove luči na ideološke temelje prve Jugoslavije in tudi na nove aspekte vprašanja jugoslovanstva med Slovenci.

Tukaj ne morem ponuditi izčrpane biografske študije o Županiču in njegovem političnem in znanstvenem delovanju; to ni možno iz prostorskih razlogov in zato, ker je znaten del arhivskega gradiva o Županiču poleg Ljubljane raztresen še v raznih arhivih na Dunaju, v Zagrebu in v Beogradu.⁵ Cilj te razprave je predvsem

¹ Tudi pisavi *Zupanič* (slovensko) in *Županić* sta možni.

² Lojze Ude: Slovenci in jugoslovanska skupnost. Maribor 1972, str. 250 (dalje Ude, Slovenci).

³ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906-1941, II. knj.: 1918-1941. Zagreb-London 1976, str. 136.

⁴ Carlo Ginzburg: Mikro-Historie. Zwei oder drei Dinge, die ich von ihr weiß. Historische Anthropologie, 1, 1992, št. 2, str. 169-192, cit. 191.

⁵ Dosedanji številni biografski prispevki o Županiču se opirajo večinoma na to, kar je rekel avtorjem, ki so bili njemu naklonjeni. Tukaj so naštetni samo najpomembnejši: M. Ravničar: O jednoj desetogodišnjici. Beograd 1911 (dalje Ravničar, desetogodišnjici); Louis Pirc: Uvod h govoru, Niko Zupanič: Slovenija vstani! Ameriškim Slovincem : Govor ki ga je imel pred Slovenci v Clevelandu 28. aprila 1916. Cleveland 1916, str. XIII (dalje Pirc, Uvod); Stanko Vurnik: Županić Niko dr., Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko slovenačka, I. knj.: A-Z. Zagreb 1925, str. 755-756 (dalje Vurnik, Županić); Ivo T. Franić: Život i rad dra. Nike Županića, Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu, 2, 1936, št. 3-4, str. 11-28 (dalje Franić, Život); Dr. Niko Županić : Dopisni član, Godišnjak Srpske Kraljevske Akademije, XLVIII, 1938, str. 255-284 (dalje Dopisni član). Kritični izjemi sta le dve

osvetliti stičišča med Županičevo politično aktivnostjo in znanstvenim diskurzom. Le-ta je pri Županiču povezan s pristopom, ki je postal skrajno sporen po drugi svetovni vojni, ker je v fašističnih režimih služil legitimaciji holokavsta. Gre za tipološki pristop v fizični antropologiji, ki je meril dolžino lobanj, določal barvo oči in las, da bi določil "raso" raznih populacij. Vladimir Dvorniković je 1939 objavil obširno študijo "Karakterologija Jugoslovena", v kateri je Županiča označil s pojmom "naš rasni istorik".⁶ V tem oziru se postavlja vprašanje, koliko je Županič - poleg Jovana Cvijića - utemeljitelj *biologističnega jugoslavizma*.

II.

Porajanje idej ima pogosto zvezo z okoljem, iz katerega avtor izhaja. Tako je tudi z Nikom Županičem, ki je bil rojen 1. decembra 1876 v vasi Griblje pri Črnomlju v Beli krajini. V poznem srednjem veku in v zgodnjem novem veku je večina izvirnega prebivalstva Bele krajine zaradi turških napadov pokrajino zapustila. Hrvati in pravoslavni Uskoki iz Osmanskega carstva so potem v 16. stoletju znova naselili zapuščeno Belo krajino. Niko Županič je sam svoje poreklo iskal v hrvaški vasi Draganići, od koder se je rod Županič priselil v 18. stoletju.⁷ Avstrijska policija, ki je bila opazovala politično delovanje mladega Županiča pred prvo svetovno vojno, pa je zabeležila, da se je imel za "srbskega potomca".⁸ Morda je multietnična sestava Bele krajine pripomogla, da je Županič potisnil svojo primarno slovensko socializacijo v ozadje. Leta 1912 je napisal antropološko razpravo o srbskem prebivalstvu v vaseh Marindol in Bojanci, ki je bila objavljena v srbsčini. Tam ugotavlja multietnični značaj Bele krajine: "U ovoj maloj oblasti ima toliko etnografskog šarenila, da je čovek gotovo na svakom koraku iznenaden raznolikošću govora, narodne psihe i materijalne kulture."⁹ Kot na Hrvaškem je tudi v Beli krajini pravoslavna uskoška populacija sprejela srbsko identiteto, medtem ko je hrvaško prebivalstvo, ki je pobegnilo sem zaradi osmanskih napadov, večinoma sprejelo slovensko nacionalno identiteto. Na tak način Belokranjec "več kod kuće dolazi u dodir sa svima jugoslavenskim plemenima osim sa Bugarima".¹⁰ - "O pravoslavnim praznicima kada igra kolo i pevaju se narodne pesme kod crkve Sv. Jovana u Bojancima, dolazi ovamo slovenačka inteligencija iz najbližeg grada Črnomlja i palančice Vinice (rodnog mesta čuvenog slovenačkog liričara O. Župančiča), da se nagleda ovoga egzotičnog sveta s balkanskog orienta."¹¹ Zato je

biografski pripombi Vilka Novaka, ki je bil dolgoletni asistent pod Županičem in 1957 tudi njegov naslednik kot predstojnik oddelka za etnologijo in etnografijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani: Vilko Novak: Raziskovalci slovenskega življenja. Ljubljana 1986, str. 297-299; isti: Županič (Županič, Zupanič) Niko, Slovenski biografski leksikon, 4. knj. Ljubljana 1980-1991, str. 1039-1042 (dalje Novak, Županič). Obširna bibliografija Županičevih del je v knjigi Dr. Niko Županič : Ob odkritju njegove spominske plošče v Gribljah v Beli krajini. s. l. 1972, str. 35-54 (dalje Dr. Niko Županič).

⁶ Vladimir Dvorniković: Karakterologija Jugoslovena. Beograd 1990 (ponatis izdaje iz 1939), str. 313 (dalje Dvorniković, Karakterologija).

⁷ Pirc, Uvod, str. XIII.

⁸ Rasto Pustoslemšek: Pod skrbstvom Avstrije. V: Ob dvajsetletnici Jugoslavije. Ljubljana 1938) (=Misel in Delo, 4, št. 12), str. 41-44, cit. 43 (dalje Pustoslemšek, Pod skrbstvom).

⁹ Niko Županič: Žumberčani i Marindolci : prilog antropologiji i etnografii Srba u Kranjskoj. Beograd 1912 (=separat iz časopisa "Prosvetni glasnik"), str. 6 (dalje Županič, Žumberčani).

¹⁰ Prav tam, str. 16.

¹¹ Prav tam, str. 10-11.

bila Bela krajina za Županiča nekakšna idealna "SHS-regija" na Kranjskem. Tudi v starosti med drugo svetovno vojno je opisal jugoslovanstvo Bele krajine v živih barvah: "Med hrvatskimi, srbskimi in slovenskimi kmeti ni bilo v Beli Krajini nikoli preprirov. Njih skupni junak je kraljevič Marko. Pred petdesetimi leti smo tu še prepevali pesem o Kosovki devojki, kakor jo pojo Srbi Ibarske in Moravske doline."¹²

Torej ni dvoma, da ima jugoslovanski fokus v življenju Nika Županiča opravka z njegovo rodno Belo krajino. Multietnična sestava te pokrajine vendar ni vzrok za njegovo jugoslovanstvo. Ta ga je bržkone zapeljala do sekundarne idealizacije njegove ožje domovine v smislu jugoslovanstva, potem ko je že bil na tej poti. V vsakem primeru je bila zanj nazoren zgled, da je mirno sožitje Slovencev, Srbov in Hrvatov na najožjem prostoru mogoče in ga je podkrepila v njegovem zanimanju za balkanske narode.

III.

Županičev oče je bil konec 19. stoletja eden od bogatejših kmetov v Beli krajini, tako da si je kot vaški oderuh lahko privoščil študij svojega prvorojenega sina. Županič je najprej obiskoval gimnazijo v Novem mestu, kjer je bil nekaj časa sošolec Otona Župančiča. Po opravljeni maturi leta 1897 je oče predvidel, da bo njegov sin izbral poklic duhovnika. Toda Niko je hotel študirati bolj posvetne znanosti. Prej je odslužil vojaški rok kot enoletni prostovoljec pri konjenici na Dunaju v činu rezervnega poročnika.¹³ Leta 1898 je začel študirati na dunajski univerzi. Prvi semester je poslušal pravo, nato je prestopil na filozofsko fakulteto, kjer je študiral zgodovino, geografijo, etnologijo, antropologijo in arheologijo.¹⁴ Med njegovimi profesorji so bili Slovani, ki so na določen način zastopali slovansko vzajemnost, kot češki zgodovinar Konstantin Jireček, ki je bil leta 1880 prosvetni minister v Bolgariji in je bil znan po spisih o preteklosti balkanskih narodov.¹⁵ V juniju 1903 je Županič končal svojo disertacijo "Die Ankunft der Slowenen in dem Süden" (Prihod južnih Slovanov na Balkan). Njegova mentorja sta bila profesorja Julius Hirn in Konstantin Jireček. Podrobne analize rokopisa, ki obsega okrog 400 strani in jo hranijo v dunajski univerzitetni knjižnici,¹⁶ še nimamo. Lahko samo zabeležimo, da je to delo določilo bistvene smernice daljšega znanstvenega delovanja Nika Županiča: to se nanaša na iskanje pradomovine južnih Slovanov, ki je predstavljeno v disertaciji v posebnem poglavju in na zaklad besedil antičnih in bizantinskih avtorjev o južnih Slovanih, ki je spremljal vse poznejše Županičeve raziskave. Podčrtati je tudi treba, da je uporabljal ime Slovenci kot izvirno ime za vse južne Slovane, zaradi česar je še štirideset let

¹² Viktor Smolej: Stari politiki in javni delavci o Osvobodilni fronti, o jugoslovanskem osvobodilnem gibanju in o Titu. s. l. (po 1945), str. 22-23 (dalje Smolej, Stari politiki).

¹³ Pirc, Uvod, str. XIV-XV. O Županičevih starših glej Niko Županič: Griblje in moji starši. V: Dr. Niko Županič : Ob odkritju njegove spominske plošče v Gribljah v Beli krajini. s. l. 1972, str. 9-19.

¹⁴ Dopisni član, str. 256.

¹⁵ Walter Leitsch/Manfred Stoy: Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907-1948. Wien - Köln - Graz 1983 (=Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas XI), str. 20-34.

¹⁶ Niko Županič: Die Ankunft der Slowenen in dem Süden, Wien am 9. Juni 1903, (Universitätsbibliothek Wien, signatura D 13.596).

pozneje zahteval, da se mora Jugoslavija pravzaprav imenovati Slovenija.¹⁷ Razen tega je njegov poskus določitve zahodne meje južnih Slovanov - v tem primeru Slovencev - nasproti Italijanom zanimiv, saj je ta problem spet obravnaval v prvi svetovni vojni in kot ekspert jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu leta 1919.¹⁸ Končno v disertaciji lahko prvič opazimo njegovo stremljenje določiti zgodovinsko spremembo telesne zunanosti Slovanov, kar že opozarja na njegovo bodočo znanstveno usmeritev k fizični antropologiji.

Za takratne razmere je Županič precej dolgo študiral. Materialno preskrbljenost mu je zagotavljal oče vse do smrti leta 1911, ko je Županič že nekaj let imel redne dohodke.¹⁹ Eden od vzrokov za zakasnitev študija je bilo Županičevo politično delovanje. Že od leta 1899 naprej je začel širiti jugoslovansko idejo med slovenskimi, hrvaškimi, srbskimi in bolgarskimi študenti na zborih njihovih akademskih društev tako, da je dobil vzdevek "Car balkanski".²⁰ Stoletnico rojstva Franceta Prešerna je organiziral s pomočjo liberalno usmerjenega akademskega društva "Slovenija" kot skupno slovansko proslavo na Dunaju z udeležbo tamkajšnjih čeških, poljskih in ruskih študentov.²¹ Brez dvoma je tu očiten vpliv neoslavizma, ideje o slovanski vzajemnosti, ki se je ob stoletnici rojstva Františka Palackega in ob 50-letnici prvega vseslovanskega shoda manifestirala na velikem zborovanju v Pragi leta 1898.²² Večjega pomena je vendarle bilo konkretno izoblikovanje ideje slovanske vzajemnosti v obliki jugoslovanstva, kakor se je to prvič pokazalo v reviji "Jug", ki je bila omenjena na začetku te razprave. Županič je pozneje pisal, da je bil jugoslovanski program "Juga" tako radikalen, da je izstopil iz društva "Slovenija", da bi bil nevezan. Moral je šele prepričati svojega rojaka Derganca, naj sodeluje v tem projektu.²³ Izhodišče Županičevega političnega programa je bilo v tem, da se za Slovence narodno vprašanje ujema s socialnim: "Mi Slovenci hočemo rešiti socialno vprašanje, mi se borimo za svojo narodnost. V tem oziru smo vsi Slovenci socialisti. Ali rešiti hočemo svoje vprašanje po svojem programu, ne kakor na pr. narekuje Marx. Zato se nočemo imenovati socialne demokrate (marxiste), ampak narodne demokrate ali boljše: slovenske radikalce, ker hočemo s koreninami vred izrjavati tudi vse, kar škoduje slovenski narodnosti."²⁴ Županič je poskušal prepričati svoje slovenske bralce, naj se bolj ozirajo na svoje slovanske brate na jugu, posebej na Srbe. Podčrtal je mitični pomen Kosova ne samo za Srbe, ampak za vse južne

¹⁷ Niko Županič: Pojav obnovljenega jugoslovanstva ob nastopu XX. stoletja. V: Ob dvajsetletnici Jugoslavije. Ljubljana 1938) (=Misel in Delo, 4, št. 12), str. 22-35, cit. 30 (dalje: Županič, Ob dvajsetletnici).

¹⁸ Niko Zoupanitch: Ave Illyria. Paris 1919, str. 17-23.

¹⁹ Pirc, Uvod, str. XIV.

²⁰ Županič, Ob dvajsetletnici, str. 25.

²¹ Niko Županič, Doprsni kipi dr. Prešerna. V: Slovenski narod (dalje SN), št. 5, 8. 1. 1900, str. 3; Pirc, Uvod, str. XVII-XVIII.

²² Irena Gantar Godina: Novoslovanska ideja in Slovenci. V: Zgodovinski časopis, 43, 1989, št. 4, str. 513-546, cit. 516; ista, Neoslavizem in Slovenci. Ljubljana 1994 (dalje Gantar Godina, Neoslavizem).

²³ Županič, Ob dvajsetletnici, str. 26.

²⁴ Citirano po Županič, Ob dvajsetletnici, str. 27. V tem oziru je zanimivo, da je srbski zgodovinar Milorad Ekmečić ugotovil, da je bil vpliv socialističnih smeri na tedanje mladinsko gibanje med južnimi Slovani omejen na zahtevo po radikalni demokraciji - glej Milorad Ekmečić: Stvaranje Jugoslavije 1790-1918, 2. knj., Beograd 1989, str. 530 (dalje Ekmečić, Stvaranje Jugoslavije 2).

Slovane.²⁵ Revija je kmalu postala predraga in urednika sta morala prenehati z izdajanjem po sedmi številiki. Njuna očeta sta morala plačati tudi dolgove.²⁶ Čeprav je bila revija "Jug" efemeran pojav, je bila vendar predhodnik jugoslovansko usmerjenega narodno-radikalnega mladinskega gibanja med Slovenci in Srbi, ki si je nekaj let pozneje s časopisi ustvarilo lastno javnost. "Omladina: glasilo narodno-radikalnega dijaštva" (Ljubljana 1904-1914), "Preporod" (Ljubljana 1912-1913) in "Slovenski Jug" (Beograd 1903-1912).²⁷ Druga plat tega pionirstva sta bili že tedaj nekakšna samovoljnost in izolacija, ki sta bili podkrepjeni s tem, da Županič pozneje ni pripadal tisti generaciji, ki je bila znana kot mladoliberalno krilo v Narodno-napredni stranki (Gregor Žerjav, rojen 1882, Alojz Ribnikar, rojen 1880, in Albert Kramer, rojen 1882).²⁸

Makedonsko vprašanje je postajalo na prelomu stoletja zmeraj bolj pereče. Tedaj je Županič preložil pisanje svoje doktorske disertacije za pol leta in začel pisati politično brošuro o tej zadevi, ne da bi poznal Makedonijo iz lastne izkušnje. Rezultate te raziskave je posredoval Albrechtu Pencku, profesorju na geografskem inštitutu, preden jih je objavil v nemščini pod psevdonimom K. Gersin. Njegova glavna teza je bila, da morata zahodni in severni del Makedonije pripasti Srbiji, ne Bolgariji, češ da je srbska kultura višja od bolgarske.²⁹ Županič je končal svojo razpravo z besedami: "Svobodno, samostojno Južno Slovenstvo je prvi pogoj za evropsko ravnotežje in svetski mir."³⁰ Ta sklep je bil vendarle nekoliko omakeževan z antisemitizmom, s katerim je knjigo začel. V uvodu je namreč pisal o "svetovnem in poslovnem časopisju" kot nasprotniku rešitve makedonskega vprašanja v jugoslovanskem smislu.³¹ V slovenski izdaji uvoda, ki je bil objavljen v Ljubljanskem zvonu, je uporabil izraz "židovsko časnikaštvo".³² To je nekritično prevzel tudi Anton Aškerc v svoji pozitivni oceni Županičeve brošure.³³ Podčrtati moramo tudi, da je Županič predstavil sistem "kulturnih krogov", ki ga je ravno leta 1902 razvil srbski geograf Jovan Cvijić za antropogeografski opis Balkanskega polotoka (bizantinsko-aromunska, partriarhalna, italijanska in srednjeevropska kulturna sfera).³⁴ Brošura je zbudila pozornost ne samo v Avstriji, tudi Cvijić, ki je bil tedaj na Dunaju, se je hotel seznaniti z avtorjem in se je z Županičem srečal v dunajski kavarni "Landmann".³⁵ To je bil začetek znanstvene povezave, ki sicer ni bila brez težav, vendar je trajala do Cvijićeve smrti leta 1927. Na njenem prvem

²⁵ Niko Županič: Kosovo. V: Jug, 1, 1904, št. 4, str. 122-125.

²⁶ Pirc, Uvod, str. XVIII.

²⁷ Županič, Ob dvajsetletnici, str. 28; Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981, str. 41.

²⁸ O mladoliberalnem krilu glej Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 32 (dalje Perovšek, Liberalizem).

²⁹ K. Gersin: Macedonien und das türkische Problem. Wien 1903, str. 28 (dalje Gersin, Macedonien). O nastajanju brošure glej: Ravničar, desetogodišnjici, str. 26 in Županič, Ob dvajsetletnici, str. 28-33.

³⁰ Citirano po Županičevem lastnem prevodu v Županič, Ob dvajsetletnici, str. 31.

³¹ Gersin, Macedonien, str. 5.

³² Niko Županič: Macedonija. V: Ljubljanski zvon, XXIII, 1903, str. 243-245, cit. 243.

³³ Anton Aškerc: K. Gersin: Macedonien und das türkische Problem. V: Ljubljanski zvon, XXIII, 1903, str. 314-315, cit. 314.

³⁴ Gersin, Macedonien, str. 20. Županič se je pri tem opiral na Jovan Cvijić, Antropogeografski problemi balkanskog poluostrva. Beograd 1902.

³⁵ Niko Županič: Jovan Cvijić : Biografska študija. V: Dom in svet, XX, 1907, str. 264-271, cit. 270.

srečanju je Cvijić mlajšega Županiča, ki je bil zgodovinar po izobrazbi, verjetno utrdil v prepričanju, da se specializira v antropologiji.

Županič je še enkrat prekinil študij. Po umoru kralja Aleksandra Obrenovića se je junija 1903 iz svojega eksila vrnil prek Dunaja v Srbijo novo izvoljeni srbski kralj Peter Karađorđević. Po Županičevi navedbi je sam, kljub odporu srbskih študentov, organiziral spreved ostalih južnoslovanskih študentov na dunajskem zahodnem kolodvoru za sprejem potujočega kralja, ki so ga pozdravili s klici: "Živio jugoslovanski kralj!"³⁶

Po končanem doktoratu je 1904 še opravil izpit za gimnazijske profesorje in napisal domačo nalogo *Die Bevölkerung illyrischer Länder vom Altertum bis zur Gegenwart* (Prebivalstvo ilirskih dežel od starega veka do danes) pri geografu Eugenu Oberhummerju. Potem je šel študirat po dva semestra antropologijo v München in Zürich. V Münchnu je užival tudi tamkajšnjo boemsko-umetniško sceno. To življenje brez dohodkov je moralo očeta, ki je tedaj zaradi vinske krize izgubil znaten delež svojega bogastva, zaskrbeti. Leta 1906 je Županič dejansko delal par mesecev kot študijski prefekt v Terezijanski gimnaziji na Dunaju. Njegovo upanje, da bi dobil mesto kot kustos ali bibliotekar v dunajski dvorni knjižnici, se ni uresničilo, saj mu je bila zaradi njegove politične aktivnosti državna služba nedostopna. Namesto tega ga je napadel neki Albanec, ki ga je užalil Županičev članek *Stara Srbija in Macedonija ter Jugoslovanstvo*, kjer je Županič med drugim napisal, da "organizira Avstrija Arbanase (posebno katoliške) v nacijo, podpihujoč v njih mržnjo proti Jugoslovanom." Menda je bil dvoboj z revolverji že dogovorjen, ko se je Albanec pri Županiču opravičil.³⁷

Nekaj mesecev pozneje se je Županič odpravil v Beograd, od koder je bil dobil vabilo od Jovana Cvijića. To je bilo Županičevo "slovo od mladosti".³⁸ Na začetku je delal na beograjski realki, kmalu nato je postal kustos v tamkajšnjem zgodovinsko-umetnostnem muzeju, saj so bile etnografske docenture na univerzi že zasedene. Leta 1909 se je potegoval za prosto mesto kustosa Deželnega muzeja v Ljubljani, vendar je kustos postal Josip Mantuani. Leta 1914 je bil Županič premeščen v beograjski Etnografski muzej, kjer je načrtoval ustanovitev antropološkega inštituta.

³⁶ Županič, *Ob dvajsetletnici*, str. 33-35.

³⁷ Niko Županič: *Stara Srbija - Macedonija - Jugoslovanstvo I*. V: SN, 12. 4. 1907, št. 83, str. 1; o posledicah članka glej Pirc, *Uvod*, str. XIX-XX. Omenjeni Albanec je bil diplomat in lingvist dr. Gjergj (Gjergj) Pekmezi (1872-1938), ki je leta 1903 postal nosilec katedre za albanski jezik na Orientalnem inštitutu na Dunaju. Pri tem je zanimivo, da so bili Pekmezi, jezikoslovec Rajko Nahtigal in literarni zgodovinar Ivan Prijatelj kot študentje slavista Vatroslava Jagića na Dunaju "nerazdružljiva prijateljska trojka" (Franc Jakopin) in da so od jeseni 1902 do pomladi naslednjega leta najeli celo skupno stanovanje. Pekmezi je skupaj z slovenskim slavistom Rajkom Nahtigalom leta 1908 objavil monumentalno delo "Grammatik der albanesischen Sprache" Šglej Rajko Nahtigal: *Pisma Ivana Prijatelja s študijskega potovanja 1903-1904*. V: *Ljubljanski zvon*, 57, 1937, str. 301-313, cit. 301; Franc Jakopin: *Albanološke študije Rajka Nahtigala*. V: *Jezik in slovstvo*, 23, 1977-78, str. 65-70]. O Pekmeziju glej tudi Uran Asllani: *Die albanischen Studenten in Österreich und ihre Rolle für die Bildung und Konsolidierung des albanischen Staates*, rokopis v tisku, str. 108-109. O celem kompleksu avstro-albanskih odnosov glej Kurt Gostentschnigg: *Die Verflechtung von Wissenschaft und Politik am Beispiel der österreichisch-ungarischen Albanologie*. V: *Südostforschungen*, 58, 1999, str. 221-24

³⁸ Prešernova pesem je bila deklamirana na poslovnem večeru, ki ga je priredil za svoje znance na Dunaju. Pirc, *Uvod*, str. XXIV. Že v letih 1904-1906 je bil Županičev mlajši brat Mate (Matija) v Srbiji, kjer je pomagal Belokrajncu Milanu Plutu pri izdajanju časopisa "Jugoslovenska korespondencija" - glej *Tridesetletnica beligradske "Jugoslovenske korespondencije"*. V: *Etnolog VIII-IX (1936)*, str. 120-124 (dalje *Tridesetletnica*).

Županičeva beograjska leta so bila zelo plodna. Objavil je več pomembnih del, med drugim tudi o Srbih v Beli krajini, ki jo je večkrat obiskal.³⁹ Politično je ostal zelo aktiven. Leta 1910 je organiziral skupaj z redakcijo dnevnika "Politika" in beograjsko občino sprejem slovenske delegacije v Beogradu.⁴⁰ Ko se je slovenski aviatik in konstruktor Edvard Rusjan na svoji prvi balkanski turneji 8. januarja 1911 smrtno ponesrečil pri kalemegdanski utrdbi, je imel Županič pogrebni govor v jugoslovanskem smislu.⁴¹ Istega leta je bil X. slovanski časnikarski kongres v Beogradu, za katerega je Županič uredil razstavo slovanskega časopisja in napisal pregled slovenskega tiska.⁴² Leta 1912, neposredno pred izbruhom prve balkanske vojne je šel na raziskovalno potovanje prek Grčije, Bolgarije in Osmanskega cesarstva. Na začetku prve balkanske vojne je bil spet na Dunaju, kamor je bil menda poslan od samega srbskega premiera Pašića, da informira avstrijsko javnost o pravičnosti srbskega stališča, posebej njihovega prizadevanja za izhod na morje preko Albanije. Tedaj je napisal brošuro "Altserbien und die albanische Frage" ("Stara Srbija in albansko vprašanje"), kjer je spet negiral obstoj albanske nacije. Oceno brošure je napisal zgodovinar Milan Pajk za Ljubljanski zvon. Pajk je bil tudi mnenja, da ustanovitev albanske države ni priporočljiva: "A če Županič zatrjuje, da Albanci niso narod, ker nimajo historične in kulturne preteklosti, temveč da so le "ein Komplex von sprachlich einander verwandten Stämmen" Š"kompleks jezično sorodnih plemen" - op. C.P.], se postavlja s tem na stališče onih "gospodujočih narodov", ki ne dovolijo malim narodom samostojnega razvoja. Kaj pa smo bili Slovenci pred Trubarjem?"⁴³

IV.

Z izbruhom prve svetovne vojne se je začel čas, ko je bilo Županičevo življenje najbolj negotovo. Vendar prav na tem obdobju temelji njegov politični ugled v prvi Jugoslaviji, čeprav so si izjave o njegovi tedanji vlogi nasprotujoče. Tako je do danes nepojasnjen njegov delež pri nastanku tako imenovane Niške deklaracije srbske vlade 7. decembra 1914, kjer je le-ta pojasnila svoje vojne cilje in omenila, da bi v bodočo jugoslovansko državo spadali tudi Slovenci.⁴⁴ Županič, ki je bil

³⁹ Županič, Žumberčani. Druga dela so: Niko Županič: Sistem istorijske antropologije balkanskih naroda I. V: Starinar, nova serija II, 1907, str. 167-189 (dalje Županič, Sistem I); isti: Sistem istorijske antropologije balkanskih naroda II. V: Starinar. Organ Srpskog arheološkog društva, nova serija III, 1908, str. 1-70 (dalje Županič, Sistem II); isti: Misli o fizijoetnologiji. V: Prosvetni Glasnik, 1909, str. 144-161; isti: Trojanci i Arijevci : prilozi preistoriji i paleontologiji Male Azije, Egeje i Balkanskog poluostrva. V: Glas Srpske kraljevske akademije, LXXXVI, 1911, str. 167-291; isti: Pontijski Bugari. Beograd 1913 (= separat iz časopisa "Prosvetni Glasnik"); isti: Hrvati kod Atine : Prilozi antropologiji i istorijskoj etnologiji Atike. V: Starinar, nova serija VI, 1914, str. 95-152.

⁴⁰ Franič, Život, str. 11.

⁴¹ Rudolf Andrejka: Edvard Rusjan. V: Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1960, str. 173-174; K Rusjanovemu pogrebu. V: SN, 19. 1. 1911, št. 15, str. 2-3.

⁴² Gantar Godina, Neoslavizem, str. 163; Niko Županič: Slovensko časnikarstvo. Beligrad 1911 (Separat iz zbornika "Jugoslovenska štampa"), str. 257-293.

⁴³ Milan Pajk: K. Gersin, Altserbien und die albanesishe Frage. V: Ljubljanski zvon, XXXIII, 1913, str. 55.

⁴⁴ Niko Županič: Slovenija vstani! Ameriškim Slovencem : Govor ki ga je imel pred Slovenci v Clevelandu 28. aprila 1916. Cleveland 1916, str. 58-61 (dalje Županič, Slovenija); Vurnik, Županič, str. 756; Dvajsetletnica niške deklaracije. V: Jutro, 7. 12. 1934, št. 281, str 1; Županič, Ob dvajsetletnici, str. 32; Dragoslav Janković: Niška deklaracija (Nastajanje programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine). V: Istorija XX. veka. Zbornik radova, X, 1969, str. 7-111, posebej 102-103,

tedaj še vedno avstrijski državljani, je v tistem času delal pri vojni cenzuri v Nišu. Že septembra ali oktobra je bil omenjen kot soavtor načrtovane brošure, ki je predvidela državno združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov.⁴⁵

Pašić je v začetku odklonil sprejem Županiča, ki je hotel priti do njega zaradi vključitve slovenskih pokrajin v srbske vojne cilje. Srbski premier je pozneje vendar izrabil Županičeve navedbe o zahodni meji slovenskih dežel, ki naj bi vključevala Gorico, Gradiščansko, Beneško Slovenijo, Trst in celo Istro.⁴⁶ Ker je bil Niko Županič edini bolj znan Slovenec v Srbiji,⁴⁷ ga je imel Pašić za potencialnega aduta, ter ga je pozimi 1914/1915 poslal v Rim, kjer je Županič stopil v stik s Franom Supilom in Antejem Trumbićem.⁴⁸ V začetku januarja 1915 je Županič prek šifriranih in z lažnim imenom podpisanih pisem iz Italije poskusil pripraviti liberalno usmerjenega časnikarja Rasta Pustoslemška v Ljubljani do emigracije. Toda to je le povzročilo, da je Pustoslemška, čigar pošta je bila nadzorovana, zaslišala policija. Pustoslemšek je bil po italijanski vojni napovedi končno zaprt.⁴⁹ Medtem je bil Županič angažiran pri ustanovitvi Jugoslovanskega odbora, v katerem so bili organizirani hrvaški, slovenski in srbski emigranti iz habsburške monarhije. Odbor, ki je bil utemeljen konec aprila in v začetku maja 1915, je imel svoj sedež v Parizu in v Londonu, ter je vodil kampanjo za bodočo jugoslovansko državo. To politično delovanje je povzročilo, da je avstrijsko sodišče Županiča - kakor sam piše - obsodilo na smrt zaradi veleizdaje.⁵⁰

Županič se je prvič profiliral, ko je Jugoslovanski odbor 12. maja 1915 sprejel manifest, ki je kritiziral pravkar sklenjeni Londonski pakt, v katerem je antanta Italiji obljubila Gorico, Trst, Istro in druge dele vzhodne jadranske obale. Britanski zgodovinar R. W. Seton-Watson, ki je svetoval jugoslovanskim emigrantom, je bil proti temu, da bi v dokumentu omenjali te pokrajine in Štajersko ter Koroško kot sestavne dele bodoče jugoslovanske države. Zavzemal se je za to, da bi uporabljali mednarodno šele uveljavljajoč se pojem "Slovenija" brez ožjih geografskih navedb. Namen je bil jasen: Velika Britanija je hotela imeti tako Italijo kot tudi južno-slovanske emigrante iz habsburške monarhije za svoje zaveznike. Toda Županič se

Janković dvomi, da je bil Županič tako pomemben v Srbiji, da je vplival na vsebino deklaracije, kakor je Županič trdil v svojem govoru v Clevelandu 1916; glej isti: O Niškoj deklaraciji. V: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb, 27-28. prosinca 1968 godine. Zagreb 1969, str. 131-140, cit. 138; isti: Srbija i jugoslovensko pitanje 1914-1915. godine. Beograd 1973, str. 471-472 (dalje Janković, Srbija); Ђорђе Ђ. Stanković: Nikola Pašić i jugoslovenske pitanje, 1. knj., Beograd 1985 (=Istorijsko-memoarska dela 6), str. 156 (dalje Stanković, Nikola Pašić I): Stanković je vendarle prepričan, da je Niko Županič odigral pomembno vlogo pri vključitvi Slovencev v deklaracijo; glej tudi Ljubinka Trgovčević: Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije 1914-1920. Beograd 1986, str. 157 (dalje Trgovčević, Naučnici): Trgovčevićeva je mnenja, da Županičeva vloga v tej zadevi še ni popolnoma razsvetljena.

⁴⁵ Dragovan Šepić: Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog odbora. V: Historijski zbornik, XIII, 1960, str. 1-45, cit. 8; Janković, Srbija, str. 279-280; Milorad Ekmečić: Ratni ciljevi Srbije 1914. Beograd 1973, str. 315.

⁴⁶ Stanković, Nikola Pašić I, str. 190; Dragovan Šepić: Slovenci i jadransko pitanje u Prvom svjetskom ratu. V: Zgodovinski časopis, XXIII, 1969, št. 3-4, str. 257-273, cit. 259.

⁴⁷ Po odklonitvi avstrijskega ultimata je že omenjeni Županičev mlajši brat Matija prestopil kot prostovoljec v srbsko vojsko. Obolel je na solunski fronti in umrl 25. 3. 1917 v Nimèsu - Tridesetletnica, str. 124.

⁴⁸ Trgovčević, Naučnici, str. 157.

⁴⁹ Pustoslemšek, Pod skrbstvom, str. 43-44.

⁵⁰ Pirc, Uvod, str. XV; Vurnik, Županič, str. 756, informacija avstroogrškega vrhovnega vojaškega poveljstva iz leta 1917 vendarle pozna samo ovadbo pri sodišču zaradi Županičevega članstva v Jugoslovanskem odboru - glej Pustoslemšek, Pod skrbstvom, str. 43.

je tem namenom uprl in pozneje je lahko poročal srbskemu ministrstvu za zunanje zadeve: "Sa pomoći g. Trumbića, koji je vrlo taktan i veliki patriot, ušla su ipak u manifest imena sviju slovenačkih pokrajina, tako da Slovenija ne bude više prazan pojam bez sadržaja, ili da se ne zamene Slavonija i Slovenija, kao što je to bio ovde slučaj."⁵¹

Omeniti moramo tudi Županičevo turnejo med slovenskimi emigranti v Ameriki, kamor je leta 1916 pripotoval, da bi med njimi propagiral jugoslovansko idejo, zbiral denar za Jugoslovanski odbor in da bi končno pridobival tudi prostovoljce za srbsko vojsko.⁵² Njegov najbolj znan nastop je govor pred clevelandskimi Slovenci 28. aprila 1916, kjer je zahteval osvoboditev Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki bi po krvi in jeziku ustvarili en narod, s pravico do demokratične, svobodne in skupne jugoslovanske države.⁵³ Naslednje mesece pred vrnitvijo v Evropo se je trudil, da bi združil razne smeri med južnoslovanskimi emigranti pod eno streho. Hkrati je podprl Woodrowa Wilsona v njegovi predsedniški predvolilni kampanji, saj se je Wilsonovo stališče o samoodločbi narodov ujemalo s cilji Jugoslovanskega odbora.⁵⁴

Županič je med vojno napisal več propagandnih spisov.⁵⁵ Poudariti velja njegovo nasprotovanje Majniški deklaraciji jugoslovanskih poslancev v dunajskem državnem zboru leta 1917, ker je zahtevala združitev Slovencev, Hrvatov in Srbov pod habsburškim žezlom, kar je pomenilo, da so Jugoslovani iz monarhije zvesti podložniki habsburške dinastije. Še leta 1961 je Županič rekel Lojzetu Udetu: "Škoda je bila velika. Streljati bi jih dal."⁵⁶ Toda to so bile samo tihe želje, ker Županičeva tedanja vloga v vrstah jugoslovanskih političnih emigrantov med prvo svetovno vojno ni bila takšna, da bi zbujala večjo pozornost. Srbski zgodovinar Momčilo Zečević je sploh mnenja, da Slovenci, ki so delali v Jugoslovanskem odboru - poleg Županiča sta to bila še Bogumil Vošnjak in Gustav Gregorin - niso imeli nikoli velikega pomena v slovenskem političnem življenju.⁵⁷ Tudi kolegi v odboru so bili do Županiča nekoliko zadržani. Omenjeni Bogumil Vošnjak v svojih po vojni objavljenih spominih priznava Županiču delo za skupni cilj,⁵⁸ vendar njegov dnevnik opisuje človeka, ki ima sicer dobre zveze s srbsko oblastjo, toda deluje naivno, nesposobno in nedelavno v političnih zadevah, medtem ko se privatno obnaša kot babjek in boem.⁵⁹ Simptomatična je poznejša kritika, da je

⁵¹ Citirano po Janković, Srbija, str. 496.

⁵² Trgovčević, Naučnici, str. 93, glej tudi Ivan Čizmić: Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD i stvaranje jugoslavenske države 1918. Zagreb 1974 (=Institut za hrvatsku povijest, monografije 5), str. 107 (dalje Čizmić, Jugoslavenski iseljenički pokret).

⁵³ Županič, Slovenija; Čizmić, Jugoslavenski iseljenički pokret, str. 108; Matjaž Klemenčič: Slovenes of Cleveland. The Creation of a New Nation and a New World community: Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio. Novo mesto 1995, str. 354-355.

⁵⁴ Čizmić, Jugoslavenski iseljenički pokret, str. 108, 166-171, 230-231; Trgovčević, Naučnici, str. 188-189.

⁵⁵ Bibliografija v Dr. Niko Županič, str. 37-38.

⁵⁶ Citirano po Lojze Ude, Slovenci, str. 92.

⁵⁷ Momčilo Zečević: Nekoliko pitanja istoriografiji o jugoslovenskom ujedinjenju. V: Zgodovinski časopis, 33, 1979, št.4, str. 517-582, cit. 576.

⁵⁸ Bogumil Vošnjak: U borbi za ujedinjenu narodnu državu. Ljubljana - Beograd - Zagreb 1928, str. 39-41 (dalje Vošnjak, U borbi); isti: Jugoslovanski odbor v Londonu (ob 25 letnici nastanka). Ljubljana: Samozaložba 1940, str. 15.

⁵⁹ Bogumil Vošnjak: Dnevnik iz prve svetovne vojne (Za objavo pripravil Vladimir Kološa). Ljubljana 1994, str. 46, 56, 63, 74, 124, 127, 129, 132, 161, 235, 241-242, 248.

Županič na svoji ameriški turneji nosil samo fine obleke in zapestno uro, "ter da se ni hotel pogovarati z ameriški rojaki iz delavskih slojev".⁶⁰ Drugi član odbora, Hrvat Hinko Hinković, je spet kritiziral Županičevo uradno karto jugoslovanskega ozemlja: "Županič svojata za nas cijelu Istru i cijeli Banat. Ovakve pretjeranosti nam sigurno neće koristiti."⁶¹ Drugi so opazili, da je bil postal Županič v svojih beograjskih letih zvest privrženec srbske vlade in da je kot tak kategorično odklonil federalistično ureditev bodoče jugoslovanske države.⁶² V primerjavi z drugimi člani odbora, ki so poudarjali svojo gmotno neodvisnost od srbske vlade, je Županič od nje prejemal redni dohodek.⁶³ Razen tega se je kot edini ne-Srb udeleževal srečanj srbskih državljanov vsak torek v srbski ambasadi v Londonu.⁶⁴ Srbska zgodovinarica Ljubinka Trgovčević povzema Županičevo vlogo v Jugoslovanskem odboru na tak način: "Bliskost s Pašićevim idejama nije mu donela popularnost u Odboru, pa je ponekad ostajao potpuno usamljen pri prihvatanju nekih gledišta srpske vlade, na primer kad jedino on nije imao primedaba na tekst Krfske deklaracije. Takvi stavovi svakako nisu doprinosili njegovom ugledu u Odboru, posebno zato što je povremeno prisustvovao i tzv. sastancima 'Srbijanaca'."⁶⁵

Še eno epizodo je treba omeniti. Županič je že leta 1914 hotel postati srbski državljani, vendar mu je iz raznih razlogov to uspelo šele v novembru 1918 v Parizu, torej takoj po koncu vojne.⁶⁶ V tem času je že obstajala Država SHS, ki še ni bila združena s Srbijo. V tem oziru je moralo pomeniti sprejetje srbskega državljanstva osebno nasprotovanje drugi jugoslovanski državi, na katere ozemlju je bil rojen. Ozadje tega ravnanja je bil morda izid ženevske konference med Jugoslovanskim odborom pod vodstvom Anteja Trumbića, predstavniki Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov pod vodstvom Antona Korošca in predsednikom srbske vlade Nikolo Pašićem, kjer se je za kratek čas uveljavila misel federalne ureditve skupne države. Županič, ki se je udeležil konference,⁶⁷ je bil proti Trumbiću in s tem verjetno tudi proti enakopravnosti Države SHS s Srbijo.⁶⁸ Kakor je znano, je končno zmagala unitaristična ureditev.

Prehod v mir je Županiču prinesel nova razočaranja. Kljub vsem naporom mu ni uspelo, da bi bil Bogumil Vošnjak slovenski zastopnik v jugoslovanski delegaciji na mirovni konferenci v Parizu. Namesto Vošnjaka je na željo Antona Korošca to postal Ivan Žolger.⁶⁹ Županič je bil imenovan za člana etnografsko-zgodovinske

⁶⁰ Zelenjaški napad na ministra dr. Županiča. V: Jutranje novosti (dalje JN), 11. 3. 1923, št. 36, str. 2.

⁶¹ Citirano po Stanković, Nikola Pašić I, str. 191; Karta, o kateri gre beseda, je: Niko Županič, The Map of Jugoslav Territory, issued by the Jugoslav Committee in London. London 1915.

⁶² Ivan Meštrović: Uspomene na političke ljude i događaje. Buenos Aires 1961, str. 65 (dalje Meštrović, Uspomene).

⁶³ Stanković, knj. 2, str. 40, 43f, 70; Trgovčević, Naučnici, str. 93; Meštrović, Uspomene, str. 66.

⁶⁴ Trgovčević, Naučnici, str. 104.

⁶⁵ Prav tam, str. 190-191.

⁶⁶ Pustoslemšek, Pod skrbstvom, str. 43; Trgovčević, Naučnici, str. 157.

⁶⁷ Milada Paulova: Jugoslavenski odbor (Povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914.-1918.). Zagreb 1924, str. 558.

⁶⁸ Tako se da sklepati iz zaključnih stavkov anonimnega članka iz dnevnika Slovenske organizacije Narodno radikalne stranke iz leta 1923 - glej Minister dr. Niko Županič (iz njegovega življenja in delovanja) II. V: JN, 15. 3. 1923, št. 39, str. 2.

⁶⁹ Vošnjak, U borbi, str. 41; Ivo J. Lederer: Yugoslavia at the Paris Peace Conference. New Haven - London: Yale University Press 1963, str. 90.

sekcije delegacije Kraljevine SHS na konferenci. Sekcijo je vodil Jovan Cvijić.⁷⁰ V sekciji so bile posamezne podsekcije, tako tudi podsekcija za slovensko-nemško mejo, podsekcija za Prekmurje in podsekcija za češkoslovaško-jugoslovanski koridor, ki ji je predsedoval sam Županič. Podsekcija je imela osem sej od 18. februarja do 11. julija 1919. Županič je bil zadolžen za branje elaboratov in zaključkov podsekcije na sejah cele Etnografsko-zgodovinske sekcije, ki je potem izročila svoje predloge predsedstvu jugoslovanske delegacije. Člana podsekcije sta bila tudi ing. Janko Mačkovšek in dr. Fran Kovačič, ki sta imela zasluge pri določitvi severne slovenske meje.⁷¹ Vendar se vsiljuje sum, da sta delala večinoma mimo Županiča, in da je bila njegova vloga pri diplomatskem boju za severno mejo bolj dekorativna, saj bi sicer ostalo nepojasnjeno, zakaj se njegovo ime v zgodovinopisju o nastajanju severne jugoslovanske oziroma slovenske meje skoraj nikoli omenja.⁷² Srbski zgodovinar Andrej Mitrović le omenja, da je Županič med jugoslovanskimi eksperti zastopal nerealne maksimalne teritorialne zahteve proti Madžarski,⁷³ kar se ujema z že omenjeno kritiko Hinka Hinkovića. V članku, ki je bil objavljen ob priliki Županičevega 60. rojstnega dne, piše, da "je spet ravno njegova zasluga, da nismo izgubili tudi Blejskega kota. Po njegovem prizadevanju je posredoval Mihajlo Pupin Šrbski izseljenec v ZDA, tehnik in izumitelj - C.P.] pri Wilsonu in nam tako rešil vsaj nekaj naše lepe zemlje."⁷⁴

Vsekakor je Županič skozi svoje publicistične članke, ki so bili objavljeni v francoščini, prispeval k propagandi slovenskih oziroma jugoslovanskih stališč o avstrijsko-slovenski meji. Svoje prispevke je zbral v knjigi, ki jo je izdal s pomočjo jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci⁷⁵ v francoščini pod naslovom "Ave Illyria". Toda recenzent v Ljubljanskem zvonu je za to delo, ki naj bi pripadalo tistim propagandnim spisom, "ki dajejo gradivo zoper nas", izrazil samo zaničevanje: "Med delavci lahko razlikujemo dva tipa: prvi delajo zato, da nekaj ustvarijo, drugi gledajo z enim očesom na svoje delo, z drugim na oltarček, kjer bodo stali, ozarjeni z zlato gloriolo, ali pa na strani "Jugoslovanske enciklopedije", kjer se bo raztezala njihova biografija. Meni je prvi tip simpatičnejši."⁷⁶

⁷⁰ Andrej Mitrović: Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920. Beograd 1969, str. 23.

⁷¹ Podsekcija jugoslovanske Etnografske sekcije na konferenci mira v Parizu 1919 za slovensko-nemško mejo, za Prekmurje in čehoslovaško-jugoslovanski koridor. V: Etnolog, II, 1928, str. 86-89. O razdelitvi etnografsko-zgodovinske sekcije glej Ljubinka-Trgovčević: Jovan Cvijić u prvom svetskom ratu. V: Istorijski časopis, XXII, 1975, str. 173-231, cit. 201.

⁷² Npr. Bogo Grafenauer: Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919 (Vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje na pariški mirovni konferenci). V: Koroški plebiscit. Razprave in članki. Ljubljana 1970, str. 295-378 (dalje Grafenauer, Slovenska Koroška).

⁷³ Andrej Mitrović: Razgraničenje Jugoslavije sa Maľarskom i Rumunijom 1919-1920 : prilog proučavanju jugoslovanske politike na Konferenciji mira u Parizu. Novi Sad 1975 (=Institut za izučavanje istorije Vojvodine; monografije 11), str. 28-29.

⁷⁴ Inko: Niko Županič. V: Misel in delo, III, 1937, str. 26-28, cit. 28. O tej zadevi glej tudi Rudolf Andrejka: Pupin Mihajlo. V: Slovenski biografski leksikon, knj. II, Ljubljana 1933-1952, str. 600; Grafenauer, Slovenska Koroška, str. 352-354; Matjaž Klemenčič: Vloga Mihajla Idvorskega Pupina v političnem življenju srbskih in ostalih jugoslovanskih izseljencev v ZDA pred in med prvo svetovno vojno in njegova prizadevanja za jugoslovanske meje po prvi svetovni vojni. V: Mihajlo I. Pupin. Ljubljana 1980, str. 41-56.

⁷⁵ Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920. Beograd 1960, str. 128, 189, 195.

⁷⁶ J. A. Glonar: Naša literarna propaganda. V: Ljubljanski zvon, XI, 1920, str. 122-127, cit. 123-124.

V.

V začetku leta 1920 se je Županič vrnil v Beograd, kjer je spet delal v svoji stari službi kot kustos etnografskega muzeja. Poskus, da bi postal profesor etnologije na novi univerzi v Ljubljani, je propadel zaradi nasprotovanja kolegija profesorjev, zlasti literarnega zgodovinarja Ivana Prijatelja in profesorja za etnologijo na Beograjski univerzi Jovana Erdeljanovića. Zdi se, da je bil Županič odklonjen zaradi moralnih in zaradi strokovnih razlogov.⁷⁷ S pomočjo svojih zvez mu je po sklepu vlade z dne 1. julija 1921 vendar uspelo postati upravnik prav za njega ustanovljenega Etnografskega inštituta v okviru Narodnega muzeja v Ljubljani.⁷⁸ Njegov predstojnik je postal bivši konkurent Josip Mantuani, ki ga je Županič leta 1911 in 1916 javno obdolžil strokovne nesposobnosti.⁷⁹ Mantuani ni hotel imeti podrejenega, ki bi imel večji mesečni dohodek od njega, zato je zahteval boljšo razmejitev medsebojnih delovnih pristojnosti. Tako je postal Županičev inštitut v okviru Narodnega muzeja avtonomen.⁸⁰

Dne 21. aprila 1921 je Županič vzel za ženo Heleno Popp. V zakon je bil vzet tudi njen devetletni otrok Davorin. Naslednjega leta se je rodila še hči Veronika. Zakon je trajal do ločitve leta 1929.⁸¹ V slovenski javnosti je bil Županič navzoč s pisanjem političnih člankov, ki so ga opredeljevali kot privrženca Pašičeve Narodne radikalne stranke (NRS), h kateri je pristopil leta 1920.⁸² Županiču je glavni odbor stranke zaupal Poverjenišтво NRS za Slovenijo, vendar je za organizacijo stranke v Sloveniji naredil bolj malo.⁸³ Tako je od leta 1921 delovala avtonomna skupina NRS odvetnika Ivana Sajovica v Kočevju, in razen tega od 1922 tudi narodnoradikalno glasilo "Samouprava", ki je izhajala v Gornji Radgoni.⁸⁴ Ko je koalicijska vlada radikalov in demokratov v začetku decembra 1922 razpadla, je Pašič sestavil prehodno vlado samo iz radikalov, ki je imela nalogo pripraviti volitve. V ta namen je iskal osebe iz slovenskih liberalnih krogov, ki so bile nezadovoljne s politiko demokratov in ki bi bile primerne za ministre. Toda Ivan Hribar, Gustav Gregorin in Vladimir Ravnihar so odklonili sodelovanje v vladi,⁸⁵ tako je Pašič končno vprašal Županiča, ki je 16. decembra 1922 sprejel

⁷⁷ Plemenito maščevanje. V: JN, 8. 2. 1923, št. 9, str. 2; glej tudi zapisnika VIII. redne seje (26. 6. 1924) in IV. redne seje (18. 5. 1925) filozofskega fakultetnega sveta v Ljubljani, citirano po Dokumentaciji oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Univerze v Ljubljani o Niku Županiču (dalje DOEK-NŽ). ŠZdi se, da je bilo Prijateljevo negativno stališče nasproti Županiču motivirano tudi z njegovim prejšnjim tesnim prijateljstvom z Gjergjem Pekmezijem, saj sicer ne bi bilo razumljivo, da je Prijatelj na seji 26. 6. 1924 posebej poudaril "da ni sodil samo po reminiscencah iz dijaških let".

⁷⁸ Sedemdesetletnica ustanovitve Etnografskega inštituta. V: Etnolog, LII, 1991, str. 184-186.

⁷⁹ Ravničar, desetogodišnjici, str. 57-58; glej Pirc, Uvod, str. XXV-XXVI.

⁸⁰ Arhiv Narodnega muzeja Slovenije (ANMS), fascikel 1920-1921, št. 473/1921 (19. 10. 1921), št. 523/1921 (11. 11. 1921); št. 562/1921 (11. 12. 1921); fascikel 1922, št. a/1922 (Pravilnik).

⁸¹ Personalna mapa N. Županič, citirano po DOEK-NŽ.

⁸² Novak, Županič, str. 1040.

⁸³ Izdal je samo Program NRS v brošuri Narodna Radikalna Stranka Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Ljubljana 1921); glej tudi Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, str. 216 (dalje Mikuž, Oris).

⁸⁴ Momčilo Zečević: Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929. Maribor 1986, str. 103-105 (dalje Zečević, Na zgodovinski prelomnici); Jurij Perovšek: Narodna radikalna stranka na Kočevskem v letih 1921-1923. V: Mikužev zbornik. Ljubljana 1999, str. 261-271; isti: Samouprava (1922-1923). V: Enciklopedija Slovenije, 10. zvezek, Ljubljana 1996, str. 386.

⁸⁵ Ivan Hribar: Moji spomini, II. del, Ljubljana 1984, str. 458-459; Mojega življenja pot. Spomini dr. Vladimirja Ravniharja. Ljubljana 1997, str. 162 (dalje Ravnihar, Spomini).

mesto ministra brez listnice. V treh mesecih do volitev naj bi Županič, ki je bil predsednik tako imenovanega Akcijskega odbora NRS in nosilec liste NRS za volilno okrožje Ljubljana-Novo Mesto, zgradil strankarsko organizacijo v Sloveniji. Vendar pri tem ni bil uspešen, slabosti pri organizacijskem delu pa so se mu kmalu maščevale. Na svojih turnejah po podeželju je dajal precej obljub. Ljubljanski radikalski dnevnik "Jutranje novosti", ki je začel izhajati, ko je bil minister, je pogosto poudarjal njegove zasluge za ustanovitev države in kako se pri vladi v Beogradu zavzema za svoje slovenske volivce.⁸⁶ Medtem je bil začasno nezaseden Etnografski inštitut, ki ga je vlada preimenovala v Etnografski muzej.⁸⁷ Volitve, ki so bile 18. marca 1923, so izpadle porazno; NRS ni v Sloveniji dobila niti enega poslanskega mandata. Ko je bila prvega maja 1923 sestavljena nova radikalska vlada, je Županič dal ostavko, bil pa je imenovan za "ministra na razpoloženju", kar je ostal do maja 1925.⁸⁸ To je začetek propada Županičeve politične kariere. V jeseni 1923 je prišlo do prvega razkola med slovenskimi radikali. Strankarski tajnik Emil Stefanovič, ki ga je Županič pridobil tik pred volitvami in ki je bil znan kot nekdanji vodja v delavskih stavkah v Trbovljah, je bil izključen iz stranke.⁸⁹ Stefanovič je ustanovil novo organizacijo NRS, katere glasilo "Radikal" je Županičevo politično delovanje zelo kritiziralo in ga obdolžilo, da je skorumpiran s strani Jadranske banke.⁹⁰ Pristop starih liberalcev z Vladimirjem Ravniharjem je NRS prehodno okrepil, toda pred parlamentarnimi volitvami je prišlo v ljubljanski oblasti konec leta 1924 spet do razkola med Županičem in Ravniharjem, tako da je NRS nastopala na raznih listah, kar je spet povzročilo neuspeh.⁹¹ Dne 31. julija 1927 je končno kočevska skupina radikalov Županiča, ki mu je že večkrat očitala nedelavnost, prisilila k odstopu z mesta predsednika Okrožnega odbora stranke.⁹² S tem je bila njegova politična kariera zaključena.

⁸⁶ Minister Županič med narodom. V: JN, 30. 1. 1923, št. 1, str. 3; Izenačenje uradniških prejemkov. V: JN, 8. 2. 1923, št. 9, str. 1; Minister dr. Zupanič za nove železnice v Sloveniji. Proga Črnomelj-Vinica tudi zasigurana. V: JN, 18. 2. 1923, št. 18, str. 2; Minister dr. Zupanič za nameščence južne železnice. V: JN, 22. 2. 1923, št. 21, str. 2; Belokranjski minister. V: JN, 10. 3. 1923, št. 35, str. 2; O volilnem boju NRS glej tudi Jurij Perovšek: Nacionalnopolitični koncepti slovenskih unitarističnih sil leta 1923. V: Zgodovinski časopis, 45, 1991, št. 1, str. 65-83, posebej 70.

⁸⁷ ANMS, fasc. 1923, št. 62/1923 (24. 1. 1923).

⁸⁸ Konec parlamentarne krize : zasedanje narodne skupščine. V: JN, 3. 5. 1923, št. 80, str. 1; Novak, Županič, str. 1040.

⁸⁹ Mikuž, Oris, str. 271-272; Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 105-107; K potrebnemu pojasnilu. V: JN, 9. 10. 1923, št. 211, str. 2; K potrebnemu pojasnilu. V: JN, 10. 10. 1923, št. 212, str. 1; Vsem organizacijem NRS v Sloveniji, prav tam; Kaj je g. Stefanovič, prav tam; Emil Stefanovič. V: JN, 12. 10. 1923, št. 214, str. 2, itd.

⁹⁰ Mikuž, Oris, str. 275-276; Boj Jadranski banki. V: Radikal, I, 6. 12. 1923, št. 2, str. 1; Ministrovanje na r. dr. Nika Zupaniča, prav tam, 19. 12. 1923, št. 4, str. 1; Ministrovanje na r. dr. Nika Zupaniča, prav tam, II, 1. 1. 1924, št. 1, str. 2-3; leta 1927 je bila ta bančna afera spet izrabljena v volilni kampaniji za volitve v ljubljansko oblast, samo da je kot tajni finančnik NRS-a takrat imenovana "Slavenska banka" - glej Ravnihar, Spomini, str. 186-187.

⁹¹ Ravnihar, Spomini, str. 175-176, 178; Mikuž, Oris, str. 272, 274, 299-300; Zečević, Na zgodovinski prelomnici, str. 107.

⁹² Nova Samouprava. Glasilo gospodarstva, prosvete in politike, I, 25. 8. 1927, št. 1, str. 1. To glasilo je bil organ kočevskih radikalov. Še njegov predhodnik "Ljudska Samouprava" je še zdavnaj očital Županiču, da že dve leti ni sklical seje okrožnega odbora NRS: "Čast ni nič, delo je vse. Torej gospodine Niko - ali bo kaj, ali ne bo še nadalje nič? Ali naj popolnoma zaspimo?" - Ljudska Samouprava, II, 25. 10. 1926, št. 15, str. 3.

Županičev politični neuspeh se da pojasniti s tem, da je eksplicitno pro-srbsko stališče NRS našlo malo privrženecv med slovenskimi volilci, medtem ko je bil državni centralizem že ena od osnovnih programskih točk slovenskih liberalcev, ki so imeli v deželi tudi večjo tradicijo kot radikali. Dodati je treba, da je imel Županič samo dobre stike z Beogradom, v slovenskem političnem življenju pa je bil v času vojne in v odločilnih trenutkih, ko je nastala prva jugoslovanska država, odsoten.

Ko je bilo jasno, da tako hitro ne bo spet minister, je Županič drugikrat poskusil dobiti zaželeno profesuro na ljubljanski univerzi. Vendar mu je spet spodletelo zaradi Ivana Prijatelja in zaradi članka, ki ga je dal objaviti v "Jutranjih novostih" in ki je obravnaval ozadje Županičeve prve zavrnitve za profesuro.⁹³

Tudi v politiki je naredil drugi ponesrečen poskus. Po proklamaciji diktature je kralj Aleksander septembra 1931 oktoidalno ustavo in za 8. novembra razpisal volitve za narodno skupščino, vendar so lahko kandidirali samo tisti, ki so bili lojalni do kraljevega režima. Županič je kandidiral v volilnem okrožju novo-meškega sreza.⁹⁴ Občina Adlešiči v Beli krajini ga je te mesece zaradi njegovih zaslug imenovala za častnega občana,⁹⁵ vendar tam ni mogel kandidirati, ker je bila Bela krajina tedaj del Savske banovine. Toda Županič je bil tako prepričan v zmago, da je kot upravnik Etnografskega muzeja zaprosil za upokožitev. Upokojen je bil isti dan, ko je izvedel, da je zmagal njegov konkurent, župan Anton Klinc iz Gornjega polja, ki je imel kot lokalni pomembnejši boljše pogoje.⁹⁶ Šele nekaj tednov pozneje je bila upokožitev razveljavljena.⁹⁷

Ugotovimo lahko, da se je Županič od leta 1925 bolj posvečal znanosti. Skupaj z asistentom Stankom Vurnikom, ki je že 1932 umrl, sta organizirala Etnografski muzej in začela izdajati znanstveni časopis *Etnolog* (1926-1944), ki je hotel biti glasilo jugoslovanske in sploh slovanske etnologije in fizične antropologije. Ta leta je vodil terenske raziskave v Beli krajini in kratek čas tudi na Kosovu ter večkrat nastopil na mednarodnih kongresih. Njegovo znanstveno delo je bilo končno nagrajeno s tem, da je poleti 1939 postal dopisni član Srbske akademije znanosti in leto pozneje tudi profesor etnologije na filozofski fakulteti v Ljubljani.

VI.

Če ta biografska skica kaj pove o Županičevi karieri v Sloveniji, potem kaže predvsem na to, kako zakoreninjeni in povezani sta že bili njegova politična in znanstvena dejavnost ob vrnitvi iz Beograda leta 1921. Vendar v Sloveniji ni bilo prostora za NRS z Županičem na čelu, kljub temu, da je to bila najmočnejša stranka v kraljevini. Ta izolacija v politiki je bila občutna tudi v znanosti. Vendar

⁹³ Zapisniki VIII redne seje (26. 6. 1924), III redne seje (24. 3. 1925), IV. redne seje (18. 5. 1925) in V. redne seje (24. 6. 1925) filozofskega fakultetnega sveta v Ljubljani, DOEK-NŽ. Zadevni članek: Plemenito maščevanje. V: JN, 8. 2. 1923, št. 9, str. 2.

⁹⁴ Jugoslovan, 8. 11. 1931, št. 262, str. 12.

⁹⁵ Govor občinskega svetovalca Steva Vrliniča iz Bojancev ob predaji diplome častnega občanstva Adlešičkega bivšemu ministru gosp. Dr. Niku Županiču v Adlešičih, dne 26. julija 1931. Ljubljana 1931.

⁹⁶ Jugoslovan, 10. 11. 1931, št. 264, str. 3; od 5606 oddanih glasov je dosegel Klinc 4711, Županič pa 895. O upokožitvi glej Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja (dalje ASEM), akti za leto 1931, št. 270/1931, št. 291/1931.

⁹⁷ ASEM, akti za leti 1932-1933, 68/1932.

mu je mesto upravnika etnografskega muzeja toliko olajšalo položaj, da je to osamitev občutil kot "splendid isolation".⁹⁸ Kot vnet Jugoslovan je leta 1944 priznal, da "jugoslovanska ideja v predaprilski Jugoslaviji res ni osvojila ne src ne možganov. Ta ideja je bila samo last nekaterih politikov, ki so se z njo našemili kot z masko, kadar so nastopali v Beogradu, medtem ko so masko takoj odložili, ko se se vrnili v Zagreb, Ljubljano ali Sarajevo."⁹⁹ Ni pa se vprašal, zakaj jugoslovanska misel svojčas ni uspela. Eden od vzrokov, da Županič sam ni mogel osvojiti src in možganov volivcev, je bilo gotovo njegovo problematično stališče do meja demokratske svobode in avtonomije v večstrankarskem sistemu, ki je morala biti po njegovem mnenju podrejena državnemu centralizmu. Že v svoji študiji Istorijška antropologija balkanskih narodov, ki je izhajala 1908 v Beogradu, je pisal: "Za nemirni i nesrečeni duh slovenskih narodov za sada, po našem mišljenju nije pogodan odviše demokratski i republikanski oblik vladavine; daleko je probitašnija forma čak i prosvećeni apsolutizam ublažen izvesnim učešćem narodnog predstavnništva."¹⁰⁰ V enako smer gre tudi stališče, ki ga je izrazil leta 1921 ob priliki sedemdesetletnice slovenskega politika staro-liberalnega tabora, Ivana Tavčarja: "In res dokazuje moderna psihotehnika, praktična psihologija, da ima duša mladine in narodne mase lastnosti neke plastične substance, iz katere ustvarja izkušen vzgojitelj ali voditelj poljubne politike. To duševno oblikovanje se vrši po zakonu sugestivne psihološke indukcije, ki prodira z največjo tvorno silo prav iz vzora velikih mož."¹⁰¹ Isto leto je zahteval ukinitve tajne volilne pravice s proporcionalnim sistemom, ki naj bi ga nadomestilo javno glasovanje z večinskim sistemom. To je upravičeval s tem, da je Jugoslavija še v stanju rojevanja. Poleg tega bi bilo tako omogočeno daljše delovanje velikih državnih strank - radikalov in demokratov - nasproti centrifugalnim strankam - v tem primeru Slovenske ljudske stranke Antona Korošca.¹⁰² Ko je 6. aprila 1924 postal predsednik ljubljanskega okrožnega odbora NRS, je Županič javno svaril pred idejami o odcepitvi posameznih pokrajin od Jugoslavije: "Zedinjeni pomenimo v Evropi mnogo, razcepljeni in ločeni nič. Kdor bi pri nas zahteval amputacijo, na onem izvršimo prej amputacijo glave."¹⁰³ Po 6. januarju 1929 so se uresničile Županičeve predstave iz leta 1908. Kralj je postal razsvetljeno absolutistični vladar, volitve leta 1931 pa so dovolile samo določeno sodelovanje narodnega predstavnništva, ki je bilo čisto drugačno od "degeneriranega parlamentarizma" pred 6. januarjem 1929. Za Županiča je kralj samo uvedel "čas idejne diktature", ker "država je stara še le 12 let in je še v otroški dobi ter rabi vzgojitelja." Torej je bilo Županičevo geslo v

⁹⁸ Prav tam, akti za leto 1939, št. 260/1939 (Pismo Mirku Rošu v Zürichu); Županič je porabil ta izraz, da bi opisal svojo privatno situacijo po ločitvi od žene, je pa tudi točen povzetek njegovega položaja kot znanstvenika in publicista.

⁹⁹ Smolej, Stari politiki, str. 22.

¹⁰⁰ Županič, Sistem II, str. 45; glej tudi isti: "Slovenska inferijornost" i nemačka nauka. V: Brankovo kolo za zabavo, pouku i književnost, XV, 1909, št. 19, str. 289-291, št. 20, 308-310, cit. 309 (dalje Županič, "Slovenska inferijornost").

¹⁰¹ Niko Županič: Evgenika dr. Ivana Tavčarja. Ljubljana 1921 (=separat iz SN), str. 5.

¹⁰² Niko Županič: Naša železna valuta. V: SN, 30. 10. 1921, št. 245, str. 1. Izvajanje avtorja je šlo celo uredništvu predaleč, da se je moralo v opombi od njega distancirati.

¹⁰³ Slovenci v radikalni tabor! V: Radikalni glasnik. Organ narodno-radikalne stranke za Slovenijo (dalje RG), I, 11. 4. 1924, št 15, str. 1-2, cit. 2.

volilnem boju jeseni 1931: "Vrnjeno nam je toliko politične svobode, kolikor nam je potrebno in kolikor je zaslužimo".¹⁰⁴

VII.

Odkod izvirajo te avtoritarne ideje, ki jih je izrekel Županič, in kako so se spojile z njegovim jugoslovanstvom? Treba je poudariti, da takšnih idej ni razvijal šele v Beogradu, kjer jih je sicer izpopolnjeval, ampak že prej. Predvidevamo lahko, da so prišle iz Avstrije, iz časa njegovih dunajskih študijskih let. Izhodišče njegovih razmislekov o zgodovinski vlogi južnih Slovanov je bilo ideološka klima, ki je bila prisotna takrat na Dunaju in zaradi česar je postalo to mesto za nekatere slovenske študente premajhno in pretesno.¹⁰⁵ S tem ni mišljen esteticistični Dunaj preloma stoletja, v katerem sta bila slikar Gustav Klimt in umetnostna smer secesije vodilni pojav. Niti ni s tem mišljen Dunaj Sigmunda Freuda ali skladatelja Gustava Mahlerja. S temi pojavi je bilo to mesto za slovenske študente "najpomembnejše okno v Evropo in svet."¹⁰⁶ Gre za drugo plat Dunaja, tisto, ki jo je avstrijska zgodovinarica Brigitte Hamann imenovala Hitlerjev Dunaj, ker je nedvomno, da so dunajska leta (1908-1913) imela močan vpliv na politično kariero Adolfa Hitlerja.¹⁰⁷ Ta klima se je izrazila v nastopu raznovrstnih nemškonacionalnih politikov in rasnih teoretikov ter v sovražnosti do migrantov iz nenemških pokrajin habsburške monarhije. Enaka klima je nekaj let prej (1898-1907) delovala tudi na mladega Županiča. To je bil enak splet ideoloških diskurzov, ki sta mu bila izpostavljeni Županič in Hitler, samo da se je slednji pri tem čutil zastopnika superiornega naroda, medtem ko je Županič to doživljal kot zapostavljanje Slovencev in drugih slovanskih narodov. Ko je Županič začel študirati na Dunaju, so narodna nasprotja že zajemala univerzo. Ne le študentje, tudi nekateri profesorji so bili propagandisti nacionalnega sovraštva. Tako Županič piše, da nemški znanstveniki "nigde niso dali više dokaza ove svoje nepodobnosti kao u delikatnom pitanju o inferioritetu ili superioritetu pojedinih rasa i naroda." Omenja tudi primere, na primer geografa Albrechta Pencka, ki "je na bečkom univerzitetu sarkastičnim primedbama o Slovenima vreplao svoje slušaoce Slovane, među kojima je bio i pisac ove razprave."¹⁰⁸

Avtor, ki je bil ta čas zelo vpliven, Anglež Houston Stewart Chamberlain, je tedaj živel na Dunaju. S knjigo "Osnove 19. stoletja", objavljeno 1899, je napisal rasistično pohvalo zgodovinski vlogi domnevne germanske rase. Po prvi svetovni vojni je Chamberlain imel tudi politične stike s Hitlerjem.¹⁰⁹ V povezavi z Županičem so Chamberlainove presoje o Slovanih posebnega pomena. Chamberlain je pohvalil srbske narodne pesmi o kosovski bitki in kraljeviću Marku, ki naj bi kazale rasno moč južnih Slovanov. Po Chamberlainu, ki povzema raziskave

¹⁰⁴ Vsi citati iz Velik govor dr. Nika Županiča v Žužemberku. V: Jugoslovan, II, 7. 11. 1931, št. 261, str. 3.

¹⁰⁵ Peter Vodopivec: Slovenski študentje na Dunaju pred prvo svetovno vojno. V: Dunaj in Slovenci. Ljubljana 1994, str. 89-97, cit. 96.

¹⁰⁶ Prav tam.

¹⁰⁷ Brigitte Hamann: Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators. München - Zürich 1998 (dalje Hamann, Hitlers Wien).

¹⁰⁸ Županič, Sistem II, str. 44; glej tudi Županič, "Slovenska inferijornost", str. 308.

¹⁰⁹ Hamann, Hitlers Wien, str. 288-289, 333-334.

antropologa Rudolfa Virchowa, so bili Slovani mlajši bratje Germanov, vendar so se mešali z drugimi rasami, tako da so izgubili svojo nordijsko podobo in prejšnji herojski značaj.¹¹⁰ Ta izvajanja so morala zapustiti globok vtis pri Županiču, ki je Chamberlaina prišteval med velike mislece filozofije zgodovine.¹¹¹ Chamberlain je bil morda tudi prvi, od katerega je prevzel mišljenje, da je *ksantodolihokefalija* - plavi lasje, modre oči, dolgoglavost - plemenit pojav, ki pripada nordijski rasi.¹¹²

Ti podatki dovoljujejo sklep, da je Županičeva vdanost fizični antropologiji in rasni zgodovini imela svoje vzroke v ideji, da bi lahko dal drugačno, bolj pozitivno interpretacijo o "naravi" južnih Slovanov kot nemški avtorji in posebej Chamberlain. Polje diskurza je bilo enako, smer in prioritete so bili drugačni. To je pokazal Županič v opisu dunajskega prebivalstva, kjer je podčrtal tipičen humor in "chic", ki sta rezultat rasnega mešanja lokalnega nemškega prebivalstva s slovanskimi migranti.¹¹³ Pri tem moramo imeti pred očmi, da je bil tedaj dunajski župan krščansko-socialni Karl Lueger. Lueger je vodil antisemitsko in antislovensko politiko proti migrantom iz vzhodnih predelov habsburške monarhije.¹¹⁴ Žal je ostal Županičev odgovor v ozkih mejah zavrnitve antislovanstva, prevzel pa je antisemitizem.¹¹⁵

Toda preden se je posvetil antropologiji, se je poslužil zgodovinske esejistike, da bi našel zgodovinski zakon, ki bi napovedal, da se južnim Slovanom bliža veliki čas. S tem je anticipiral odnos slovenskih liberalcev do unitarističnega jugoslovanstva ob koncu prve svetovne vojne.¹¹⁶ Županič je izhajal iz predpostavke, da se zgodovina ponavlja. Zakon ponavljanja se v primeru južnih Slovanov pokaže v tem, da ima njihova zdajšnja žalostna situacija svoj kulturni analogon v italijanski renesansi, politični pa v nemški romantiki: "Narod politično razbit, nesložen, je torej na zunaj slab in igrača svojih sovražnikov; v kulturi in umetnosti plitvost, jalovost in posnemanje soseda. Nobene velike ideje, ki bi narod združila, organizirala in rešila tuje sile; nobene umetnosti, v kateri bi iz narodne duše poganjala kal velikim, originalnim in nesmrtnim umotvorom." Razen tega je zahteval zavrnitev "degenerirane" moderne umetnosti in usmeritev k narodni umetnosti. Njegov sklep je bil, da se je v podobni situaciji v Italiji pojavil Dante, medtem ko je prišlo v Nemčiji do združitve pod Bismarckom, kar pomeni, da bo kmalu na dnevnem redu tudi kulturna in politična združitve Jugoslovanov.¹¹⁷

Drugo izhodišče je bilo, da mora zgodovinopisje, če hoče biti znanstveno, upoštevati temelje znanosti, torej: "Znanost je ekonomična abstrakcija idej iz izkustva". Ta abstrakcija je "rdeča nit", ki je v primeru zgodovine južnih Slovanov ideja enotnosti: "Stoletja se je borila ta ideja s sovražnimi silami, uporabljala je najrazličnejše oblike, pojavljala se je v različnem obsegu na različnih točkah, enkrat

¹¹⁰ Houston Stewart Chamberlain: Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts. München 1915 (11. izdaja), 1. knj., str. 559-566, 580-583, 2. knj., str. 834-835.

¹¹¹ Niko Županič: "Ilirija". V: Ljubljanski zvon, XXVII, 1907, str. 486-492, 554-557, 615-620, cit. 486-487 (dalje Županič, "Ilirija").

¹¹² Županič, Sistem II, str. 43.

¹¹³ Prav tam, str. 45; glej tudi Županič, "Slovenska inferijornost", str. 309.

¹¹⁴ Hamann, Hitlers Wien, str. 437-462.

¹¹⁵ Glej na pr. Brezobzirno podiranje belokranjskih gozdov po zagrebških židih. V: RG, II, 11. 4. 1924, str. 4.

¹¹⁶ Perovšek, Liberalizem, str. 38.

¹¹⁷ Niko Županič: Jugoslovenska romantika. V: Ljubljanski zvon, XXII, 1902, str. 832-839, cit. 833, 835.

je prišla celo od zunaj (Napoleon), delovala je zavedno in nezavedno Š...]. Našel pa je tudi vzroke, zakaj ta ideja doslej ni uspela: "Samo narod brez discipline in organizacije podleže, vsi moderni topovi in ves kapital ne opravijo ničesar proti disciplinirani, organizirani masi." V tem smislu naj je bil razumljiv poraz v Kosovski bitki leta 1389.¹¹⁸

Vendar pa ti poskusi niso mogli zaceliti rane, ki mu jo je prizadejala nemška rasna znanost. Županič je namreč razumel fizično antropologijo kot vodilno znanost svojega časa. On je bil dejansko med prvimi domačini, ki so antropološke metode za določanje "rase" (merjenje lobanj, barve oči, las in kože) uvedli v Slovenijo oziroma v Jugoslavijo.¹¹⁹ Brez dvoma je ta usmeritev k fizični antropologiji v zvezi z odkritjem "dinarskega človeka" kot idealnega tipa južnih Slovanov, kakor je to namignil Jovan Cvijić.¹²⁰ S tem je Županič končno našel tudi odgovor na nemško znanost na isti ravni antropološkega diskurza. Ta odgovor najdemo predvsem v dveh razpravah, v že omenjeni študiji Sistem zgodovinske antropologije balkanskih narodov, ki je izšel v osrednjem srbskem arheološkem glasilu *Starinar*, ter v članku Etnogeneza Jugoslovanov, ki ga je napisal med vojno v emigraciji v Londonu.¹²¹

V prvi razpravi je hotel predstaviti "zgodovinsko antropologijo" kot znanstveno opazovanje zgodovinskih sprememb v zunanosti narodov, saj je bil "antropološki moment" zanemarjen v zgodovinopisju narodov, ki bi brez tega momenta morale ostati nepopolne. Po Županiču ima vsak narod svoj "fizični habitus", ki zajema vse aspekte zunanosti individuumov, vključno z motorno aktivnostjo. Ta habitus, po katerem se narodi razločujejo, se lahko v toku zgodovine spreminja.¹²² Županičeva najpomembnejša teza je bila, da so v teku stoletij vsi balkanski narodi spreminjali svojo zunanost. Izgubili so svojo izvorno "nordijsko" ali "arijsko" pojavo, ki jo je samoumevno opisal kot plavolaso, modrooko in dolihokefalno, sprejeli pa so temna in brahikefalna obeležja, ki so bila nasprotje omenjenih značilnosti. Ko so južni Slovani kot zadnji prišli na Balkan, so stari Grki in Albanci (Iliri) že izgubili svojo prejšnjo "nordijsko" zunanost, tako da Slovanom ne moremo očitati, da so prek rasnega mešanja z Grki povzročili to spremembo, kot je pisal bavarski zgodovinar Jacob Philipp Fallmerayer (1790-1861). Županič je nasprotno trdil, da so Slovani, ki so imeli ob svojem prihodu še "nordijsko" zunanost, zavlačevali ta proces. Za mešanje je bil zadolžen drug narod, ki ga je Županič imenoval X in ki ga je pozneje identificiral kot Pelazge.¹²³

Županič je modificiral Virchowa in Chamberlaina samo toliko, da je pojav mešanja nordijske rase porazdelil na vsa ljudstva na Balkanu, ki naj bi spremenila svojo izvorno "nordijsko" zunanost, ne le Slovani. Vendar to ni bilo dovolj. Nemška rasna znanost je izhajala iz dveh izhodišč - poleg "nordijske rase" tudi iz "rasne čistosti". Županič je torej v drugem tekstu podčrtal, da je rasno mešanje vsaj

¹¹⁸ Županič, "Ilirija", str. 486-487, 491, 556.

¹¹⁹ Petar Vlahović: Etnička antropologija i njen razvoj u Jugoslaviji. V: Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije I, 1964, št. 1, str. 15-20, cit. 17-18.

¹²⁰ Ekmečić, Stvaranje Jugoslavije 2, str. 501-510, posebej 505-506.

¹²¹ Županič, Sistem I in II; isti: Etnogeneza Jugoslavena. V: Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, 222, 1920, str. 137-193 (dalje Županič, Etnogeneza).

¹²² Županič, Sistem I, str. 167-169.

¹²³ Županič, Sistem II, str. 1-45, 65-68; Niko Županič: Tragom za Pelazgima. V: Narodna starina, I, 1922, str. 211-227, cit. 223.

toliko vredno kot rasna čistost. Tudi zlato naj bi postalo bolj sijajno po dodajanju bakra.¹²⁴ Da bi pri tem rešil vodilni položaj južnih Slovanov, je Županič obnovil svojo tezo, da Albanci niso nacija, da niso socialnopolitična ali jezikovnokulturna skupnost, ter da je med njimi "severni rasni element" redek.¹²⁵ V primeru Grkov je uporabil proces "rasnega mešanja" celo v negativnem smislu, ker je to mešanje uničilo stare Grke tako, da so postali Jugoslovani njihovi nasledniki kot vodilni narod na Balkanu.¹²⁶ Pri tem je tudi zanimivo, da je opisal enega od voditeljev vodilnega naroda, Nikolo Pašića, kot "nordijski tip".¹²⁷

Nekoristno bi bilo razpravljati o znanstveni utemeljenosti "tipologističnega" pristopa v fizični antropologiji.¹²⁸ Zadošča opozoriti samo na eno nelogičnost: kako se lahko ujema pozitivno prikazovanje rasnega mešanja s plemenitostjo ksantodolihokefalije? Županič se je namreč zapletel v diskurz, ki ga ni mogoče pobijati od znotraj, ker ta diskurz temelji na neenakosti, na hierarhični verigi bitij ("chain of being"), ki določa vrednost in položaj posameznih vrst in ras v hierarhičnem zaporedju, ki sega od živali do človeka in ki je metafizični konstrukt, ki služi za pojasnitev nastajanja in bistva sveta in družbe. Ta diskurz je bil boter fizične antropologije, ki po svoji naravi nikoli ni bila demokratična znanost, ker je hotela iz razlike v zunanosti izpeljati politične sklepe v smislu evgenike oziroma rasne higiene. Pod načelom, da so vse človekove lastnosti dedne, so si evgeničarji prizadevali za perfektno družbo in so zahtevali omejitev števila rojstev "manjvrednega", neproduktivnega in socialno nezaželenega dela prebivalstva.¹²⁹ Ampak evgenika je samo podgrupa tega diskurza, ki sicer ureja neenako razmerje med Balkanom in ostankom Evrope, kar se kaže v sindromu, da vsaka posamezna dežela med Srbijo in Nemčijo zase trdi, da je na evropski strani, torej severno od meje z Balkanom.¹³⁰ Edino, kar je Županič s svojim pristopom dosegel, je bilo napredovanje "Jugoslovanov" v primerjavi z drugimi narodi (Albanci in Grki) na južnem Balkanu. Pri tem pa sploh ni postavljaj pod vprašaj nedotakljive vloge nordijske rase. Razmejitev med sosedi na jugu in izenačevanje Jugoslovanov z Nemci sta bili pravzaprav tudi zgodovinska misija njegovega diskurza v času nastajanja prve Jugoslavije. Po letu 1929 se je zdelo, da je takšen pristop še večjega političnega pomena, saj je lahko prispeval k "biologističnemu" utemeljevanju avtoritarne jugoslovanske države. Prav tedaj se je v Sloveniji pojavil drugi antropolog, Božo Škerlj, privatni docent na filozofski fakulteti, ki je s svojimi študijami in s svojo dejavnostjo v tem oziru zasenčil Županiča.¹³¹ Aprila 1937 sta Škerlj in njegov

¹²⁴ Županič, *Etnogeneza*, str. 143; glej tudi Dvorniković, *Karakterologija*, str. 312-316.

¹²⁵ Županič, *Sistem II*, str. 1-2, 9.

¹²⁶ Županič, *Etnogeneza*, str. 143-144.

¹²⁷ Niko Županič, *Antropološki ocrti Nikole P. Pašića i Milenka R. Vesnića*. V: *Etnolog*, I, 1926-1927, str. 74-83.

¹²⁸ Marek Kohn: *The Race Gallery. The Return of Racial Science*. London 1995.

¹²⁹ Klaus Hödl: *Die Pathologisierung des jüdischen Körpers. Antisemitismus, Geschlecht und Medizin im Fin de Siècle*. Wien: Picus 1997, str. 108-114.

¹³⁰ Za podobno ugotovitev glej Slavoj Žižek: *Liebe Deinen Nächsten? Nein, Danke! Die Sackgasse des Sozialen in der Moderne*. Berlin 1999, str. 7-9; glej obširno Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. New York - Oxford 1997; Božidar Jezernik: *Dežela, kjer je vse narobe. Prispevki k etnologiji Balkana*. Ljubljana 1998.

¹³¹ Božo Škerlj: *Rasna slika Jugoslavije*. V: *Geografski vestnik*, XII-XIII, 1936-1937, str. 156-169.

mentor profesor Jovan Hadži ustanovila Sekcijo za antropologijo, genealogijo in evgeniko, Županiča pa sta povabila k sodelovanju šele mesece pozneje.¹³²

Vredna omembe je še ena Županičeva epizoda v zvezi z nacionalsocialistično Nemčijo. Avgusta 1935 se je Županič udeležil mednarodnega kongresa za znanstveno preučevanje problemov ljudstev v Berlinu, kjer je predaval O rasni estetiki ljudstva pri Jugoslovanih. Opisal je favoriziranje določenih somatičnih značilnosti pri izbiri življenjskega partnerja v raznih krajih Jugoslavije. Na začetku svojega predavanja je kritiziral oznanjeno zakonsko prepoved ženitve med arijci in nearijci v Nemčiji (nürnberški rasni zakoni). Ta kritika je ohranjena v slovenskem natisu predavanja, manjka pa v odtisu izvirne nemške inačice.¹³³ V nemških časopisih je bilo Županičevo predavanje celo pohvaljeno.¹³⁴ Edina kritika fašistični evgeniki, ki je na kongresu zbujala pozornost, je prišla od Francoza Jeana Dalsaceja.¹³⁵ Kljub temu je Županič pozneje podčrtal, da je tedaj pobijal nemško pseudoantropologijo in nacistične rasne teorije.¹³⁶

Na koncu moramo zaradi pravičnosti navesti, da je Županič vsaj enkrat odstopil od svojega unitarizma, ko je izkusil, da je Državna štamparija v Beogradu leta 1940 zavrnila tisk prve številke njegovega časopisa "Etnolog", medtem ko je „Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu" pravočasno natisnila. Županič je tedaj tiskarni pisal, da je to "kulturna šteta za slovenski deo našeg naroda".¹³⁷ Za tedanje stanje v državi je bilo simptomatično, da so celo njeni najtesnejši zagovorniki prevzeli kritiko svojih bivših političnih nasprotnikov avtonomistov.

Po okupaciji leta 1941 je Županič ostal na svojem mestu kot profesor etnologije. Po italijanski kapitulaciji leta 1943 in nemški zasedbi Ljubljanske pokrajine se je umaknil v Belo krajino, kjer se je priključil Osvobodilni fronti zaradi njenega jugoslovanstva.¹³⁸ Konec vojne se je vrnil v Ljubljano, kjer je delal kot profesor do upokojitve leta 1957. Umrl je štiri leta zatem, leta 1961.

Ta nepopolna biografska skica o Niku Županiču kaže predvsem na tragiko političnega in znanstvenega outsiderja. Po drugi strani je bil Županič v položaju, ki bi ga lahko opisali kot "splendid isolation". Obiskoval je mednarodne znanstvene kongrese in njegov časopis "Etnolog" je imel partnerje za zamenjavo na treh

¹³² ASEM, akti za leto 1937, št. 320/1937 (11. 8. 1937).

¹³³ Niko Županič: O rasni estetiki ljudstva pri Jugoslovanih. V: Etnolog, VIII-IX, 1936, str. 62-81 (Slovenska verzija str. 61-74, nemška str. 74-81); glej tudi Niko Županič: Zur anthropologischen Ästhetik der jugoslawischen Landbevölkerung. V: Bevölkerungsfragen. Bericht des Internationalen Kongresses für Bevölkerungswissenschaft. München 1936, str. 480-485.

¹³⁴ Odmevi predavanja dr. N. Županiča "O rasni estetiki ljudstva pri Jugoslovanih". V: Etnolog, VIII-IX, 1936, str. 119-120.

¹³⁵ Jean Dalsace: A propos de la Stérilisation. V: Bevölkerungsfragen. Bericht des Internationalen Kongresses für Bevölkerungswissenschaft, str. 706-712; glej tudi Stefan Kühl: Die Internationale der Rassisten. Aufstieg und Niedergang der internationalen Bewegung für Eugenik und Rassenhygiene im 20. Jahrhundert. Frankfurt - New York 1997, str. 131-137, zlasti str. 135, Kühl obširno opisuje kongres, a ne ve ničesar o Županičevi kritiki fašističnih rasnih zakonov.

¹³⁶ Petar Vlahović: In memoriam Dr. Niko Županič. V: Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije I, 1964, št. 1, str. 7-8, cit. 8.

¹³⁷ ASEM, akti za leta 1940-1942, št. 146/1940 (27. 6. 1940).

¹³⁸ Personalna mapa N. Županič, citirano po DOEK-NŽ; glej tudi Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1996, str. 295-297.

kontinentih (Evropa, Amerika, Azija).¹³⁹ Njegov jugoslovanski in širši vseslovanski pristop kakor tudi njegove smeje hipoteze, čeprav je bilo oboje problematično, kažejo nadpovprečno načitanost, zanimanje za zgodovino od neolitika do sodobnosti, ter končno veliko prizadevanje, da se loči od slovenske perspektive, ki jo je pogosto opažal kot preozko. Vendar "Slovenci, doma iz tesnih gorskih dolin, so take dalekosežne koncepcije smatrali za sanjarije".¹⁴⁰ Pri tem, da je trajno ostajal v manjšini, je v Županiču raslo tudi podcenjevanje demokratičnih načel.

Drugič je Županičeva kariera pokazala, da uresničevanje jugoslovanskih sanj ni bilo vedno koristno tudi za njihove protagoniste. Županič, ki je imel dobre stike s slovenskimi in srbskimi intelektualnimi krogi in je bil v tem oziru gotovo pozitiven primer zaželene jugoslovanske enotnosti, ni imel veliko možnosti, da bi po ustanovitvi skupne države odigral pomembno politično in znanstveno vlogo. Za to so gotovo krive tudi njegove osebne slabosti, med katerimi je pomembna njegova nagnjenost k samopoveličevanju, zlasti njegove vloge pri ustanavljanju Jugoslavije. Na drugi strani njegov delni neuspeh potrjuje dejstvo, da je bila slovenska civilna družba s svojimi institucijami ob ustanovitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev že tako utrjena, da je ostal unitarizem samo peskovnik manjšinskega liberalnega in še manj pomembnega radikalnega tabora.

Končno moramo omeniti, da so mednarodna raziskovanja potrdila, da rasne teorije, evgenika in rasna higiena z vsemi socialnimi in političnimi vplivi niso bili pojavi, ki so bili omejeni na nacistično Nemčijo. Rasistične tendence za biološki utemeljevanja nacionalističnih zahtev so bile navzoče od preloma v 20. stoletje v vsej Evropi, vključno z njenim jugovzhodnim delom. Ta razprava je hotela pokazati na potrebo po širšem raziskovanju bioloških prispevkov pri oblikovanju avtoritarne jugoslovanske ideologije in koliko so bili pri tem udeleženi Slovenci. Vsekakor pa moramo pri tem - kar potrjuje tudi Županičev primer - posebej podčrtati takratni idejni vpliv nemških oziroma avstrijskih znanstvenikov.

Christian Promitzer

NIKO ŽUPANIČ AND THE ISSUE JUGOSLAVISM; BETWEEN POLITICS AND ANTHROPOLOGY
(1901-1941)

S u m m a r y

Niko Županič was born in a catholic village in the region of Bela Krajina in southern Carniola. This region was marked for its ethnic and religious diversity. A part of the population was of Uskok descent, which was also expressed by their cultural heritage (songs, dances). In the course of nation building, according to confessional lines, they attained either a Slovene (Catholic), a Croat (Greek-Catholic), or a Serb (Orthodox and Greek-Catholic) identity. Bela krajina can therefore, in some ways, be described as a "Yugoslavia en miniature". Even if the multicultural composition of this region was not the starting point for his Yugoslavism, for him it was a reinforcement of his political thinking.

Županič doctoral dissertation on the "Arrival of the Slavs in the South" already showed all the elements which would be present in his later works. In 1908, in an essay on the "Historical Anthropology of the Balkan peoples", he stated that "the anthropological momentum" was neglected by the history of nations, so that they would consequently remain incomplete. This momentum he also called the "physical habitus" of a nation. It comprises all aspects of the outward appearance of an individual, such as build, shape of the cranium, complexion, temperament, gesticulation, motor activity, and the ways of speaking and thinking. The outward appearance would render difference

¹³⁹ ASEM, akti za leta 1940-1942, št. 86/1940 (1. 4. 1940).

¹⁴⁰ Županič, Ob dvajsetletnici, str. 25. Županič govori tu o reakciji na svoje jugoslovanstvo, vendar ta reakcija velja tudi za njegova druga delovna področja.

between nations. It seems that the political and ideological environment of Vienna in the early 20th century, where German "racial theorists" tried to prove the domination of the "German race" was the starting point for similar approaches by Slav academics, as the examples of Jovan Cvijić and Niko Županič show. Their theoretical approach opened a path for the application of "racial science" in favour of the longed-for Yugoslav nation which would push aside neighbouring peoples in the Balkans like the Albanians, Greeks and partly the Bulgarians. Županič realised this task by the methods of physical anthropology as the measurement of the cephalic index, which became prominent in Germany under Nazi-rule. In the 1930s, such an approach seemed to be of political relevance, since it could contribute to a "biological" foundation of an authoritarian Yugoslav nation state. But comparisons with similar attempts in the Third Reich must not be drawn too far, since Županič explicitly criticised the racial laws of Nuremberg.

Even if Županič was an outstanding personality in some way, he nonetheless belonged in the ranks of Slovene intellectuals in Austria-Hungary, linked by political labour for the foundation of the first Yugoslav state. His personal contribution to the ideological foundation of a Yugoslav identity was close to the premises of the then very popular "racial science". Županič, on the other hand, who had been loyal to the Kingdom of Yugoslavia until its demise, would join the National Liberation Army after 1941 and enjoy a high renown as scholar in the second Yugoslavia.

1.01
Prejeto 7. 5. 2001

UDK 323.1(497.15):297

Jurij Perovšek*

Vprašanje etnične posebnosti Muslimanov v razpravi jugoslovanskih komunistov o nacionalnem vprašanju leta 1923

IZVLEČEK

V razpravi avtor predstavlja stališča posameznih članov Komunistične stranke Jugoslavije o etnični posebnosti Muslimanov, ki so jih izrazili v znani javni teoretskopolični razpravi jugoslovanskih komunistov o nacionalnem vprašanju leta 1923. Ugotavlja, da je naslednica KSJ, Zveza komunistov Jugoslavije, tako stališče sprejela ter politično in pravno uveljavila šele leta 1968 v okviru tedanje Socialistične federativne republike Jugoslavije. Avtor opozarja, da so stališča o nacionalni posebnosti Muslimanov, ki so se v KSJ pojavila že leta 1923 sestavni del zgodovinske celote teoretičnih, političnih, vojaških in mednarodnih prizadevanj za doseg enakopravnega položaja muslimanskega naroda v zapletenih medsebojnih odnosih južnoslovanskih narodov v 20. stoletju.

Ključne besede: Jugoslavija, Komunistična stranka Jugoslavije, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Muslimani, nacionalna individualnost, nacionalno vprašanje

ABSTRACT

THE QUESTION OF THE ETHNIC PECULIARITY OF THE YUGOSLAV MOSLEMS IN THE DEBATE ON THE NATIONAL QUESTION BY THE YUGOSLAV COMMUNISTS IN 1923

In the paper, the author presents the opinions of some members of the Communist Party of Yugoslavia who supported the idea of the Yugoslav Moslems as a separate ethnic group during a well known political debate on the national question in 1923. He concludes that this idea was officially accepted only in 1968 by the successor of the Communist Party, the Alliance of the Communists of Yugoslavia, when it was politically and constitutionally implemented within the framework of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. He also points out that the idea of the Moslems as a separate nationality, which first emerged in the Communist Party of Yugoslavia as early as 1923, was an integral part of the ideological, political, military and international endeavours to secure equality of the Moslem nationality in the complex relations between the Southern Slav nations in the twentieth century.

Key words: Yugoslavia, Communist Party of Yugoslavia, The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Moslems, national individuality, national question

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1. E-mail: Jurij.Perovsek@guest.arnes.si

V zgodovini jugoslovanskih narodov, v letih 1918-1991 dvakrat povezanih v skupni državni okvir, gotovo lahko kot eno od temeljnih vprašanj njihovega skoraj sedemdesetletnega družbenega, političnega in državnega sobivanja označimo nacionalni problem. Ta je izhajal iz različnih pogledov, ki so se znotraj teh narodov oblikovali glede njihove vloge in položaja v jugoslovanski državni skupnosti. Ti pogledi so po eni strani izražali jugoslovansko unitaristično oziroma velikosrbsko nadvladovalno nacionalno stališče, po drugi strani pa so izražali težnje nesrbskih narodov po njihovi nacionalni uveljavitvi in ureditvi jugoslovanske države na demokratični in narodno enakopravni osnovi. Táka vsebina odnosov med jugoslovanskimi narodi se je v političnem pogledu oblikovala kmalu po nastanku prve jugoslovanske države. Uveljavljena je bila tudi v ustavnopravnem pogledu. Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS) kot je bilo v dvajsetih letih uradno jugoslovansko državno ime, je namreč bila država, ki je že v svojem temeljnem pravnem aktu - ustavi "zaostrila nacionalno vprašanje do njegovih skrajnosti".¹ Ustava Kraljevine SHS, sprejeta na srbski narodni praznik Vidov dan 28. junija 1921 (zato so jo imenovali tudi vidovdanska ustava), je namreč uzakonjala nacionalni unitarizem, kar je pomenilo, da ni priznavala obstoja posameznih nacionalnih individualnosti, ampak le en, t. i. "jugoslovanski" narod. Zgodovinsko že izoblikovani jugoslovanski narodi so tako po vidovdanski ustavi predstavljali zgolj "plemena" enotnega jugoslovanskega naroda. Med temi "plemeni" je ustava imenovala samo Srbe, Hrvate in Slovence, medtem ko drugih nacionalnih imen ni niti omenjala. Položaj jugoslovanskih narodov v Kraljevini SHS je oteževal še z ustavo uzakonjeni državni centralizem. Vidovdanska ustava je Kraljevino SHS obravnavala kot enoten državnopravni teritorij in je mimo vseh narodnozgodovinskih meril uzakonila razdelitev države na posamezne upravnoteritorialne enote, t. i. oblasti. Te so smele imeti največ 800.000 prebivalcev, oblikovane pa so morale biti le po naravnih, socialnih in gospodarskih merilih. S tem je ustava dosledno prelomila z dotedanji ostanki tradicionalnih državnopravnih historičnih individualnosti na jugoslovanskem ozemlju. Ustava je tudi določala, da vsaki oblasti kot predstavnik osrednje vlade načeluje veliki župan. Država je bila razdeljena na 33 oblasti, med njimi sta bili dve - ljubljanska oblast in mariborska oblast - na slovenskem ozemlju. Ustava in na njeni osnovi uvedena upravna in samoupravna ureditev, sta oblastem omogočali, da prek voljenih skupščin samoupravno urejajo nekatere pokrajinske gospodarskosocialne in kulturno-prosvetne zadeve. Pri tem so za oblastne samouprave določili različne oblike nadzora osrednjih oblasti, ki so lahko neposredno ali prek velikih županov preprečile izvajanje njihovih sklepov. Tako centralističnega državnega ustroja ni omejevalo nobeno pravno dejstvo: ne dejstvo, da je bila država upravnoteritorialno razdeljena na 33 oblasti, prav tako pa tudi ne dejstvo, da so te oblasti v določenem obsegu imele svojo samoupravo, katere pristojnosti so segale tako na področje izvršne, kot tudi na področje naredbodajne oblasti.²

¹ Ferdo Čulinović: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka. Druga knjiga (Srbija-Crna Gora-Makedonija, Jugoslavija 1918.-1945.). Zagreb 1954, str. 262.

² Podrobneje o tem Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispjevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2, str. 17-26; Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927-1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-

Jugoslovanska politika se je na nacionalni problem, ki ga je v državno-pravnem in političnem pogledu pogojila vidovdanska ustava, prvič celovito programsko in politično odzvala na volitvah v Narodno skupščino Kraljevine SHS 18. marca 1923. Na volitvah, ki so bile prve po sprejemu unitaristične in centralistične vidovdanske ustave, so nacionalne, avtonomistično-federalistične stranke dosegle velik uspeh. Njihov uspeh je bil jasen znak, da hočejo nesrbski narodi rešiti svoj nacionalni problem in si v avtonomistično ali federativno preurejeni jugoslovanski državi zagotoviti enakopraven narodnokulturni, politični in gospodarski položaj ter s tem svoboden in samolasten nacionalni razmah. To je spoznala tudi ilegalna Komunistična stranka Jugoslavije (KSJ), ki je do tedaj zastopala stališče, da nacionalni problem v Kraljevini SHS ne obstaja, oziroma ga je priznavala samo v razmerju do narodnih manjšin. Hkrati je zagovarjala stališče o obstoju enega jugoslovanskega naroda, pri čemer naj bi bili Srbi, Hrvati in Slovenci le "plemena" tega enotnega naroda. Zavzemala se je tudi za centralistično obliko državne ureditve. Po skupščinskih volitvah, ki se jih je KSJ neuspešno udeležila prek legalne Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (NDSJ), pa je vodstvo KSJ uvidelo, da komunistično gibanje potrebuje nov in dejanske jugoslovanske narodnopolitične razmere priznavajoč nacionalni program. Neuspeh NDSJ (KSJ) na volitvah je namreč poleg ostrih policijskih ukrepov proti komunistom temeljil tudi v dejstvu, da so tedaj volilce od komunističnega gibanja odbila njegova unitaristična in centralistična narodnopolitična stališča. Zato so se na II. državni konferenci KSJ, ki je bila med 9. in 12. majem 1923 na Dunaju, odločili, naj se odpre "v partijskem tisku načelno obravnavo teh vprašanj (nacionalnega vprašanja - op. J. P.)".³

Komunistična stranka Jugoslavije je skladno s sklepom svoje II. državne konference v drugi polovici leta 1923 temeljito preudarila svoje poglede na nacionalni problem. To je storila v okviru široke javne teoretskopoliitične razprave, ki je o nacionalnem vprašanju potekala v glasilih legalne NDSJ od 31. maja 1923 do III. državne konference KSJ 1. - 4. januarja 1924 v Beogradu. V tej razpravi so s svojimi prispevki sodelovali vsi komunisti, ki so tvorili idejno in politično jedro tedanje KSJ, in to na način, ki je bil lasten takratnim modernim levim evropskim političnim strankam. Razprava je namreč potekala v času, ko še ni prišlo do boljše vizije KSJ. Zato se v njej ni izražal ideološki monolitizem, pač pa je bilo uveljavljeno njemu nasprotno, demokratično, avtonomno in suvereno razčlenjevanje nacionalnega problema v jugoslovanski državi. Tak način obravnave je omogočala tudi intelektualna raven udeležencev v razpravi, saj je imela velika večina med njimi akademsko izobrazbo, ki jo je v glavnem pridobila med študijem v posameznih evropskih središčih - v Parizu, Poitiersu, na Dunaju, v Zürichu, Ženevi, Pragi in Petrogradu. Široko razgledanost razpravljalcev je poleg ostalega odlikovalo tudi dobro poznavanje tako meščanske kot tudi marksistične teorije o narodu.⁴

socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. Ljubljana 2000, str. 40-42, 47-54.

³ Arhiv Republike Slovenije, referat za dislocirano arhivsko gradivo I. Gradivo Kominterne, šk. 2, 1923, Beschluss der Konferenz über das Referat über die politische Situation.

⁴ Jurij Perovšek: O volji po nacionalni suverenosti. (Ob sedemdesetletnici razprave o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923). Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2, str. 216-217.

Razprava o nacionalnem vprašanju leta 1923 je odgovorila na vsa ključna vprašanja, ki so tedaj zadevala nacionalni problem. V razpravi je najprej prodrlo prepričanje, da v jugoslovanski skupnosti nacionalno vprašanje dejansko obstaja. Razprava je nadalje obračunala z dotedanjim unitarističnim konceptom KSJ. Med razpravljalci je izrazito prevladovala misel, da je Kraljevina SHS mnogonacionalna država treh narodov, in sicer Srbov, Hrvatov in Slovencev; to državo bolj kot vse drugo razjeda predvsem narodno vprašanje, izraženo v velikosrbskem unitarističnem in centralističnem hegemonizmu. Na tej osnovi se je nato v razpravi oblikovala njena najvažnejša programska in politična zahteva: da se mora KSJ postaviti na stran nesrbskih narodov, se boriti za pravico samoodločbe vsakega jugoslovanskega naroda posebej, v vprašanju državne ureditve pa se odločno zavzeti za federativni državno-pravni princip. Ta stališča je nato sprejela tudi III. državna konferenca KSJ januarja 1924 v Beogradu.⁵

V razpravi jugoslovanskih komunistov o nacionalnem vprašanju leta 1923 so poleg omenjenih stališč posamezni udeleženci zagovarjali tudi poglede, ki jih je KSJ sprejela šele v kasnejših letih. Tako so slovenski komunisti (za njimi pa še nekateri drugi udeleženci v razpravi) prvi v okviru tedanje KSJ poleg Slovencev, Hrvatov in Srbov že leta 1923 kot poseben in samostojen narod upoštevali tudi Makedonce. Prav tako so prvi zahtevali, naj KSJ kot posebno državno-pravno enoto vključi tudi Črno goro v svoj federativni narodno-državni načrt. Vsa ta stališča so poudarili v politični resoluciji Pokrajinskega sveta KSJ za Slovenijo 22. julija 1923 in jih nato še dopolnjevali v nadaljnjem poteku razprave.⁶ V razpravi so se pojavile tudi nekatere, za tisti in še kasnejši čas precej izstopajoče zamisli. Tako sta zagovornika federativnega nacionalnega programa KSJ, hrvaški komunist dr. Ante Ciliga in vodilni slovenski komunist v dvajsetih letih ing. Dragotin Gustinčič, zahtevala oblikovanje nacionalnih vojsk znotraj vsake posamezne nacionalne federativne države in izključno nacionalno, ne pa srbsko sestavo njihovega poveljniškega kadra.⁷ D. Gustinčič je poleg tega zahteval, naj se Srbi na Kosovu učijo albanskega jezika, Albanci pa srbskega.⁸ Srbski komunist Triša Kaclerović pa je poudaril, da je v obstoječih razmerah možno le eno: zahtevati nacionalno samoodločbo, to je, da jugoslovanski narodi ponovno, to pot kot popolnoma svobodni narodi predhodno konstituirani v neodvisne nacionalne države, ustvarijo novo, federativno skupnost, iz katere lahko tudi izstopijo, če bi to želeli.⁹

Eden od zelo zanimivih vsebinskih vidikov razprave o nacionalnem vprašanju leta 1923 je bila tudi ocena dela razpravljalcev, da so Muslimani posebna etnična

⁵ Prav tam, str. 217; Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923. (Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ). Zbral in uredil ter opombe napisal mag. Jurij Perovšek v sodelovanju s prof. dr. Jankom Prunkom in prof. dr. Jankom Pleterskim. Uvodno študijo napisala dr. Latinka Perović. Ljubljana 1990, dok. št. 50, str. 398-404 (dalje: RNV).

⁶ RNV, dok. št. 7, str. 72; Jurij Perovšek: Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1978-1979, št. 1-2, str. 17-44; isti: Slovenačkite komunisti i makedonskoto nacionalno prašanje vo 1923 godina. V: Osnovanjeto i razvojot na Komunistička partija na Makedonija, prva knjiga. Skopje 1980, str. 437-474; isti: Pogledi slovenskih revolucionarno usmerjenih marksistov na črnogorsko vprašanje leta 1923. Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 7-20.

⁷ RNV, dok. št. 23, str. 229; dok. št. 43, str. 357.

⁸ RNV, dok. št. 8, str. 81.

⁹ RNV, dok. št. 48, str. 392.

skupnost v jugoslovanski državi. Čeprav si je to oceno delilo manjše število razpravljalcev in se v razpravi ni širše uveljavila, je za današnje raziskovanje jugoslovanske narodnostne problematike dvajsetega stoletja pomembna zato, ker lahko ugotovimo, da so posamezni jugoslovanski komunisti že leta 1923 zagovarjali stališče o posebni muslimanski nacionalni entiteti. Stališče, da so Muslimani v Bosni in Hercegovini posebna etnična skupnost je namreč naslednica KSJ, Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ), podprla ter politično in pravno uveljavila šele leta 1968.¹⁰ Do tega je prišlo v času, ko je ZKJ kot edina organizirana politična sila vodila celotno idejno, družbeno, politično in gospodarsko življenje tedanje druge jugoslovanske države. Tako so bili leta 1968 med drugim uresničeni tudi pogledi, ki so jih o nacionalni posebnosti Muslimanov izražali nekateri jugoslovanski komunisti že petinštirideset let pred tem. V naši razpravi bomo predstavili njihove, doslej še neobdelane poglede na vprašanje nacionalne individualnosti Muslimanov, ki glede na obdobje, v katerem so bili oblikovani, predstavljajo posebnost v jugoslovanski družboslovni in narodnopolitični misli iz let 1918-1991.¹¹

Upoštevanje etnične individualnosti Muslimanov v razpravi o nacionalnem vprašanju leta 1923 je imelo posebno vrednost, ker so v razpravi "dominirali srbsko-hrvaško-slovenski odnosi, posebej srbsko-hrvaški".¹² Kljub temu so nekateri razpravljalci opozorili tudi na Muslimane kot sestavni del tedanjega nacionalnega problema. Prvi je bil T. Kaclerović, ki je že julija 1923 poudaril, da je avtonomistična Jugoslovanska muslimanska organizacija (JMO) v Bosni in Hercegovini na volitvah v Narodno skupščino marca 1923 ob sebi zbrala "vse muslimane (podčrtal J. P.)", kar se lahko "pojasni le z nacionalnim, političnim momentom". Ocenjeval je, da je bilo "plemensko in nacionalno zbiranje (...) muslimanov (podčrtal J. P.)" v Bosni in Hercegovini pod vodstvom JMO "izvršeno polno". Podobno je menil, da je bilo polno izvršeno tudi zbiranje "makedonskih Turkov pod fevdalno in buržoazno zastavo Džemijeta", saj je v Makedoniji "le muslimanska buržoazija uspela, da za svojo fevdalno politiko pridobi in dovolj dobro nacionalno (podčrtal J. P.) organizira turško prebivalstvo".¹³

¹⁰ Jože Pirjevec: Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 285-286. Posebej o stališču, sprejetem na 20. seji Centralnega komiteja Zveze komunistov Bosne in Hercegovine 17. 5. 1968, da so Muslimani samostojen narod, glej Atif Purivatra: Nacionalni i politički razvitak Muslimana. Sarajevo 1972, str. 30 (dalje: Purivatra, Nac. razvitak Muslimana).

¹¹ Zanimivo je, da nekateri dobri poznavalci problematike nacionalnosti Muslimanov v Jugoslaviji v svojih sicer tehtnih študijah niso opozorili na upoštevanje etničnih posebnosti Muslimanov v razpravi jugoslovanskih komunistov o nacionalnem vprašanju leta 1923. Glej Kasim Suljević: Nacionalnost Muslimana. Između teorije i politike. Rijeka 1981 (dalje: Suljević, Nacionalnost Muslimana); Mustafa Memić: Muslimani Crne gore u procesu oslobodilačkih pokreta (*doktorska disertacija*). Sarajevo, junij 1991 (dalje: Memić, Muslimani Crne gore).

¹² Latinka Perović: Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju. Zagreb 1984, str. 261.

¹³ RNV, dok. št. 5, str. 56, 58, 59. (O podobnih stališčih T. Kaclerovića glej tudi dok. št. 29, str. 266). - Džemijet je bila politična organizacija Turkov, Albancev in drugih muslimanov iz Makedonije, Kosova in Metohije ter dela Sandžaka. Ustanovljena je bila leta 1919, v njej pa so bili zbrani muslimansko mestno meščanstvo, veleposestniki in begi, ki so težili k ohranitvi svojih socialno-gospodarskih, verskih in nacionalnih interesov. Ime organizacije - Džemijet - pomeni družba, zbor. O vplivu JMO na uveljavljanje etnične individualnosti bosansko-hercegovskih Muslimanov v družbenem in političnem življenju Kraljevine SHS glej Atif Purivatra: Nacionalne koncepcije Jugoslovenske muslimanske organizacije. Jugoslovanski istorijski časopis, 1969, št. 4, str. 141-148; isti, Nac. razvitak Muslimana, str. 132-215, 238-248; isti: Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sarajevo 1974.

Na nacionalno individualnost Muslimanov so opozorili tudi drugi razpravljalci. Tako je srbski komunist dr. Sima Marković, eden najvidnejših voditeljev tedanje KSJ in razpravljalec, ki je s celostno zgodovinsko razčlemba dokazal, da so se Srbi, Hrvati in Slovenci neodvisno drug od drugega razvili v tri moderne narode,¹⁴ poudaril, da prav "primer bosansko-hercegovskih *muslimanov* najbolj nazorno kaže, kako je lahko predvsem religija *nacionalno* (podčrtal J. P.) odtujila znaten del našega (srbskega - op. J. P.) naroda". V potrditev svojega stališča je celo prilagodil znani latinski izrek *cuius regio, eius religio* (čigar dežela, njegova vera). Zapisal je, da se je včasih lahko tudi reklo: "Cuius religio, eius natio (čigar vera, njegov narod - op. J. P.). In tako je še vedno z bosansko-hercegovskimi *muslimanskimi množicami*", je nadaljeval, kajti "zanje je religija edini kriterij *narodnosti* (podčrtal J. P.)".¹⁵ V obstoj posebne muslimanske nacionalne individualnosti sta bila prav tako prepričana srbska komunista Sima Miljuš in Kosta Novaković in hrvaški komunist A. Ciliga. S. Miljuš je ugotavljal, da je od okroglo 12 milijonov prebivalcev Jugoslavije "približno 5 mil. Srbov, 3 mil. Hrvatov, 1 mil. Slovencev, po pol milijona Nemcev, Madžarov in Arnavtov (Albancev - op. J. P.) in prek pol milijona *bosanskih muslimanov* (podčrtal J. P.) in drugih manjših skupin".¹⁶ K. Novaković, ki je posebej opozarjal na srbsko hegemonijo v jugoslovanski državi, pa je poudaril, da se je po sprejemu vidovdanske ustave nacionalno zbiranje nesrbskih narodov najbolj zaostreno izrazilo na Hrvaškem in v Sloveniji. Ugotavljal je, da je tedanja vodilna hrvaška politična sila, federalistična Hrvaška republikanska kmečka stranka (HRKS) "postala v polnem pomenu besede predstavnica vsega hrvaškega naroda", medtem ko je nosilka narodnega in političnega zbiranja v Sloveniji avtonomistična Slovenska ljudska stranka (SLS). Posebej se je ustavil tudi ob narodnopolitičnem zbiranju Muslimanov. Poudaril je, da je bilo "zbiranje *Muslimanov* (podčrtal J. P.)" v Bosni izvršeno ob avtonomistični Jugoslovanski muslimanski organizaciji (JMO), v Makedoniji pa je do njega prišlo "pri *Muslimanib* Turkih pod Džemijetom".¹⁷ Tako kot za T. Kaclerovića so bili tudi zanj Muslimani poseben narodnopolitični subjekt. V tem smislu je K. Novaković opozarjal, da so "Hrvati, Slovenci in *Muslimani* (podčrtal J. P.)" po volitvah v Narodno skupščino marca 1923 oblikovali znani opozicijski Federalistični blok (sestavljale so ga HRKS, SLS in JMO) "za revizijo ustave: za avtonomijo ali federativno ureditev države".¹⁸ O Muslimanib kot posebnem nacionalnem subjektu je pisal tudi A. Ciliga. Ko je razmišljal o organiziranosti vojske v jugoslovanski državi, je poudaril, da sta hrvaško in slovensko ozemlje "okupirani z vojsko, s katero gospodari srbska buržoazija". Zahteval je, "da se srbska vojska umakne v meje Srbije in demobilizira, v ostalih pokrajinah pa naj se organizirajočasne pokrajinske vojaške sile". Ob tem je posebej poudaril, kako pomembno je, "da se od srbske vojaške okupacije osvobodijo tudi mešane pokrajine: Bosna, Vojvodina, ker prav tam srbska bur-

¹⁴ RNV, dok. št. 19, str. 192-195.

¹⁵ Prav tam, str. 194. Na omenjeno Markovićevo stališče opozarja tudi A. Purivatra. Glej Purivatra, Nac. razvitak Muslimana, str. 46.

¹⁶ RNV, dok. št. 18, str. 123.

¹⁷ RNV, dok. št. 26, str. 243.

¹⁸ RNV, dok. št. 26, str. 244.

žoazija izvaja, opirajoč se na svojo vojsko, najhujši teror nad Hrvati, *muslimani* (podčrtal J. P.) in nac. manjšinami".¹⁹

Omenjeni razpravljalci, ki so tudi z drugimi stališči izstopali v razpravi o nacionalnem vprašanju leta 1923,²⁰ so torej utemeljevali mnogonacionalni značaj jugoslovanske države s poudarkom, da v njej obstaja tudi posebna muslimanska narodna individualnost. K. Novaković je še opozoril, da si Muslimani prek svojih narodnopolitičnih organizacij prizadevajo doseči avtonomističen državnopravni položaj v Kraljevini SHS. Taki so bili tudi pogledi vidnega hrvaškega komunista Augusta Cesarca, ki je zelo odločno poudaril: "A za kaj smo lahko mi, proletarska demokracija, če ne za tisto, za kar so se potlačeni narodi posameznih pokrajin (...) jasno izrekli"? - "Za kaj, če ne za avtonomijo tam, kjer *narodi* (podčrtal J. P.) zahtevajo avtonomijo (...) kot Slovenci, *bosanski muslimani* (podčrtal J. P.) in Črnogorci" - za kaj, če ne za neko širšo federacijo kot jo zahtevajo "Makedonci in mogoče tudi Črnogorci" in "za kaj, če ne za federacijo ali konfederacijo kot to zahtevajo Hrvati?"²¹ Na avtonomistična prizadevanja Muslimanov je opozarjal tudi slovenski komunist Vladimir Martelanc. Ugotavljal je, da se je Hrvaški republikanski kmečki stranki, Slovenski ljudski stranki, Jugoslovanski muslimanski organizaciji in Vnatrešni makedonski revolucionarni organizaciji "posrečilo pridobiti na svojo stran široke delovne plasti, posebno kmetskega prebivalstva s tem, da se jih je navdušilo za boj proti hegemoniji srbskega kapitala, za nacionalno enakopravnost in avtonomijo oz. federacijo".²² V. Martelanc je bil edini slovenski udeleženelec v razpravi, ki je opozoril na Muslimane kot narodnopolitični dejavnik v jugoslovanski državi. Drugi udeleženci jih niso omenjali oziroma so, kot D. Gustinčič, o muslimanih pisali le v zvezi z versko in socialnogospodarsko (fevdalno) sestavo Bosne in Hercegovine.²³ V spoznavanju muslimanske nacionalne individualnosti je bilo tedaj na Slovenskem najdlje socialnoreformno usmerjeno Prepeluh-Lončarjevo Združenje slovenskih avtonomistov. Njihovo glasilo Avtonomist je 7. aprila 1923 zapisal, da je Kraljevina SHS država petih nacionalnih entitet, ki jih predstavljajo "Slovenci, Hrvati, Srbi, *muslimani* (podčrtal J. P.) in Makedonci".²⁴ Sicer pa lahko opozorimo, da je bila v slovenski kulturnopolitični misli že dobro desetletje pred tem oblikovana ocena, da so Muslimani posebna etnična skupnost. Leta 1912 je o tem v katoliški znanstveni reviji Čas pisal študent slavistike in klasične filologije Ivan Mazovec, ki je leta 1911 potoval po Bosni in Hercegovini. I. Mazovec je bil na Slovenskem prvi, ki je ugotovil, da se tudi bosanski Muslimani ne ločujejo od drugih samo po veri, ampak, da predstavljajo tudi kulturno, etnično enoto in da bodo kot taki tudi ostali in se ne bodo preoblikovali bodisi v srbsko bodisi v

¹⁹ Prav tam, dok. št. 41, str. 344.

²⁰ Glej Dušan Lukač: Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918-1941. Beograd 1972; Gordana Vlajčić: Revolucija i nacije. Evolucija stavova vodstava KPJ i Kominterne 1919-1929 godine. Zagreb 1978; ista: KPJ i problemi revolucije. Rasprave o idejnom i organizacijskom razvitku KPJ između dva svjetska rata. Zagreb 1979; ista: Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje (1919-1927). Zagreb 1987; Desanka Pešić: Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje (1919-1935). Beograd 1983; Latinka Perović: Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju. Zagreb 1984; Janko Pleterski: Narodi, Jugoslavija, revolucija. Ljubljana 1986.

²¹ RNV, dok. št. 14, str. 108.

²² Prav tam, dok. št. 20, str. 207.

²³ Prav tam, dok. št. 45, str. 366, 368, 371.

²⁴ Avtonomist, III, 7. 4. 1923, št. 14, Za zvezno državo.

hrvaško entiteto. Opozarjal je, da se habsburški Jugoslovani delijo na tri veroizpovedi - katoliško, pravoslavno in muslimansko - in na štiri ljudstva. Prvi veroizpovedi pripadajo Slovenci in Hrvati, drugi Srbi, "k tretji (pa) pomohamedanjeni Hrvatje in Srbi, predvsem nekdanje bosansko plemstvo". In "vsa ta tri oziroma štiri ljudstva", je poudaril I. Mazovec, se svoji identiteti ne bodo odrekla, saj "so Srbi zase, *Muslimani* (podčrtal J. P.) zase in mi Slovenci in Hrvatje zopet zase vzgojeni v posebnem miljeju, ki je produkt dolgih stoletij".²⁵

Dejstvo, da slovenski komunisti v razpravi o nacionalnem vprašanju leta 1923 niso posebej obravnavali muslimanskega narodnopolitičnega vprašanja, lahko najbolje pojasnimo z že navedeno ugotovitvijo, da je v njej prevladovala zlasti obravnava srbsko-hrvaških odnosov. Zato so seveda ob tej obravnavi najprej upoštevali problem svojega, slovenskega naroda. Glede druge jugoslovanske narodne problematike so obravnavali še makedonsko in črnogorsko vprašanje, ki jima je tedanja strankina teoretskopolitična misel že pridajala večjo pozornost. Na muslimansko vprašanje pa so opozarjali v glavnem posamezni srbski in še hrvaški udeleženci v razpravi. Po eni strani zato, ker jim je bilo - v primerjavi s slovenskimi komunisti - zaradi zgodovinskih, političnih in ozemeljskih vidikov bližje in so ga lažje opazili. Po drugi strani pa so bili verjetno pozorni na muslimanski problem tudi zaradi svojih širokih in pri večini od njih tudi v resnici demokratičnih pogledov na nacionalno vprašanje v jugoslovanski državi. Med njimi velja omeniti zlasti T. Kaclerovića in K. Novakovića, ki obstoja posebne muslimanske nacionalne individualnosti nista omejevala le na Bosno in Hercegovino, pač pa je po njuni oceni obstajala tudi v Makedoniji. Kot smo že zapisali, se je stališče o obstoju posebnega muslimanskega naroda družbeno in politično uveljavilo šele v šestdesetih letih 20. stoletja v okviru tedanje Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ).²⁶ Vse do tedaj pa sta si Muslimane kot sestavni del srbskega ali hrvaškega naroda prilaščala ekspanzionistično usmerjena dela srbske in hrvaške narodnopolitične misli. Rešitev pred njima so Muslimani zlasti v drugi jugoslovanski državi med drugim iskali tudi v izjavljanju za "nacionalno neopredeljene" in v t. i. jugoslovanstvu, kar pa je bilo le ena od ovir v procesu njihove polne narodnopolitične emancipacije.²⁷ Ta proces, ki so ga nekateri vidni člani Komunistične stranke Jugoslavije opazili in podprli že leta 1923, je potekal skozi politično preizkušnjo v prvi in drugi Jugoslaviji, vpet je bil v surovo dogajanje druge svetovne vojne, zakrožil pa se je skozi kalvariziranje Muslimanov v vojni na ozemlju nekdanje SFRJ v letih 1991-1995. Upoštevanje etničnih posebnosti Muslimanov v razpravi jugoslovanskih komunistov o nacionalnem vprašanju leta 1923 tako lahko danes označimo za enega od sestavnih delov v zgodovinski celoti vseh teoretičnih, političnih, vojaških in diplomatskih prizadevanj za dosego enakopravnega položaja muslimanov.

²⁵ Ivan Mazovec: Vzajemnost med Slovenci in Hrvati. Čas, VI, Ljubljana 1912, str. 138. - Na navedeni podatek me je prijateljsko opozoril akad. prof. dr. Janko Pleterski za kar se mu najlepše zahvaljujem.

²⁶ O pogledih KSJ in ZKJ na nacionalnost Muslimanov po razpravi o nacionalnem vprašanju leta 1923 glej Purivatra, Nac. razvitak Muslimana, str. 35, 47-129, 264; Suljević, Nacionalnost Muslimana, str. 172-250; Memić, Muslimani Crne gore, str. 527-528, 533-534.

²⁷ Prim. Purivatra, Nac. razvitak Muslimana, str. 33-36. O jugoslovanstvu kot nacionalni kategoriji glej Jurij Perovšek: Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 7-24.

manskega naroda v zapletenih medsebojnih odnosih južnoslovanskih narodov v dvajsetem stoletju.

Jurij Perovšek

THE QUESTION OF THE ETHNIC PECULIARITY OF THE YUGOSLAV MOSLEMS IN THE
DEBATE ON THE NATIONAL QUESTION BY THE YUGOSLAV COMMUNISTS IN 1923

S u m m a r y

One of the very interesting aspects of the well known public political debate by the Yugoslav communists on the national question in 1923 was the opinion of some debaters that the Moslems were a separate ethnic group in the Yugoslav state. The idea did not prevail in the debate on the basis of which the Communist Party of Yugoslavia shaped its federal programme at its Third National Conference in January 1924 in Belgrade. Nevertheless, it was one of the arguments used by some debaters to support their claims that Yugoslavia was a multi-ethnic state in which the Serbs, with their hegemonical policy, oppressed other nations.

The idea of the ethnic peculiarity of the Moslems was particularly supported, among the Serb debaters, by Triša Kaclerović, Dr Sima Marković, Sima Miljuš and Kosta Novaković, and, among the Croat, by Dr Ante Ciliga and August Cesarec. According to Marković, it had both historical and religious grounds, whereas Kaclerović and Novaković claimed that, as a result of the Serb hegemony, the Moslems in Yugoslavia rallied around their political organisations - the Yugoslav Moslem Organisation in Bosnia and Herzegovina and in Džemijet in Macedonia. Miljuš and Ciliga wrote about the Moslems as a separate ethnic group without any specific argumentation. Novaković in Cesarec stood out among the debaters by pointing out that the Moslems, through their political organisations strove for an autonomous status in the Yugoslav state. Vladimir Martelanc, a Slovenian communist, also warned about the tendencies for autonomy by Moslem political organisations.

The idea of the Moslems as a separate nationality was finally accepted as late as 1968 by the successor of the Communist Party, the Alliance of the Communists of Yugoslavia (ACY), and was politically and constitutionally implemented within the framework of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The ACY was the country's only organised political force which directed the entire ideological, social, political and economic life. The recognition of the Moslems' ethnic identity in the debate on the national issue in 1923 can, today, be considered one of the elements in the historical whole of the theoretical, political, military and international endeavours to secure equality of the Moslem nationality in the complex mutual relations between the Yugoslav nations in the twentieth century.

1.01
Prejeto 23. 3. 2001

UDK 336.7(497.4)"1918/1941"

Žarko Lazarevič*

Slovensko bančništvo med obema vojnama

IZVLEČEK

V razpravi avtor obravnava slovensko bančništvo - hranilnice, kreditne zadruge in delniške družbe - med dvema vojnama. Posebej izpostavlja njihov položaj v uspešnih dvajsetih in kriznih tridesetih letih, kjer oriše tudi sanacijo bančnega sistema in način spodbujanja varčevanja. Nato sledi še analiza bančne tržne strukture in uspešnosti poslovanja slovenskih bank v taistem obdobju.

Ključne besede: bančništvo, hranilništvo, zadruge, združništvo, kapital, Slovenija

ABSTRACT

SLOVENIAN BANKING BETWEEN THE TWO WORLD WARS

In the paper, the author deals with Slovenian banking - savings banks, credit co-operatives and joint-stock companies - between the two World Wars. In particular, he exposes their situation during the prosperous 1920s and the critical 1930s, also outlining the reform of the banking system and means of stimulating saving. This is followed by an analysis of the banking market structure and the effectiveness of monetary operations by the Slovenian banks during that period.

Key words: banking, savings banks, co-operatives, capital, Slovenia

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1. E-mail: Zarko.Lazarevic@guest.arnes.si

1. V dvajsetih letih

Obdobje pred prvo svetovno vojno je mogoče opredeliti kot vrhunec v razvoju slovenskega hranilništva. Čas po prvi svetovni vojni je namreč prinesel povsem drugačne silnice. Pomen in relativni delež regulativnih hranilnic med slovenskimi denarnimi zavodi sta namreč zaradi pojava večjega števila bank, ki so navezale nase predvsem podjetniški sektor, naglo upadla. To je še najbolj vidno iz obsega vlog, ki so jih upravljale. Tako je obseg vlog, shranjenih pri slovenskih hranilnicah v medvojnem obdobju, predstavljal komaj polovico predvojne višine. Le redke so bile hranilnice, ki so v celoti dosegle (Mestna hranilnica ljubljanska) ali celo presegle predvojno raven (Občinski hranilnici v Krškem in Kostanjevici ter Mestna hranilnica iz Črnomlja). Število hranilnic se je v obdobju med vojnama ustalilo na 28, hranilnice pa so v tem času posodobile poslovanje, čedalje bolj so ga širile na bančno področje. To se je dogajalo počasi in še zdaleč ne enakomerno. Nekatere hranilnice, zlasti največje - Hranilnica dravske banovine, Mestna hranilnica ljubljanska, in mariborska mestna hranilnica prav gotovo - so se že izenačevale z bankami, manjše pa še zdaleč ne. Težišče poslovanja se je po prvi svetovni vojni premaknilo s hipotek, efektnega portfelja in občinskih posojil na tekoče račune, sledila pa so jim hipotekarna posojila. V tridesetih letih je pri hranilnicah zlasti narasel delež posojil ustanoviteljem, občinam in okrajem. Tako so oblastne enote pri posojilih izpodrivale prebivalstvo in gospodarske subjekte. Velika ovira na poti približevanja bančnemu poslovanju so bile neizterljive terjatve iz naslova vojnih posojil, ki so se na račun avstrijskega patriotizma nakopičili med prvo svetovno vojno. Nova država pa ni kazala nobenega razumevanja za te terjatve. Na koncu so jih morale hranilnice odpisati iz lastnih sredstev, odpisi so se vlekli še vse tja v trideseta leta, ko so tudi hranilnice s krizo zabredle v enake težave kot drugi denarni zavodi.¹

Če je bila jugoslovanska doba za hranilnice čas relativnega nazadovanja, pa taisto obdobje pomeni vrh slovenskega kreditnega združništva. Položaj, namen in vloga kreditnega združništva se v tem obdobju niso spremenili. Število združnih zvez se je v Sloveniji z novimi mejami nekoliko zmanjšalo. V tem času je bila prisiljena ustaviti svoje delovanje najstarejša slovenska združna zveza, to je Združna zveza iz Celja, njene članice so se povečini pridružile ljubljanski Zvezi slovenskih zadrug. Glede na razmere pred prvo svetovno vojno se stanje tudi po njej ni spremenilo. Združna zveza iz Ljubljane, ki je bila navezana na katoliški tabor, je še naprej tako po številu članstva kakor po finančni moči krepko presegala konkurenčno zvezo, Zvezo slovenskih zadrug.

Kreditne zadruge so sorazmerno hitro obnovile poslovanje po prvi svetovni vojni in že v prvi polovici dvajsetih let dosegle predvojno raven, v drugi polovici pa so jo že presegle. Tako so znova utrdile svojo vlogo največjega zbiralca

¹ Drago Potočnik: Regulativne hranilnice v letih 1932-1935, Trgovski tovariš št. 1936, 11-12, str. 190; Slovenske samoupravne hranilnice v letih 1918-1938. Ljubljana, Zveza jugoslovanskih hranilnic, 1938.

hranilnih vlog med slovenskimi denarnimi zavodi. Vse to je omogočilo mogočno omrežje skoraj 500 kreditnih zadrug, v katere je bilo včlanjenih kar 15% prebivalstva. Dvajsetim letom so sledila trideseta leta, ko so se trendi povsem obrnili. Obseg prometa se je med veliko gospodarsko krizo spustil na raven, ki je bila kar 40% nižja kot pred krizo, vloge pa so zaradi zamrznjenosti oziroma ustavitve izplačevanja padle nekoliko manj.²

Kljub temu da so vojne razmere in posledice zmanjšale finančno moč in prostorski obseg poslovanja slovenskih bank, delniških družb, pa so nove meje vendarle omogočile dejavnejše udejstvovanje denarnih zavodov. Nastanek jugoslovanske države je, podobno kot v industriji, ki je dobila manjkajoči pospešek z odprtjem novih tržišč, omogočil tudi razmah domačega bančništva. K temu je poleg novih tržišč pripomogla še ekspanzivna denarna politika do srede prve polovice dvajsetih let. Prišlo je do naglega ustanavljanja bančnih družb, ki so finančno podpirale in omogočale razmah slovenske industrije.³ Sorazmerno hitro ustanavljanje bank je spremljala tudi močna industrializacija.

V novo državo so Slovenci stopili z Ljubljansko kreditno, Jadransko, Ilirsko in Kranjsko deželno banko v Ljubljani ter Eskomptno banko v Mariboru. Delovalo je tudi nekaj majhnih delniških družb v Prekmurju. Ljubljanska kreditna banka je nadaljevala svoje poslovanje brez sprememb. Ilirska banka se je preimenovala v Slovensko eskomptno banko in se nato združila s Trgovsko banko. Kranjska deželna banka se je preoblikovala v Hipotekarno banko jugoslovanskih hranilnic. Poleg teh pa so bile kot delniške družbe ustanovljene še naslednje banke: Zadrúžna gospodarska banka, Kreditni zavod za trgovino in industrijo, Merkantilna, Obrtna, Slovenska, Zadrúžna in Prometna banka. V banko se je iz kreditne zadruge preoblikovala Celjska posojilnica. V Prekmurju sta delovanje nadaljevali Prekmurska banka in Dolnjelendavska hranilnica, v tridesetih letih se jima je pridružila še Kreditna banka iz Murske Sobote. V sami Ljubljani pa se je izdatno povečalo tudi število podružnic neslovenskih bank.

Vpliv in domet slovenskih bank si bomo ogledali na primeru treh največjih slovenskih bank. Slovenski bančni kapital, v jugoslovanskih razsežnostih je pomenil 14%, je bil osredotočen v treh bankah: Ljubljanski kreditni banki, Kreditnem zavodu za trgovino in industrijo ter Zadrúžni gospodarski banki. Medtem ko sta bili Ljubljanska kreditna banka in Zadrúžna gospodarska banka univerzalni banki, je bil Kreditni zavod bolj specializirana bančna ustanova, ki je večinoma poslovala samo s podjetji, s prebivalstvom pa bistveno manj. Poimensko navedene tri banke so se razlikovale tudi glede izvora lastnikov. Zadrúžna gospodarska banka je bila namreč povsem v slovenskih rokah, v letu 1920 so jo ustanovile kreditne zadruge katoliško opredeljene Zadrúžne zveze iz Ljubljane, ki je imela tri četrtine delnic, preostanek pa je pripadal posameznikom. Ljubljanska

² Vlado Valenčič: Pregled našega zadrúžnega gibanja in stanja. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 457-464; Drago Potočnik: Naše kreditne zadruge. Trgovski tovariš, 1938, št. 9-10, str. 181-186.

³ Toussaint Hočevar: Slovensko poslovno bančništvo 1913-1941, Bančni vestnik, 1984, št. 9, str. 267-268.

kreditna banka in Kreditni zavod sta bila v mešani lasti, kasneje pa sta banki prešli v slovenske roke.

Značilnost poslovanja analiziranih bank je bila njihova velika in razvejana investicijska dejavnost. Pri širitvi bančnega koncerna je prednjačila Ljubljanska kreditna banka, sledil pa ji je Kreditni zavod, medtem ko je bila Zadružna gospodarska banka precej skromnejša. Vse tri banke so se tako kot podjetja v drugih panogah podala v iskanje zaslužka tudi zunaj Slovenije, v druge jugoslovanske pokrajine. Tam so sicer imele svoje podružnice in podjetja, vendar je glavnina dejavnosti še vedno ostala osredotočena na slovenski prostor. Ko opazujemo strukturo investicij, vidimo, da je šlo za uravnoteženo investicijsko politiko, banke so poskušale pokriti različne gospodarske dejavnosti od industrije, gradbeništva, notranje in zunanje trgovine ter specializiranih bančnih ustanov. Segle so tudi na področje drugačnih, nebančnih finančnih storitev. Tako Ljubljanska kreditna banka kot Kreditni zavod sta ustanovila zavarovalnici, prva je zavarovalnico Slavija locirala v Ljubljano, drugi pa je zavarovalnici Vardar določil sedež v Beogradu. Zadružna gospodarska banka, ki je bila najmanjša po kapitalu in očitno oprezna in nezaupljiva v investiranju, na področje zavarovalništva ni posegala.⁴ Navsezadnje je to razumljivo, saj je bila v istem interesnem področju kot Vzajemna zavarovalnica, finančno najbolj podkrepjen zavarovalni zavod v Jugoslaviji pred drugo svetovno vojno. Obe sta bili neprikrivo v vplivnem območju katoliškega tabora, ki je tudi spodbudil njuno ustanovitev; Vzajemno so ustanovili že na prelomu stoletja, dobrih dvajset let pred pričetkom dela Zadružne gospodarske banke.

Na osnovi zbranih podatkov vidimo, da so analizirane banke skupaj nadzorovale skoraj polovico delniškega kapitala v Sloveniji. Tako kot v vseh drugih ozirih je tudi tukaj prednjačila Ljubljanska kreditna banka, daleč najmočnejša slovenska banka, ki je sama obvladovala dobro petino slovenskega delniškega kapitala. Skromnejša relativna deleža, a kljub temu z velikim vplivom v gospodarskem življenju, sta imela Kreditni zavod in Zadružna gospodarska banka - pri prvem je znašal slabih 15%, druga pa je nadzorovala dvajsetino skupne vsote delniškega kapitala v Sloveniji.

Bankrot ugledne zagrebške Slavenske banke leta 1925 s široko razprostrto dejavnostjo tudi na slovenskih tleh, ki je imel osnovni vzrok v čezmernem dolgoročnem kreditiranju gospodarskih subjektov s kratkoročnimi sredstvi, z zelo obširnimi krogom oškodovancev med denarnimi zavodi je v slovenskem bančništvu označil začetek novega obdobja, zaznamovanega z restriktivno denarno politiko. Bilo je konec sorazmerno ugodnega gospodarskega ciklusa, banke so bile prisiljene reorganizirati in utrditi lasten položaj ter odpisati znaten delež neizterljivih naložb. Kakor koli je bilo to boleče, pa je vendarle pripomoglo h konsolidaciji slovenskega bančnega sistema, da je v tridesetih letih lahko lažje prenašal udarce velike gospodarske krize.⁵

2. Med veliko gospodarsko krizo in po njej

⁴ Compass. Finanzielles Jahrbuch. Različni letniki.

⁵ Drago Potočnik: Slovensko denarništvo 1918-1938. Spominski zbornik Slovenije, str. 444-447.

Znamenja krize v letu 1930 so se najprej pokazala v padanju cen in naraščanju zalog, nato pa v omejevanju produkcije. Slovenske banke tega še niso občutile, saj je tega leta prišlo celo do povečanja likvidnosti, celotna aktiva in promet pa sta dosegla vrh v obdobju med vojnoma. Vendar je bilo to le zatišje pred viharjem: že naslednje leto je kriza pritislila z vso močjo. Poleg zunanjih vzrokov jo je pospeševalo še domače ukrepanje, povezano s kratkotrajno zlato pariteto dinarja.

Posledica restriktivne monetarne politike centralne banke je bilo četrtninsko zmanjšanje finančnih virov slovenskih bank; ni bilo več kreditov Narodne banke in drugih neslovenskih bank, za desetino so se zmanjšale hranilne vloge, ustavil se je tudi dotok tujih valut zaradi zmanjšanja izvoza. Kljub manjši likvidnosti še ni prišlo do večjega krčenja kreditov, saj so banke nadomestile primanjkljaj s prodajo vrednostnih papirjev. Brez posledic pa zmanjšana nelikvidnost vendarle ni mogla ostati; te so se pokazale v nezaupanju vlagateljev, ki so ga znatno bolj in še dodatno podpihovali izgube Narodne banke ter velik padec cenovne ravni državnih vrednostnih papirjev.

Prebivalstvo se je v strahu za svoje vloge množično postavilo pred bančna okenca in nemudoma terjalo svoj denar. Bančniki so sprva, da bi ohranili zaupanje in prispevali k ustavitvi navala izplačevali neomejene zneske hranilnih vlog. Ko pa se panika po več mesecih ni polegla, so bili končno zaradi izčrpanosti virov prisiljeni ustaviti izplačevanje vlog. Hranilne vloge v slovenskih bankah so se tako leta 1932 zmanjšale skoraj za tretjino, nazadovanje pa se še ni ustavilo. Kljub omejevanju izplačil se položaj ni izboljšal, nasprotno: z moratorijem na kmečke dolgove so se napete razmere samo zaostrile.⁶

Ker je vlada na eni strani kmete trenutno oprostila plačevanja dolgov, je morala podoben ukrep sprejeti tudi na drugi strani. Tako je z enim od členov Zakona o zaščiti kmetov denarnim zavodom omogočila legalizacijo že obstoječega stanja, t.j. neizplačevanje hranilnih vlog oziroma izplačevanje depozitov po obrokih v daljšem časovnem obdobju, kar so v nadaljnjem poteku krize urejevali s posebnimi uredbami o zaščiti denarnih zavodov in njihovih vlagateljev. V stvarnosti je to pomenilo zakonsko prekvalifikacijo kratkoročnih sredstev vlagateljev v dolgoročna. To zaščito so slovenske banke in druge denarne institucije hitro uporabile, a v relativno manjšem številu kot se je dogajalo drugje po Jugoslaviji. Pod okrilje zaščite se je zatekla približno tretjina bank, več kot polovica hranilnic in prek dveh tretjin kreditnih zadrug. Tako so postali prihranki prebivalstva v slovenskih denarnih zavodih za dolga leta zamrznjeni.⁷ Banke so med krizo morale odpisati znaten del bančne glavnice, kasneje pa so jo z novimi vpisi poskušale dvigniti. Nazadovanje bilančne vsote slovenskih bank se je ustavilo v letu 1935. Prišlo je celo do rahlega dviga, tako da so banke lahko podprle rast gospodarstva po letu 1936.⁸

⁶ Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo 1913-1941, str. 268-272.

⁷ Žarko Lazarević: Kmečki dolgovi na Slovenskem. Ljubljana, 1994, str. 127-135.

⁸ Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo 1913-1941, str. 271; Potočnik, Slovensko denarništvo 1918-1938, str. 454.

Odpravljanje posledic krize se je na bančnem področju intenzivneje začelo v letu 1935, ko je ministrski svet pričel izdajati prve odločbe o sanaciji bank, ki so zaprosile za zaščito oziroma odlog izplačil v prejšnjih letih. Odločbe o sanaciji bank so temeljile na uredbi o zaščiti denarnih zavodov iz leta 1934, ki je določala, da lahko vsak denarni zavod, ki je nesposoben zadostiti zahtevam upnikov, pridobi zaščito. Ministrstvo za trgovino in industrijo je lahko na osnovi prošnje v soglasju z lastniki odredilo odlog izplačil, sanacijo ali izvenstečajno likvidacijo.⁹ Ponavadi so najprej odobrili odlog izplačil, da so pridobili čas za tehten razmislek. Sanacijo denarnih zavodov je z nekoliko zamika spremljalo tudi razdolževanje kmetijstva. Podrobneje si bomo ogledali sanacijo Ljubljanske kreditne banke in Zadrúžne gospodarske banke, ker so razmere v teh dveh bankah določale tudi stanje slovenskega bančništva v celoti.

Ljubljanska kreditna banka je bila prva, ki je v slovenskem prostoru uveljavila zakonito dovoljeni odlog izplačil že spomladi 1932. Končno ji je bilo na osnovi uredbe o zaščiti denarnih zavodov in njihovih upnikov v avgustu 1935 podeljen odlog izplačil z dobo šestih let, hkrati pa tudi določen način sanacije. Sanacijski postopki, ki so jih imenovali rekonstrukcija zavoda, so vključevali tiste prijeme, ki jih je dovoljevala uredba. Tako je bilo predvideno, da mora banka pokriti svojo izgubo iz rezervnega in drugih razpoložljivih skladov, nato naj bi posegla po knjigovodskem dobičku, ki je nastal pri revalorizaciji nepremičnin. Nazadnje pa naj bi posegla še po odpisu delniške glavnice. V primeru Ljubljanske kreditne banke so vse postopke izvedli v predpisanem vrstnem redu. A vse navedene vsote niso zadostovale za kritje vse izgube. Svoje so morali nujno prispevati tudi delničarji. Ugotovili so namreč, da so izgube tako velike, da je za njeno kritje treba odpisati celih 60% osnovnega kapitala. Odločba o sanaciji je Ljubljanski kreditni banki tudi dovoljevala nadaljnje zvišanje osnovnega kapitala s prostovoljno konverzijo starih terjatev v prednostne delnice. Vendar so se pri Ljubljanski kreditni banki odrekli uresničevanju prav vseh ukrepov sanacije. Razumevanje upnikov je bilo tolikšno, razmere pa ne tako kritične, da so se lahko odrekli oblikovanju specialnega rezervnega sklada. Tudi pravico do dviga delniške glavnice so izkoristili le polovično. V ta namen so za spremembo terjatev v lastniške deleže izdali prednostne delnice z zagotovljenim 4% letnim donosom.¹⁰ S tem je bila sanacija oziroma rekonstrukcija Ljubljanske kreditne banke zaključena, banka je postala ponovno plačilno sposobna, sproti in brez zastojev je poravnala vse nove terjatve, stare pa v predpisanem obsegu, pri čemer so bile najprej izplačevane vloge majhnih vlagateljev, večje pa le v majhnem deležu. V leto 1940 je Ljubljanska kreditna banka vstopila že s krepko zmanjšanim obsegom obveznosti iz starega poslovanja, v petih letih je likvidirala dve tretjini obveznosti iz časov pred majem 1932, ko ji je bil prvič odobren odlog plačil.¹¹

V nasprotju z Ljubljansko kreditno banko pa Zadrúžna gospodarska banka ni tako hitro posegla po zaščitnih ukrepih. Vseskozi, tja do leta 1934, se je trudila zadovoljiti svoje vlagatelje in jim izplačevati njihove vloge v pogodbeno dogovorjenih rokih. Za Zadrúžno gospodarsko banko je bilo to precejšnje breme, saj je

⁹ Položaj denarnih zavodov so zaporedoma z dopolnitvami urejevale uredbe o zaščiti denarnih zavodov in njihovih upnikov v letih 1933 do 1938.

¹⁰ Compass, *Finanzielles Jahrbuch*, 1937, str. 607-608.

¹¹ Analiza bilansa, dodatak Narodnom blagostanju, 1940, št. 19, str. 59-60.

bila pred krizo ravno ta banka tista, ki je izmed vseh slovenskih bank imela v svojih bilancah največ tujih sredstev, po hranilnih vlogah je bila celo na prvem mestu. Dokončna odločba z odlogom izplačil za šest let in predpisano sanacijo pa ji je bila vročena istočasno kot Ljubljanski kreditni banki. Sanacijski ukrepi pri Zadružni gospodarski so tako kot pri Ljubljanski kreditni banki bili povsem v okvirih z uredbo predpisanih postopkov. Zadružna gospodarska banka je v rekonstrukciji svojega delovanja morala odpisati kar 90% delniške glavnice. Ob tem je največjo izgubo utrpela Zadružna zveza, osrednja revizijska zveza zadrug v Sloveniji, kot večinski delničar. Skupno je imela v lasti prek devet desetih delnic Zadružne gospodarske banke. Hkrati pa Zadružna zveza kot denarna centrala kreditnih zadrug tudi ni mogla izterjati svojih terjatev pri banki. Njene terjatve so bile zato spremenjene v lastniški delež z izdajo novih prednostnih delnic. Sanacija Zadružne gospodarske banke je vsebovala tudi oblikovanje posebnega rezervnega sklada, v katerega so po uredbi o zaščiti denarnih zavodov lahko uvrščali tiste terjatve do banke, kjer upravičenci niso pristajali na konverzijo v lastniške deleže. Tako so v Zadružni gospodarski banki v bilancah odprli novo rubriko pod imenom "specialni rezervni sklad" in vanjo uvrstili 40% starih vlog in drugih bančnih dolgov.¹² Tudi v primeru Zadružne gospodarske banke so ti ukrepi zadostovali, da je normalizirala svoje delo. Iz leta v leto je tako kot Ljubljanska kreditna banka s povečevanjem deleža in širitvijo pravice do izplačil na širok krog upravičencev počasi zmanjševala obseg t.i. starega poslovanja. Terjatve malih vlagateljev so bile do druge svetovne vojne že bolj ali manj poravnane, večjim upnikom pa je začela izplačevati prve obroke. Nепoravnana je tako ostala le še dobra petina terjatev na postavkah hranilnih vlog in tekočih računov iz starega poslovanja.¹³

3. Bančna tržna struktura v Sloveniji med obema vojnama

Konkurenca denarnih zavodov na slovenskem trgu pred drugo svetovno vojno je bila velika. Bančne delniške družbe so se morale kosati še z regulativnimi hranilnicami in množico kreditnih zadrug, a tudi s podružnicami neslovenskih in državnih bank. Navkljub vtisu o razdrobljenosti pa podatki o tržni strukturi vendarle pripovedujejo nekoliko drugačno zgodbo.

Vsakdanja stvarnost slovenskega bančnega prostora je bila bistveno drugačna kot bi sodili po obsežni množici bank in drugih denarnih institucij. Ob pogledu na tabelo 1 zlahka ugotovimo, da so v tedanji Sloveniji poslovale banke in dobesečno bančnice. Slovenski bančni prostor so obvladovale tri banke: Ljubljanska kreditna banka, Zadružna gospodarska banka in Kreditni zavod za trgovino in industrijo. Prvenstvo Ljubljanske kreditne banke je bilo nesporno, sama je vseskozi obvladovala tretjino trga. Približno enakovredna sta si bila Zadružna gospodarska banka in Kreditni zavod za trgovino in industrijo, oba sta v tridesetih letih imela več kot četrtinski delež. Te tri banke oziroma štiri, saj jim je v letu 1925 ob boku stala še Trgovska banka, so imele slabih 84% združenih bilančnih vsot vseh slovenskih bank. Ko je Ljubljanska kreditna banka prevzela Trgovsko banko, se njen tržni

¹² Analiza bilansa, dodatak Narodnom blagostanju, 1937, št. 38, str. 135.

¹³ Analiza bilansa, dodatak Narodnom blagostanju, 1940, št. 18, str. 57.

delež ni povečal v skladu s pričakovanji, Ljubljanska kreditna banka je ostala na približno enaki ravni. Napredovanje pa sta beležila Zadrúžna gospodarska banka in Kreditni zavod za trgovino in industrijo. Obe banki sta širili obseg poslovanja in s tem večali svoj tržni delež, vendar ne na račun Ljubljanske kreditne banke, temveč vseh preostalih slovenskih bank. Vse preostale banke skupaj so do konca dvajsetih let izgubljale svoj tržni delež, ob prehodu v trideseta leta so bile v združenih bilančnih vsotah prisotne le še z dobrimi desetimi odstotki, po krizi pa njihov

delež spet nekoliko okrepil. Ta okrepitev pa ni bila tako bistvena, da bi lahko vplivala na spremembo v predhodnem desetletju vzpostavljenih razmerij.

Tabela 1: Bančna tržna struktura v Sloveniji v letih 1925-1935¹⁴

Banke	Delež v skupni vsoti kreditov			Delež v skupni vsoti vlog			Delež v skupni bilančni vsoti		
	1925	1930	1935	1925	1930	1935	1925	1930	1935
	v procentih								
Celjska posojilnica	3,0	6,0	7,7	10,5	4,5	7,6	3,8	5,3	6,6
Dolnjelendavska hranilnica	0,5	0,4	—	0,8	1,3	—	0,4	0,7	—
Hipotekarna banka jugoslovanskih hranilnic	3,1	0,5	2,2	8,0	0,3	2,5	3,1	0,4	1,5
Kreditni zavod za trgovino in industrijo	16,5	24,5	29,6	6,6	9,4	14,8	23,5	26,2	28,7
Ljubljanska kreditna banka	34,9	34,8	31,7	42,8	36,7	29,6	33,2	32,7	33,4
Merkantilna banka	2,8	—	—	3,8	—	—	1,7	—	—
Obrtna banka	1,7	1,0	1,0	2,2	1,1	1,5	1,2	0,8	0,7
Prekmurska banka	0,5	1,4	1,6	1,2	1,6	3,3	0,8	1,4	1,9
Prometna banka	1,5	1,6	1,7	2,4	2,3	0,3	1,0	1,4	1,5
Slovenska banka	4,0	—	—	2,5	—	—	2,9	—	—
Trgovska banka	12,2	—	—	5,4	—	—	10,5	—	—
Zadrúžna banka	1,8	1,8	—	1,4	2,1	—	1,3	1,4	—
Zadrúžna gospodarska banka	17,5	28,0	21,1	12,4	40,7	35,6	16,6	29,7	23,5

Opazovanje razmerij pri kreditni dejavnosti bank in pri vlogah ne spreminja dejstev, ki so ga izkazovale bilančne vsote. Tudi pri teh parametrih je več kot očitna prevlada omenjenih treh vseslovenskih bank. Le pri vlogah je opazno, da je bila Zadrúžna gospodarska banka uspešnejša, saj je v drugi polovici dvajsetih let silno dvignila svoj delež in po vlogah prehitela tako Kreditni zavod za trgovino in industrijo kot tudi Ljubljansko kreditno banko. Tako velik delež pri vlogah se pokaže v drugačni luči, če si priključimo v spomin, da je bila skorajda devetdesetinski lastnik te banke Zadrúžna zveza iz Ljubljane, ki je bila denarna centrala večinskega dela slovenskega kreditnega zadrúžništva. In ta Zadrúžna zveza je vsa razpoložljiva denarna sredstva vlagala v nadaljnje plemenitenje v svojo banko.

Primerjalni vidiki relativnega položaja posamezne banke pri vlogah in posojilih vzpostavljajo zanimivo neravnovesje pri Zadrúžni gospodarski banki in pri Kredit-

¹⁴ Poročilo Društva bančnih zavodov v Sloveniji za leto 1925, Ljubljana 1926; Poročilo o delovanju Društva bančnih zavodov v Dravski banovini za dobo 1930-35, Ljubljana 1936.

nem zavodu za trgovino in industrijo. Medtem ko so pri Ljubljanski kreditni banki ti kazalci vsaj v približnem ravnovesju, pa je pri drugih dveh bankah drugače. Kreditni zavod je namreč redno izkazoval znatno večje vsote pri kreditni dejavnosti, kot so znašale hranilne vloge. Pri Zadružno gospodarski banki gre za obratna razmerja, relativni delež vlog znatno prehiteva primerjalno raven pri posojilih. Ta podatek priča o različni strukturi finančnih virov in različni naložbeni politiki treh vodilnih slovenskih bank v času pred drugo svetovno vojno.

Že izmerjeno odstopanje treh največjih bank od preostale gruče bančic sta kazala tudi dobiček in delež posamezne banke v skupni vsoti dobička slovenskih bank, kar prikazuje tabela 2.

Tabela 2: Dobički slovenskih bank 1925-1935¹⁵

Banke	Delež dobička v skupni vsoti dobička slovenskih bank v procentih		
	1925	1930	1935
Celjska posojilnica	1,7	9,6	7,3
Dolnjelendavska hranilnica	0,3	1,1	—
Hipotekarna banka jugoslovanskih hranilnic	3,2	*	*
Kreditni zavod za trgovino in industrijo	21,2	28,8	26,1
Ljubljanska kreditna banka	45,2	43,7	40,7
Merkantilna banka	2,7	—	—
Obrtna banka	0,6	0,8	0,7
Prekmurska banka	0,8	1,2	0,3
Prometna banka	0,9	*	0,1
Slovenska banka	0,3	—	—
Trgovska banka	12,7	—	—
Zadružna banka	1,6	*	—
Zadružna gospodarska banka	8,8	14,8	21,2

Prepad med obema skupinama bank je, ko v ospredje analize tržne strukture postavimo kriterij dobička, velik in v že opredeljenih razmerjih, približno podobnih kot pri bilančni vsoti. Prvim trem bankam je zopet, sicer sramežljivo in daleč za njimi, sledila Celjska posojilnica, vse ostale banke pa so minimalno prispevale k skupni vsoti dobička. V tridesetih letih le nekaj procentov, v dvajsetih pa za spoznanje več. Vnos dodatnega kriterija v analizo tržne strukture pokaže tudi velika odstopanja med vodilnimi tremi bankami. Dejstva so več kot zgovorna, Ljubljanska kreditna banka je v povprečju v času med obema vojnoma ustvarjala več kot 40% vsega dobička slovenski bank. S kar malo manj kot polovičnim zaostankom ji je sledil Kreditni zavod za trgovino in industrijo. Trojko je zaključevala Zadružna gospodarska banka in to kljub temu, da so imeli v

¹⁵ Prav tam.

posameznih obdobjih na razpolago največ tujih sredstev med vsemi slovenskimi bankami.

Že iz dosedanjega navajanja dejstev se je kazala različna poslovna uspešnost posameznih bank v obdobju med obema vojnama. Da bi bila pozicija posamezne banke še bolj razvidna, je treba izvesti še primerjavo njihove poslovne uspešnosti. V ta namen je nujno raznorodne podatke postaviti na primerljivo raven, kar omogočajo kazalci donosa na kapital (razmerje med čistim dobičkom in seštevkom povprečnih stanj osnovnega kapitala, rezerv in prenesenega čistega dobička), čistih obresti na povprečno bilančno vsoto, marže finančnega posredništva (razmerje med seštevkom čistih obresti, prihodkov od bančnih poslov in povprečno bilančno vsoto), donosa sredstev banke (razmerje med seštevkom čistih obresti, prihodkov od bančnih poslov in prihodkov od nepremičnin na povprečno bilančno vsoto), efektivne posojilne obrestne mere (razmerje med prihodki od obresti in povprečnim stanjem obrestovanih naložb) in efektivne posojilne obrestne mere za tuja sredstva (razmerje med odhodki za obresti in povprečnim stanjem tujih sredstev) ter stroškov na povprečno bilančno vsoto.¹⁶

Podobo poslovne uspešnosti bomo obravnavali na primeru leta 1930, ki nam bo služilo kot vzorčni primer. Tega leta je bil dosežen vrh slovenskega bančništva v prvi polovici dvajsetega stoletja. Razmerja pridobljena z ustreznimi izračuni se izrisujejo v tabeli 3.

Tabela 3: Analiza uspešnosti poslovanja slovenskih bank v letu 1930¹⁷

Banke	Donos na kapital	Čiste obresti	Marža finančnega posredništva	Donos sredstev banke	Efektivna posojilna obrestna mera	Efektivna posojilna obrestna mera za tuja sredstva	Stroški
	v procentih						
Celjska posojilnica	10,4	2,4	2,8	2,9	—	—	1,5
Dolnje lendavska hranilnica	8	—	—	—	—	—	—
Kreditni zavod	12,9	1,6	1,8	1,7	—	—	1,0
Ljubljanska kreditna banka	8,8	1,5	3,0	3,2	10,7	7,0	2,0
Obrtna banka	4,9	2,7	4,1	4,1	7,7	4,7	3,2
Prekmurska banka	10,4	1,3	2,0	2,0	8,3	6,8	1,1

¹⁶ Kazalci so povzeti po razpravi Ivana Turka in Nevena Boraka: Ljubljanska kreditna banka 1922-1939. Gospodarske krize in Slovenci (uredila Neven Borak in Žarko Lazarevič). Ljubljana 1999, str. 146.

¹⁷ Compass, 1930.

Prometna banka	—	1,2	2,3	2,4	3,1	1,0	2,7
Zadružna banka	7,2	1,7	5,7	5,7	6,8	5,4	3,1
Zadružna gospodarska banka	11,2	0,7	1,2	1,3	7,6	6,8	1,3

Razlike v donosnosti kapitala na začetku tridesetih let med posameznimi bankami niso več tako velike kot so bile v prvi polovici dvajsetih let. Pri tej kategoriji je absolutna prevlada Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo znova potrjena. Velika donosnost je bila ob sorazmerno nizki marži finančnega posredništva predvsem zasluga nizkih stroškov, ki jih je imela banka, kar je pričalo o dobri organiziranosti in učinkovitosti dela v tej banki. Podobni parametri so visoko uvrščali tudi Zadružno gospodarsko banko. Ljubljanska kreditna banka v tovrstnih primerjavah znatno zaostaja za poglavitnima tekmicama. Njen donos na kapital je primerljivo v približno enakem proporcu nižji od Kreditnega zavoda in Zadružne gospodarske banke kakor so bila odstopanja pri stroških in marži finančnega posredništva. Hkrati pa je Ljubljanska kreditna banka tako donosnost dosegala z najvišjimi stopnjami obeh efektivnih posojilnih obrestnih mer in najvišjim razkorakom med njima. Ljubljanska kreditna banka pa ni zaostajala samo za neposrednima tekmicama, temveč sta jo prehitevali še dve banki in sicer Celjska posojilnica in Prekmurska banka, ki predstavljata povprečno raven uspešnosti slovenskega bančništva. Preostale banke pa so bile na znatno nižji ravni.

Vprašati se velja še o razmerjih med posameznimi zvrstmi denarnih zavodov, med bankami delniškimi družbami, hranilnicami ter kreditnimi zadrugami v Sloveniji. Tovrstno primerjavo bomo izvedli na primeru deleža vsote vlog in posojil, ki ga je imela posamezna skupina denarnih zavodov.¹⁸ Tako so v začetnem obdobju, v letih po prvi svetovni vojni, vloge in posojila najhitreje naraščala pri bankah, kar je tudi razumljivo, saj se je njihovo število v teh letih pomnožilo, pred tem pa so bile na nizki ravni zaradi manjšega števila bančnih zavodov. S koncem inflacijskih let in z nastopom obdobja stabilizacije so se razmere obrnile, najbolj dinamične vsakoletne prirastke vlog in posojil so izkazovale zadruga, nekoliko so za njimi zaostajale hranilnice, medtem ko so bili prirastki vlog in kreditov pri bankah v primerjavi s prvo polovico dvajsetih let na veliko nižji ravni. S prihodom krize tudi v slovenske kraje, se je nesorazmerje še povečalo. Gibanje obsega vlog in posojil je ubralo nasprotno smer. Če smo prej govorili o rasti, poslej govorimo o nasprotju, o upadanju. Tudi tukaj opazimo značilnost, da so se vloge, z njimi pa tudi ponudba posojil v bankah, zniževale bistveno hitreje kot pri hranilnicah in kreditnih zadrugah. To je bila posledica dejstva, da so bile banke neprimerno bolj obzirne do svojih vlagateljev in so v veliko večji meri izplačevale vloge kot hranilnice in kreditne zadruga. Zaradi tega so tudi stopnje upadanja vlog in kreditov največkrat dvakrat višje kot pri hranilnicah in zadrugah, pri katerih je šele skupen seštevek dal vsoto, ki je presegala bančna izplačila.

¹⁸ Podatki o gibanju vlog in posojil pri slovenskih denarnih zavodih so bili objavljeni v Spominskem zborniku Slovenije, str. 456-457.

Tovrstno gibanje obsega vlog in kreditov pri posameznih kategorijah denarnih zavodov je povzročalo spreminjanje njihovega relativnega deleža na trgu zbiranja vlog. Bančna konkurenčnost iz prve polovice dvajsetih let, ko so banke imele na svojih računih skorajda kar 60% slovenskih vlog, je v naslednjih letih kopnela, z njo pa tudi deleži pri odobrenih posojilih. Tok vlog se je obrnil proti hranilnicam in kreditnim zadrugam. Relativni delež bank pri vloženi sredstvih in pri posojeni sredstvih je tako upadel za tretjino, pred krizo se je namreč v obeh primerih vrtel okoli 40%. Sočasno s tem upadanjem je rasel relativni delež kreditnih zadrug, ki so že v drugi polovici dvajsetih let utrdile svoj položaj največjih zbiralcev hranilnih vlog prebivalstva, a tudi posojilo dajalca. Tudi delež hranilnic je rasel, a z veliko manjšo stopnjo kot pri zadrugah. Med krizo je delež bank, zaradi različne dinamike izplačil, še nadalje padal in dosegel leta 1934 najnižjo raven. V primerjavi z inflacijskimi leti se je bančni delež znižal za več kot polovico in je v tem letu dosegel četrtno vloženi sredstev v slovenske denarne zavode, malenkost višji delež pa so imele banke pri kreditih. Kar so hranilnice v relativni primerjavi izgubile proti bankam v dvajsetih letih, so sedaj pridobile, njihov delež pri vlogah in posojilih se je v primerjavi s prvo polovico dvajsetih let namreč podvojil. Izrazito povečevanje deleža pa je v tridesetih letih vidno pri kreditnih zadrugah, kar pa je v bistvu zavajajoče. Kreditne zadruge so imele v svojih bilancah, poleg hranilnic, daleč največ zamrznjenih terjatev, tako v obliki kreditov kot tudi vlog.

4. Dolgoročna uspešnost slovenskih bank

Raznoliki gospodarski ciklusi, izmenjujoča se obdobja konjunktur in depresij zastavljajo vprašanje o uspešnosti poslovanja slovenskih denarnih zavodov. To plat si bomo ogledali na primeru bančnih delniških družb, saj so tudi drugovrstni denarni zavodi beležili enake tendence poslovne uspešnosti. V ta namen smo preračunali raznorodne podatke¹⁹ iz različnih dob na nekaj kazalcev poslovanja, da je primerjava sploh mogoča. Glede na razpoložljive podatke smo se odločili, da bomo uspešnost bančnih delniških družb prikazali z že spoznanimi in opredeljenimi kazalci donosa na kapital, čistih obresti, marže finančnega posredništva, donosa sredstev banke in stroškov na povprečno bilančno vsoto v različnih letih.

Gibanje kazalnikov ponazarjata grafa 1 in 2. Pri donosu na kapital zelo izstopa inflacijska prva polovica dvajsetih let, ko je bila donosnost bančnega kapitala na izjemno visoki ravni, kar pojasnjuje tudi naglo številčno okrepitev slovenskih bank v tem obdobju. V drugi polovici dvajsetih let se je donosnost zniževala, a je bila še zmeraj nad ravni pred prvo svetovno vojno. Učinki velike gospodarske krize v prvi polovici tridesetih let so najbolj očitno vidni ravno pri kapitalski donosnosti, ki se je na dnu krize ustalila na tretjini predkrizne ravni. Po letu 1933 se je krivulja donosnosti začela ponovno vzpenjati in se ob koncu tridesetih izenačila s stopnjami s konca dvajsetih let. Če donosnosti ob bok postavimo gibanje stroškov, je prvo, kar opazimo, stabilnost linije stroškov, ki so se počasi, a zanesljivo skozi desetletja dvigovali. V času konjunktur sta se krivulji oddaljevali, nasprotno pa sta

¹⁹ Potočnik, Slovensko denarništvo 1918-1938, str. 448; Arhiv Republike Slovenije, Ministrstvo za finance LRS, fasc. 152.

se v kriznih obdobjih zelo približali, najbolj sredi velike gospodarske krize in med drugo svetovno vojno.

Razlika med obrestnimi prihodki in odhodki, posredniška marža in donosnost sredstev banke so imele medsebojno primerljivo tendenčno smer gibanja, le da na nekoliko različnih ravneh. V dvajsetih letih so se ohranjale približno na enaki ali nekoliko nižji ravni kot v avstrijski državi, kar priča o trajno nezadostni ponudbi sredstev v Sloveniji. Tudi v tej primerjavi opazimo vrhunec v letu 1930. Ob sorazmerno visoki donosnosti na kapital, z nizkimi čistimi obrestmi, sta bili tudi posredniška marža in donosnost bančnih sredstev na nizki ravni. Vsekakor nižji kot pred prvo svetovno vojno. Spremembe vrednosti treh opazovanih kategorij so bile v času krize malenkostne, le skromni popravki navzgor. So pa ti popravki že napovedovali prihodnost in način izhoda iz bančne krize. Dejstvo je, da so banke prebrodile krizo s prevalitvijo bremena na svoje stranke z zvišanjem razlike med vplačili in izplačili na račun obresti ter z višjo ceno svoje posredniške vloge in s tem tudi lastnih sredstev. Potrditev tega najdemo v letu 1935, ko so čiste obresti presegle tiste pred krizo za več kot polovico, marža in donos sredstev banke pa sta se v istem času dvignila za več kot tretjino. Z oživljeno rastjo donosnosti na kapital v drugi polovici tridesetih let, kar je bila posledica izboljšanih gospodarskih razmer v državi, so se tri analizirane vrednosti malenkostno znižale, a so še vedno ostale na izjemno visoki ravni glede na predhodno desetletje. Marža in donos bančnih sredstev sta ponovno zdrsnila na raven avstrijske dobe, ko se je slovenski bančni sistem šele začel oblikovati. Čiste obresti pa so nasprotno ostale krepko nad tistimi pred dvema ali trema desetletjema. Pravo izjemo pa zopet predstavlja čas druge svetovne vojne, ko so se opazovani kriteriji zapovrstjo poslabšali in dosegli vrednosti, ki jih slovenski bančniki pred vojno niso mogli niti slutiti. Tudi pri zadnjih treh opazovanih kategorijah je treba opozoriti, da se v vzročni soodvisnosti, tako kot stroški, navezujejo na gibanje kapitalne donosnosti z zelo podobnimi odkloni in približevanji.

Diagram 1: Gibanje donosa na kapital in stroškov pri bančnih delniških družbah 1912-1944

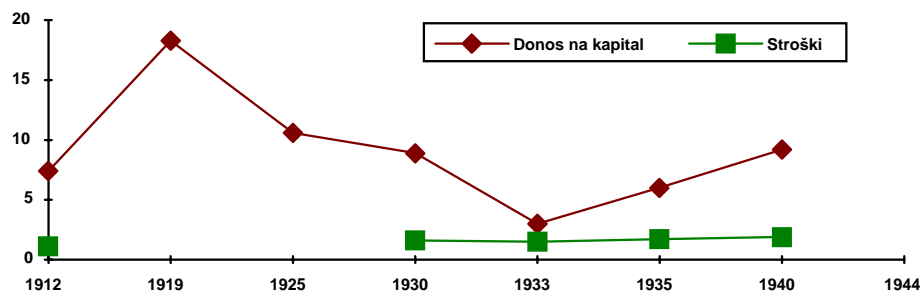
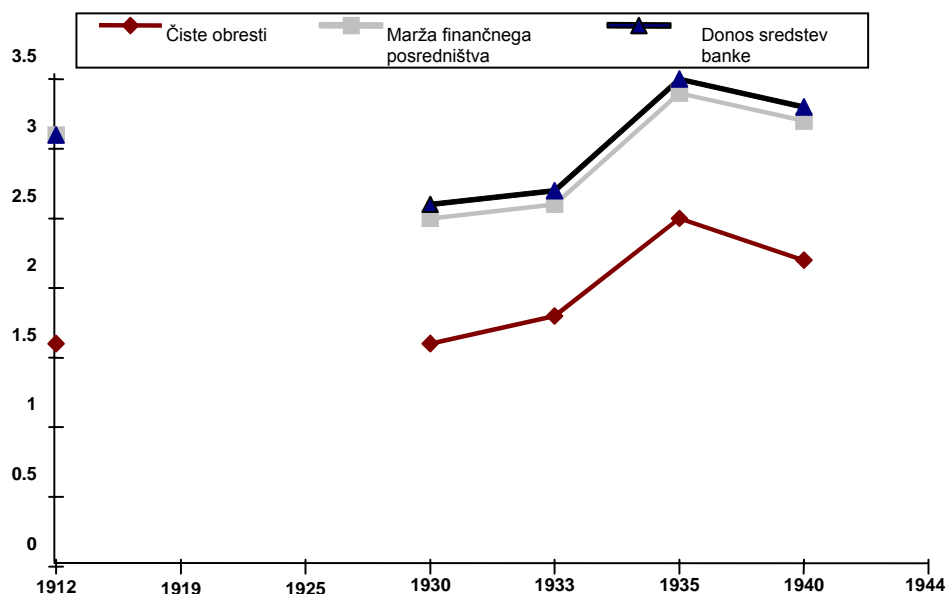

Diagram 2: Gibanje čistih obresti, marže finančnega posredništva in donosa sredstev banke pri bančnih delniških družbah 1912-1944

Na osnovi dosedanjih števil in tolmačenj je treba izpostaviti, da so bila dvajseta leta najugodnejša doba slovenskega bančništva in s tem tudi drugih denarnih zavodov v času do srede dvajsetega stoletja. In to v obeh podobah, ki jo je to desetletje imelo. Tako v bohotnosti inflacijske rasti v prvi polovici ter v udobju in nelagodnosti relativne stabilnosti druge polovice dvajsetih let. Nasprotno pa je bila najnižja raven slovenskega bančništva v prvi polovici dvajsetega stoletja dosežena med veliko gospodarsko krizo prve polovice tridesetih let. Samo bančništvo, brez hranilnic in kreditnih zadrug, je takrat zdrsnilo celo na nižjo raven kot ob koncu druge svetovne vojne.

5. O kulturi varčevanja v Sloveniji pred drugo svetovno vojno

Osnova vse kreditne dejavnosti denarnih zavodov je bilo varčevanje tako prebivalstva kot tudi gospodarskih subjektov. Slovenska družba je bila prepojena s kulturo varčevanja, ki je bila rezultat večdesetletnega dela in truda slovenskih denarnih zavodov. Kultura varčevanja, njen vznik in pronicanje med široke ljudske plasti, se je pričela uveljavljati s samimi začetki slovenskih denarnih zavodov. Razvoj funkcionalno dopolnjujoče mreže pa jo je samo spodbujal. Vkoreninjenost in zavedanje o nujnosti varčevanja je bilo med prebivalstvom, ko je bilo enkrat vzpostavljeno, živo prisotno tudi v naslednjih desetletjih, tako tudi v času med obema vojnama. Vsekakor je mogoče reči, da so bili slovenski denarni zavodi v teh prizadevanjih in ohranjanju te zavesti uspešni. Raven varčevanja se je po slabih izkušnjah v inflacijskih letih prve svetovne vojne in nekaj prvih povojnih let, ki so vse prej kot spodbujala varčevanje, ponovno dvignila in v poznih dvajsetih letih presegla raven pred prvo svetovno vojno. A potem so nastopila trideseta leta, prišlo je do krize zaupanja v denarne zavode, tok denarja je ubral povsem nasprotno pot od tiste iz dvajsetih let.

Navkljub temu so v obdobju med vojnama še vedno ugotavljali, da denarnim zavodom ne uspe pritegniti vseh prihrankov, znaten del prosto razpoložljive gotovine so ljudje še zmeraj hranili doma. V dvajsetih letih ta problem ni bil tako izrazit in ga denarni zavodi tudi niso dojemali kot neko težavo, saj so redno beležili naraščajoč že tako znaten dotok denarja v svoje blagajne. V tridesetih letih pa so se razmere spremenile. Likvidnostne težave denarnih zavodov, ki so najprej sami nato pa z državnim blagoslovom ustavili izplačevanje vlog, so ustvarile ozračje nezaupanja. To nezaupanje pa ni bilo trenutnega značaja, ni se poleglo in ni izginilo skozi cela trideseta leta. Navsezadnje ga je vedno znova spodbujala nedosegljivost vlog, ki je prebivalstvo opominjala na previdnost. Male vloge so bile v celoti poravnane po skorajda desetih letih šele pred drugo svetovno vojno. Prav nič presenetljivo ni bilo, da se je silno razširilo tezavriranje denarja pri posameznikih, a tudi pri podjetjih.

Ponovno je bilo treba vzbujati zavest o koristnosti varčevanja, spet si je bilo treba pridobiti zaupanje prebivalstva. To prepričevanje pa ni smelo temeljiti na poudarjanju narodnogospodarskih učinkov varčevanja. Na to vižo so bili posamezniki skorajda gluhi, pa čeprav so jo denarni zavodi poudarjali, a vendarle uvrščali v ozadje. V ospredje je bilo treba postaviti posameznika in njegove materialne koristi od varčevanja. Tako so izpostavljali nenehno večanje premoženja z obrestovanjem vlog, varnost, in to ne samo v smislu dosegljivosti oziroma izplačljivosti na zahtevo temveč v smislu dejanske varnosti pred odtujitvijo (kraje, vlomi, itd..) in uničenjem (poplave, požari, druge nesreče).

Spodbujanje varčevanja s praktičnimi prijemi si bomo ogledali na primeru slovenskih hranilnic, ki so pri tem uporabljale naslednji motto:

"Varčnost je temelj sreče vsake družine in države ter njihju gospodarske svobode in samostojnosti".

To geslo je bilo vseobsegajoče, v izvlečku in na simbolni ravni je izenačevalo tako interese posameznika kot tudi narodnogospodarske vidike varčevanja.

Pomen varčevanja so na prvi ravni razlagali z obrestovanjem, vse skupaj pa so sugestivno naslovili *"Ali poznate moč varčevanja?"*, kar je dopolnjevalo izhodiščno geslo. Da bi to moč natančno in preprosto razložili, so izdelali dva primera, oba pa je družilo 5% obrestovanje. V prvem primeru so uporabili enkratni vložek v vrednosti enega dinarja, v drugem primeru pa ponavljajoče se vložke po en dinar vsako leto. Svojo prepričljivost oziroma moč varčevanja so nato opredelili v naslednji tabeli.

Po 5 letih naraste 1 dinar na din	1,28	Po 5 letih se nabere din	5,80
Po 10 letih naraste 1 dinar na din	1,63	Po 10 letih se nabere din	13,21
Po 20 letih naraste 1 dinar na din	2,65	Po 20 letih se nabere din	34,72
Po 30 letih naraste 1 dinar na din	4,32	Po 40 letih se nabere din	126,84
Po 50 letih naraste 1 dinar na din	11,47		
Po 100 letih naraste 1 dinar na din	131,50		

Vsakemu, ki je stopil v hranilnico pa so dali vedeti, da se en prihranjen dinar podvoji v 14 letih, podeseteri v 47 letih, postoteri v 94,5 leta in potisočeri v 141 letih. Vse skupaj pa so opominjajoče zabelili s tiskarsko odebeljenim opozorilom: "MISLITE NA SVOJO BODOČNOST IN BODOČNOST SVOJIH OTROK".

Druga raven spodbujanja varčevanja pa je vključevala poudarjanje fizične varnosti denarja v bankah, hranilnicah in kreditnih zadrugah. To je potekalo z navajanjem različnih anekdot, z upoštevanjem raznovrstnih življenjskih situacij. Anekdote so bile bodisi resnične, vzete iz stvarnega življenja, bodisi namišljene. Navsezadnje pristnost niti ni bila pomembna, pomembna je bila le njihova sporočilna vrednost, ki jo lahko strnemo v preprost izrek: denar je fizično varen le v bančni blagajni. Drugače ga človek lahko izgubi, mu ga ukradejo, ga nehote uniči. Posledice pa so lahko različne od izgube premoženja, celo do smrti zaradi razburjenja ob tem, razdirale pa naj bi so tudi poroke. V vsakem primeru je bila deloma uničena, predvsem pa silno zagrenjena prihodnost vpletenih posameznikov. Vse te primere človeških stisk in tegob lahko razberemo iz naslednjih usmerjeno poučnih zgodbic.²⁰

Tat ukradel učiteljici 6000 din

Ko se je vrnila te dni učiteljica O.H. v B. z izleta domov, je spoznala, da je nekdo ukradel v njeni odsotnosti iz omare za perilo 6000 din, katere je bila dvignila iz hranilnice. Ugotovilo se je, da je prišel onega dne v hišo nek prosjak, ki je prosjačil za hrano le s kretnjami, kakor da je gluhonem. Neopažen je nato šel v tretje nadstropje v učiteljičino stanovanje. Ko je orožništvo ugotovilo osebni popis je kmalu našlo tatu, znanega razbojnika, toda denarja je imel pri sebi le še okrog 1000 din.

...

80 stotakov zgnilo pod kadjo za zelje

Pred kratkim je prinesel v podružnico Narodne banke v Ljubljani nek posestnik večjo množico plesnivih tisočakov in stotakov, ki so smrdeli po kislem zelju in se držali drug drugega. Bil je ves obupan, ker jih ni mogel ločiti drugega od drugega. Na blagajnikovo vprašanje je pojasnil, da je imel ta denar dalj časa v shrambi, pod polno kadjo zelja, ker je bil prepričan, da tega skrivališča ne bo nihče našel. Seveda je kislata tekočina iz kadi pronicala do bankovcev, zavutih v navaden papir in jih pričela razjedati, tako da so nekateri razpadli tudi na 50 koščkov. Blagajnik, ki je seveda imel skušnje v takih stvareh, je imel več kot eno uro dela s tem, da je skušal sestaviti prvotne bankovce iz malih koščkov, ki so se med seboj držali. Seveda so bili nekateri koščki že tako razjedeni, da jih ni bilo mogoče več rešiti in je imel

²⁰ Hranilniški koledar za leto 1941. Izdala Zveza jugoslovanskih hranilnic v Ljubljani, str. 25-28, 35-36.

lastnik bankovcev seveda znatno škodo. Razen tega je izgubil več tisoč dinarjev na obrestih, dokler je imel denar v svojem "varnem skrivališču".

...
Žaloigra v izseljenčevem domu

V vasi H. je izrezal Josipu K. njegov 5letni sinček v njegovi odsotnosti glave ameriških predsednikov na njegovih dolarških bankovcih, katere je bil prinesel iz Amerike kot edini svoj prihranek. Tako je dečko uničil 1350 dolarjev, katere je potegnil izpod peči, kjer so bili shranjeni v starem tedniku. Ko je o tem izvedel po svoji vrnitvi oče, ga je zadela kap, tako, da je še pred zdravnikovim prihodom umrl.

...
Automobil v mišjem želodcu

Ko je J.K. pred kratkim pregledoval svoje skrivališče za denar, ki se je nahajal v nekem kotu za pečjo, je ugotovil, da je iz njega zmanjkalo 25 tisočakov, katere je imel že prihranjene za nakup avtomobila. Da ni imel vmes svojih prstov kak tat, se je dalo dokazati na ta način, ker sta se še našla dva tisočaka, ki sta bila temeljito nagrizena, kakor to delajo pogosto na papirju miši.

...
Poroka razdrta, ker je nevesta skrivala denar doma

Gdč. K.M. se je pripravljala na poroko z nekim ženinom iz B. Ko je bilo treba naročiti pohištvo in plačati mizarju aro, je ugotovila nevesta, da ji je nekdo ukradel vse prihranke, shranjene v nogavici v omari, v znesku 15.000 din, tako da ni bilo mogoče naročiti bale. Ko je to izvedel ženin je razdrl poroko.

Žarko Lazarević

SLOVENIAN BANKING BETWEEN THE TWO WORLD WARS

S u m m a r y

The time before the First World War can be defined as one in which Slovenian savings banking peaked in its development. However, the post-war period brought about totally different trends. The significance and the relative share of the regulative savings banks among the Slovenian financial institutions rapidly decreased with the emergence of a large number of banks which were mainly bound to the entrepreneurial sector. This is most evident from the volume of deposits handled by them. The volume of the deposits kept in the Slovenian savings banks during the inter-war period only amounted to a half of that from before the war. Savings banks, whose number settled at 28 during the inter-war period, started to modernise their operation, gradually extending it to the field of banking. Unlike the savings banks, the credit cooperative societies reached their peak during the inter-war period.

After the war, credit co-operatives relatively quickly restored their operation, reaching the pre-war levels in the first half of the 1920s and exceeding it in the second. In this way their status as the main keeper of deposits among the Slovenian financial institutions was consolidated. All this was made possible by an impressive network of almost 500 credit co-operatives whose membership accounted for as much as 15 percent of the total population. Between the two wars, Slovenian banking also reached its peak in the area of joint-stock companies whose number more than doubled.

A brisk founding of joint-stock companies was accompanied by a relatively strong upsurge in industrialisation. In spite of a growing number of joint-stock companies - banks, the market structure showed the Credit Bank of Ljubljana (Ljubljanska kreditna banka) as the largest Slovenian bank. The second place was alternately occupied by the Co-operative Commercial Bank (Zadružna gospodarska banka) and the Credit Institution of Trade and Industry (Kreditni zavod za trgovino in industrijo). These three banks prevailed over others both in terms of the volume of assets or investments and in the specific indicators of performance in their operations. The 1920s and, thereafter, until the mid-century, were the most favourable time for Slovenian banking and, consequently, other financial institutions. This was so

in both aspects which had marked the decade: the exuberant growth of inflation in its first half and the comfort and discomfort of relative stability in the second.

On the other hand, the Slovenian financial institutions reached their lowest point in the first half of the twentieth century, during the Great Recession in the early 1930s. Their assets were greatly diminished due to a drastic outflow of money from the banks, loan reductions and a general illiquidity of financial institutions. This was, eventually, followed by a suspension of payments as provided for by law. The reform of the banking system was introduced in the second half of the 1930s and was adapted accordingly to particular financial institutions. In order to restore public confidence in these institutions, the benefits of saving for both individuals and the national economy as a whole were emphasised in the second half of the 1930s.

1.02
Prejeto 26. 10. 2000

UDK 334.788.2(497.4)"1851/1948"

France Kresal*

Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani

IZVLEČEK

Avtor na pregleden način predstavlja organizacijo in delovanje najstarejše in najpomembnejše stanovske zbornice, ki je izražala interese delodajalske strani - Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (TOI). Obstajala je neprekinjeno 98 let, od leta 1851 do 1948. Bila je obvezno gospodarsko združenje za zaščito stanovskih interesov, za zastopanje pred oblastmi in za pospeševanje trgovine, obrti in industrije. Ustanovljena je bila 1851 kot Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko, novembra 1918 je Narodna vlada za Slovenijo razširila njene pristojnosti na ozemlje vse Slovenije; 1925 je bila preimenovana v Zbornico za trgovino, obrt in industrijo, po 1931 je obsegala območje Dravske banovine. Marca 1941 se je osamosvojil njen obrtni odsek (v samostojno Obrtno zbornico), preostala Zbornica se je preoblikovala v Trgovsko industrijsko zbornico. Italijanska okupacijska oblast je zbornico vključila v svoj korporacijski sistem, nemški okupator pa jo je podredil zbornici za Koroško v Celovcu, Gorenjska in Štajerska pa sta bili že prej podrejeni gospodarski zbornici v Gradcu. Po osvoboditvi je bilo zbornično delovanje obnovljeno v prvotnem obsegu. Delovala je do leta 1948.

Ključne besede: gospodarstvo, gospodarska politika, gospodarski organi in organizacije, delodajalci, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo

ABSTRACT

THE CHAMBER OF COMMERCE, TRADE AND INDUSTRY IN LJUBLJANA

The author presents a clear insight into the organization and operation of the Chamber of Commerce, Trade and Industry (CCTI), the oldest and the most important economic chamber, which expressed the interests of a specific social class - that of employers. The Chamber operated continuously for ninety-eight years, from 1851 to 1948. It was an economic association with a compulsory membership, the objective of which was to protect the interests of a certain class, to represent them before the authorities and to promote commerce, trade and industry. It was founded in 1851, as the Commercial and Trade Chamber for Carniola. In November 1918, the National Government for Slovenia extended its jurisdiction to the whole territory of Slovenia. In 1925, it was renamed the Chamber of Commerce, Trade and Industry which, after 1931, covered the whole of the Dravska banovina. In March 1941, its Trade Section separated from it, constituting an independent Trade Chamber, whilst the remainder of the chamber was reorganized into the Commercial Industrial Chamber. Under the Italian occupying regime, the chamber was integrated into

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1.
E-mail: France.Kresal@guest.arnes.si

the Italian corporative system and, under the subsequent German, subordinated to the Chamber for Carinthia in Klagenfurt. Even before, Upper Carniola and Styria had been subordinated to the economic chamber in Graz. After the liberation, the chamber's operation was restored to its original extent, until it was abolished in 1948.

Key words: economy, economic policy, economic associations, employers, Chamber of Commerce, Trade and Industry

V obdobju od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne so se pri nas izoblikovale in uveljavile gospodarske norme razvitega kapitalizma. Vzajemni interesi znotraj narodnega gospodarstva so se izražali v Zbornici za trgovino, obrt in industrijo, stanovski interesi pa v obrtnih zadrugah, trgovskih gremijih in zvezi industrijcev. Ob ustanavljanju nove države po prvi svetovni vojni je Zbornica uresničevala zamisli slovenskih nacionalnih, političnih in ekonomskih ciljev. Oblikovala je slovensko gospodarsko politiko in izgrajevala slovensko gospodarstvo, slovenski deželni vladi pa je pomagala izvajati določen obseg gospodarske avtonomije v okviru Jugoslavije. Za gospodarsko promocijo Slovenije je bil leta 1920 na predlog Zbornice ustanovljen Ljubljanski velesejem, za razvoj tržnega gospodarstva in višje oblike trgovanja leta 1924 še Ljubljanska borza, ki sicer nista bila ne obvezno ne prostovoljno združenje, pač pa gospodarski organizaciji, vendar v Sloveniji zelo posebnega in velikega pomena; velesejem se je razvil v gospodarsko zadrugo, borza pa je bila samoupravna gospodarska ustanova, podrejena državnemu nadzoru za pospeševanje in urejanje trgovskega prometa z blagom, vrednostnimi papirji, devizami in valutami. Vendar jih ne omenjamo zaradi teh dejavnosti, pač pa zaradi drugih dejavnosti splošnega pomena, ki so izhajale predvsem iz velikega ugleda teh dveh ustanov, iz ugleda personalnega vodstva in ugleda članov teh ustanov. Ljubljanski velesejem se je razvil iz paradržavne ustanove slovenske narodne vlade z najeminentnejšimi gospodarstveniki in politiki za prezentacijo slovenskega gospodarstva doma in v tujini. Tudi Ljubljansko borzo so ustanovili na predlog Zbornice za trgovino, obrt in industrijo najpomembnejši gospodarstveniki in v njenem članstvu je do leta 1941 bilo 358 največjih podjetij.

Za zaščito stanovskih interesov so bile splošne in posebne zbornice. Splošne zbornice so bile Zbornica za trgovino, obrt in industrijo na delodajalski strani in Delavska zbornica na delojemalski strani ter Kmetijska zbornica za zaščito kmečkega stanu. Poleg teh je bilo še več specialnih zbornic posameznih dejavnosti ali poklicev (inženirska, lekarniška, odvetniška, notarska). Članstvo v vseh zbornicah je bilo obvezno. Najpomembnejša je bila Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani, ki je bila v Sloveniji tudi najstarejša; obstajala je od leta 1851 do 1948 in je imela 98 let neprekinjenega delovanja.

1. Delovanje Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani

Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani je bila obvezno gospodarsko združenje za zaščito stanovskih interesov, za zastopanje pred oblastmi in za pospeševanje trgovine, obrti in industrije. Ustanovljena je bila leta 1851 kot Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko. Narodna vlada za Slovenijo je

14. novembra 1918 razširila pristojnost te zbornice na ozemlje vse Slovenije in se je imenovala Trgovska in obrtna zbornica v Ljubljani. Dne 30. junija 1925 je bila preimenovana v Zbornico za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani.¹

Po prvi svetovni vojni je Zbornica delovala po avstrijski zakonodaji vse do leta 1932, ko je izšla jugoslovanska Uredba o trgovinskih, industrijskih in obrtnih zbornicah. Ta uredba je temeljila na novem jugoslovanskem Zakonu o obrtih iz leta 1931. Zbornični sistem se po uvedbi nove jugoslovanske zakonodaje ni bistveno spremenil. Delno se je povečalo delovno področje Zbornice, ker so v njeno pristojnost prišli tudi denarni in kreditni zavodi, banke, hranilnice, zavarovalnice, rentni zavodi in zastavljalnice ter občinska in mestna podjetja, ki prej po avstrijski zakonodaji niso sodila v zbornico. Povečale in razširile so se tudi nekatere naloge in pristojnosti Zbornice. V okviru Jugoslavije so bile zbornice organizirane po banovinah. Bile so javnopravne ustanove in posvetovalna telesa državnih oblasti in samoupravnih teles o vseh vprašanih gospodarskega in socialnega reda.

Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani (Zbornica TOI) je obravnavala vsa vprašanja iz posameznih gospodarskih panog, spremljala vse gospodarske pojave in ocenjevala njihove učinke na gospodarstvo svojega področja, pristojnim državnim organom pa dajala svoja mnenja in predloge za reševanje. Dajala je svoja mnenja o načrtih zakonov, uredb in pravilnikov s področja gospodarstva. Zbirala in obdelovala je statistične podatke o stanju gospodarstva. Vodila je register vseh podjetij na svojem področju po panogah. Za svoje potrebe (zbornične doklade, članarina, volilni imenik) je vodila poseben davčni kataster. Vodila je zbornik trgovinskih običajev (uzanc) svojega področja in izdajala potrdila o njih. Vodila je evidenco uvoznih in izvoznih podjetij ter izdajala potrdila o izvoru blaga. Izdajala je potrdila za davčne in carinske olajšave. Razvila je obširno informacijsko službo za potrebe svojih članov, za različna ministrstva izvajala strokovne ankete o stanju gospodarstva na svojem področju. Sodelovala je na gospodarskih konferencah in kongresih, izdajala publikacije s poročili o stanju gospodarstva, finančno podpirala izdajanje strokovnih publikacij in poučnih knjig. Izdajala je izvirna spričevala obrtnikom, legitimacije trgovskim potnikom, overjala in izdajala izjave glede prošelj za nastop obrti, nadzorovala je strokovne organizacije trgovcev, industrijcev in obrtnikov (trgovske gremije, zvezo industrijcev in obrtna združenja). Razvila je široko dejavnost za pospeševanje vseh panog gospodarstva na svojem zborničnem področju. Sodelovala je z vsemi drugimi zbornicami v državi. Spodbujala je razvoj slovenskega strokovnega šolstva in ga tudi finančno podpirala. Za izobraževanje trgovskega kadra je omogočila ustanovitev državne dvorazredne šole v Mariboru leta 1919 in pripomogla, da se je leta 1926 preoblikovala v trgovsko akademijo. Vodila je akcijo za ustanovitev trgovske akademije v Ljubljani leta 1920. Leta 1938 je v Ljubljani odprla zasebno zbornično dvorazredno trgovsko šolo javnega značaja. Leta 1928 je v svojem okviru organizirala Zavod za pospeševanje obrti in imela je komisijo za opravljanje mojstrskih izpitov. Že v prvem letu delovanja izpitnih komisij pri Zbornici je

¹ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 29. 7. 1925, št. 70 (dalje UL); Službene novine Kraljevine Srbov Hrvatov in Slovencev, 1925, št. 159/37 (dalje SLN), Uredba o izpremembah in dopolnitvah državnega zakona z dne 29. 6. 1868 in 29. 6. 1901 o organizaciji trgovskih in obrtniških zbornic glede sestave in teritorialnega okrožja Trgovske in obrtne zbornice v Ljubljani kakor tudi volilnega reda za to zbornico z dne 30. 6. 1925.

mojstrski izpit opravilo 900 kan-

didatov v poznejših letih po okrog 1500 samostojnih obrtnikov. Od leta 1929 je v okviru zbornice delovalo zbornično razsodišče, ki je hitro in učinkovito urejalo številne gospodarske spore, ki bi sicer obremenjevali redna sodišča. Za gospodarsko promocijo Slovenije je bil leta 1920 na predlog Zbornice ustanovljen Ljubljanski velesejem, za razvoj tržnega gospodarstva in višje oblike trgovanja leta 1924 še Ljubljanska borza. Ob ustanavljanju nove države po prvi svetovni vojni je Zbornica uresničevala zamisli slovenskih nacionalnih, političnih in ekonomskih ciljev. Oblikovala je slovensko gospodarsko politiko in izgrajevala slovensko gospodarstvo, slovenski deželni vladi pa je pomagala izvajati določen obseg gospodarske avtonomije v okviru Jugoslavije. Zbornica TOI se je zavzemala za urejen odnos med delom in kapitalom. Podpirala je uvedbo 8 urnega delovnika in ureditev ustrezne delavske zaščite ter delavskega socialnega zavarovanja po prvi svetovni vojni. Tvorno je sodelovala pri izgradnji avtonomnega sistema podjetniških kolektivnih pogodb, v katerih so določali mezde, mezdni sistem in druge delovne pogoje, ni pa mogla biti podpisnik na delodajalski strani, to so bili lahko samo podjetniki sami, ali njihova svobodna združenja.²

2. Organizacija Zbornice

Zbornica se je vzdrževala z lastnimi sredstvi, ki jih je pridobivala iz dohodkov svojega premoženja, iz dohodkov zborničnih taks in iz obvezne članarine. Redne zbornične doklade (članarina) so znašale 8% odmerjenega davka za večja podjetja, za obrtnike in trgovce, ki so zaposlovali največ 2 pomočnika in plačevali davek pavšalno, je bila tudi članarina pavšalna po 10 do 20 dinarjev. Zbornična taksa za obrtna dovoljenja je znašala po 200 do 500 dinarjev glede na velikost podjetja, za rokodelske obrtnike po 50 do 100 din in za izdajanje legitimacij trgovskih potnikov po 20 do 50 din.

Člani Zbornice so bili vsi gospodarski subjekti trgovine, obrti in industrije. Teh je bilo v Sloveniji leta 1918 27.852, leta 1938 pa 39.390. Največ jih je bilo s področja obrti in trgovine. Konec leta 1926, ko je še veljal davčni cenzus za volitve v Zbornico, je bilo 33.002 volilnih upravičencev in sicer 9.514 v trgovinskem odseku, 23.027 v obrtnem odseku in 416 v industrijskem odseku.³ Do leta 1939 se je število industrijskih podjetij povečalo za 46%, število obrtnih in trgovinskih obratov je ostalo bistveno nespremenjeno.

Zbornico je vodil zbornični svet, ki je štel prvotno 48 članov (po 16 za vsak odsek). Ko je bil leta 1934 ustanovljen še gostinski odsek, se je število svetnikov povečalo na 58. Glede na veliko število obrtnikov, so ti leta 1933 zahtevali ustanovitev svoje obrtniške zbornice, vendar niso uspeli. Šele leta 1935 so pridobili nekatere večje pristojnosti pri pospeševanju obrti, večji vpliv pri zborničnih odborih in dobili so v svojem odseku 4 svetnike več (skupaj 20). Skupno število vseh

² Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine (dalje SL), 31. 8. 1932, št. 60, str. 1005-1012; Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 1932, št. 178, str. 512, Uredba o trgovinskih, industrijskih in obrtnih zbornicah.

³ Trgovski list : časopis za trgovino, industrijo in obrt. Ljubljana, 1926 (dalje Trgovski list), št. 118, Razglas Volilne komisije Zbornice za trgovino, obrt in industrijo z dne 9. 10. 1926.

zborničnih svetnikov je odslej znašalo 62 in sicer po 16 v trgovskem in industrijskem odseku, 20 v obrtniškem in 10 v gostinskem odseku. Vsak odsek je prej volil enako število svetnikov, čeprav je bilo število članov bistveno različno.⁴

Organi Zbornice TOI so bili: zbornični svet, predsedništvo, odseki, stalni in posebni odbori, zbornični urad, izpostave in zastopstva. Zbornične svetnike so volili vsi člani zbornice v okviru svojih odsekov. Mandat je trajal 6 let. Zbornični svet je nato volil vse ostale organe in predsednika Zbornice.⁵ Zbornica je bila pod državnim nadzorstvom; izvajal ga je minister za trgovino in industrijo. Minister je iz določenih razlogov lahko tudi razpustil zbornični svet in imenoval komisariat za vodenje tekočih poslov zbornice. To se je zgodilo trikrat: 21. decembra 1926 je minister razrešil zbornični svet in imenoval komisariat, ki je vodil Zbornico do novih volitev 3. oktobra 1927, 15. septembra 1930, ko je bil zbornični svet imenovan vse do zadnjih volitev 29. novembra 1936, in 8. avgusta 1940.⁶ Tik pred drugo svetovno vojno je prišlo do preureditve Zbornice TOI; marca 1941 se je osamosvojil obrtni odsek in se konstituiral v samostojno Obrtno zbornico, preostala Zbornica TOI se je preoblikovala v Trgovsko industrijsko zbornico. Novih volitev ni bilo in postavljeno je bilo začasno vodstvo. Pod okupacijo med drugo svetovno vojno je bila Zbornica od 11. aprila 1941 do 8. maja 1943 neposredno podrejena nadzoru Visokega komisariata in njen podprefekt je postal zbornični predsednik; zborničnemu uradu je bil dodeljen komisar. Po nemški zasedbi Ljubljane so na Zbornico prišli najprej nemški svetovalci in februarja 1944 je bilo imenovano novo zbornično predsedstvo. Od 1945 do 1948 je Zbornico upravljal delegatski odbor, ki ga je imenovalo ministrstvo za trgovino in preskrbo.⁷

3. Volitve v Zbornico

Volitve v Zbornico TOI so bile samo trikrat, a nikoli za ves mandat; sicer so bili svetniki imenovani od vlade.⁸ Prvi, leta 1926 izvoljeni zbornični svet, je bil v funkciji samo 3 mesece, po volitvah leta 1927 3 leta, leta 1936 so bile zadnje volitve v Zbornico TOI; izvoljeni organi so bili v funkciji samo dobra 3 leta. V tridesetletnem delovanju Zbornice TOI v okviru Jugoslavije so jo vodili izvoljeni organi samo 6 let in pol. V jugoslovanskem obdobju politične stranke sicer niso sodelovale pri zborničnih volitvah, politično neodvisni pa zbornični organi vseeno niso bili. Med okupacijo in po njej pa ni bilo pogojev za politično neodvisno Zbornico.

Volitev v Zbornico do leta 1926 ni bilo, pač pa je Deželna vlada za Slovenijo 29. januarja 1919 z uredbo podaljšala mandat 24 svetnikom iz bivše zbornice za Kranjsko in imenovala še 24 novih. Prve volitve v Zbornico TOI so bile 22. septembra 1926. Vseh volilnih upravičencev je bilo 33.002, volitev se je udeležilo

⁴ Spominski zbornik Slovenije : ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939 (dalje Spominski zbornik Slovenije), str. 153-155; Zapisniki sej Zbornice za trgovino, obrt in industrijo 7. 4. 1933, 28. 12. 1933, 12. 4. 1935.

⁵ UL, 1925, št. 70, str. 446-448; SLN, 1925, št. 159, Volilni red zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani z dne 30. 6. 1925.

⁶ Spominski zbornik Slovenije, str. 153-155.

⁷ Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije, II. knjiga. Ljubljana 1999, str. 253.

⁸ Spominski zbornik Slovenije, str. 153-155.

24.713 upravičencev in je bila povprečna volilna udeležba 75%.⁹ Najslabša volilna

udeležba je bila med manjšimi obrtniki in trgovci, najvišja pa med veletrgovci in v celotnem industrijskem odseku. Volili so 48 zborničnih svetnikov in 48 njihovih namestnikov, po 16 za vsak odsek in v okviru odseka po 4 za vsako volilno kategorijo. Volilni upravičenci so izvajali svojo volilno pravico vsak v svojem odseku in v svoji volilni kategoriji. Volilci so bili razdeljeni v 4 volilne kategorije po višini odmerjenega pridobninskega davka in volilna pravica ni bila enaka za vse volilne upravičence. V prvi kategoriji industrijskega odseka je prišel 1 zbornični svetnik na 14 volilnih upravičencev, v četrti kategoriji obrtnega odseka pa na 4.526 volilnih upravičencev. Volilno pravico so imele vse fizične in pravne osebe, ki so samostojno izvajale trgovsko, obrtno, industrijsko ali rudniško dejavnost; vsaka gospodarska enota je imela samo en glas. Kdor je bil v konkurzu ali v postopku prisilne poravnave ali je bil obtožen gospodarske prevare, ni imel volilne pravice, dokler sodni postopek ni bil končan. Ženske so imele samo aktivno volilno pravico. Za zborničnega svetnika ni mogel biti izvoljen, kdor je bil v stečaju in še 10 let potem; kdor je bil enkrat obsojen zaradi gospodarske prevare, utaje, ali namernega stečaja, ni mogel biti nikdar več izvoljen za zborničnega svetnika.¹⁰

Število in strukturo volilnih upravičencev za volitve v Zbornico TOI 22. septembra 1926 prikazuje naslednja tabela. Ti podatki so zanimivi tudi zato, ker prikazujejo posredno tudi število gospodarskih podjetij in njihovo velikost v tistem času.

Tabela 1: Struktura volivcev v zbornico TOI leta 1926

Kategorija davek	število članov	delež članov	volilna udeležba
Trgovinski odsek			
I. nad 1.000 din	337	3,5%	85%
II. 300-1.000	1.229	13 %	85%
III. 75 - 300	1.305	13,5%	80%
IV. do 75	6.643	70 %	70%
Skupaj	9.514	100 %	73%
Obrtni odsek			
I. nad 75 din	862	3,5%	81%
II. 50-75	1.072	4,5%	75%
III. 25-50	2.987	13 %	71%
IV. do 25	18.106	79 %	71%
Skupaj	23.027	100 %	75%
Industrijski odsek			
I. nad 16.000 din	54	13%	80%

⁹ Trgovski list, 1926, št. 118; Razglas Volilne komisije Zbornice za trgovino, obrt in industrijo z dne 9. 10. 1926.

¹⁰ UL, 31. 3. 1926, št. 30, str. 182-184; SL, 5. 9. 1936, št. 72, str. 711-716, Uredba o reguliranju volilnih in ostalih predpisov Zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani, izdanih v zvezi z odredbami o volitvah;

II. 1.200-16.000	205	49%	84%
III. 300- 1.200	104	25%	84%
IV. do 300	53	13%	94%
Skupaj	416	100%	85%

Industrijski odsek je bil po davčni moči svojih članov največji in je tudi v zbornično blagajno prispeval največ sredstev in sicer okrog 70% vseh zborničnih doklad, trgovinski odsek je prispeval okrog 22% sredstev, obrtni odsek, ki je sicer predstavljal 70% vsega članstva Zbornice TOI, je v gmotnem pogledu predstavljal le 8% materialnih sredstev Zbornice. Podobna koncentracija davčne in tudi gmotne moči posameznih gospodarskih subjektov je bila tudi znotraj trgovinskega in industrijskega odseka Zbornice; člani prvih dveh kategorij volilnih upravičencev so predstavljali 70% do 90% vseh davčnih potencialov. Znotraj obrtnega odseka je bilo drugače; veliko število najmanjših obrtnikov je v državno in zbornično blagajno prispevalo več kot manjše število največjih oziroma bogatejših obrtnikov.

Zbornični svet, ki je bil izvoljen 22. septembra 1926, je minister za trgovino in industrijo razrešil že po treh mesecih in sicer 21. decembra 1926 ter imenoval komisariat, ki je vodil Zbornico do novih volitev 30. oktobra 1927. Te volitve so bile izvedene po novem pravilniku, ki ni več vseboval volilnih kategorij po davčnem cenzusu in uvajal je proporcionalen volilni sistem. Uvedeno je bilo tudi pisno glasovanje. Volilni upravičenci so volili zbornične svetnike v okviru svojih odsekov; ves teritorij Zbornice je bil eno samo volilno okrožje.¹¹ Ker sta bili v trgovinskem in industrijskem odseku vloženi samo po ena kandidatna lista, volitev zanje ni bilo in je volilna komisija proglasila vse kandidate za izvoljene. Volitve 30. oktobra 1927 so bile samo za obrtni odsek, kjer sta bili vloženi 2 kandidatni listi. Volilna udeležba je bila visoka in sicer 80%.¹² Tudi ta zbornični svet ni dokončal svojega 6 letnega mandata; po treh letih ga je minister za trgovino in industrijo razpustil in 15. septembra 1930 imenoval novega, ki je bil samo delno spremenjen. Ta oktroirani zbornični svet je vodil Zbornico TOI 6 let.¹³

Novo volitve Zbornice TOI, ki so bile tudi zadnje, so bile 29. novembra 1936. Tudi za te volitve je bil izdan nov pravilnik; Zbornico je razdelil na več volilnih okrožij, ki niso bila za vse odseke enako velika. Industrijski, trgovinski in gostinski odsek so imeli po 2 volilni okrožji, in sicer mesto Ljubljano ter vse ostalo ozemlje; obrtni odsek je imel 20 volilnih okrožij. Po okrožjih niso volili enako število zborničnih svetnikov. V Ljubljani so volili 4 svetnike v industrijskem odseku, v trgovinskem in gostinskem odseku po 2, v drugem okrožju pa vse ostale. V obrtnem odseku so v Ljubljani volili 2 svetnika, v vseh ostalih volilnih okrožjih po enega. V volilnem okrožju Ljubljana so morali svetnike voliti tako, da so bile zastopane pomembnejše stroke in sicer v industrijskem odseku lesna, opekarska, tiskarska in rudarska, v trgovinskem odseku veletrgovina s poljedelskimi pridelki in mala trgovina, v gostinskem odseku restavracijska in hotelirska, v obrtnem odseku pa gradbena in živilska. V ostalih volilnih okrožjih takih zahtev ni bilo. Do 2. novembra 1936 so morale biti vložene vse kandidatne liste in objavljene v uradnem listu. V industrijskem in trgovinskem odseku sta bili vloženi samo po ena

¹¹ UL, 31. 3. 1926, št. 30, str. 182-184.

¹² UL, 14. 11. 1927, št. 107, str. 731-732; št. 115, str. 783-784.

¹³ Spominski zbornik Slovenije, str. 153-155.

kandidatna lista in volitev ni bilo ter so bili vsi kandidati proglašeni za izvoljene. Ni jih bilo tudi v gostinskem odseku, kjer ni bila vložena nobena in je kandidatno listo sestavil glavni volilni odbor, kot je določal čl. 25 Uredbe o volitvah zborničnih svetnikov. Volitve

zborničnih svetnikov so bile samo v 3 okrožjih obrtnega odseka, kjer sta bili vloženi po 2 kandidatni listi in sicer v Radovljici, Kamniku in Logatcu.¹⁴

4. Zbornični svetniki

Zbornični svetniki so pomembno sodelovali pri ustvarjanju slovenske gospodarske politike na Slovenskem. Ljubljanski veletrgovec Ivan Knez je bil zadnji predsednik kranjske deželne zbornice od leta 1911 dalje in nato še prvi predsednik slovenske zbornice vse do svoje smrti leta 1926.¹⁵ Sledil mu je ljubljanski veletrgovec Ivan Jelačin, ki je predsedoval Zbornici do 8. avgusta 1940.¹⁶ Podpredsedniki Zbornice so bili: Dragotin Hribar, Ivan Ogrin, Josip Rebek, vsi lastniki svojih podjetij in upravni svetniki številnih gospodarskih družb. Dragotin Hribar je bil tudi podpredsednik Ljubljanskega velesejma in častni predsednik Ljubljanske borze ter predsednik Zveze industrijcev Slovenije. Generalni tajniki Zbornice TOI so bili: dr. Viktor Murnik do leta 1926, dr. Fran Windischer do 1931 in dr. Ivan Mohorič do 1941. Vsi so bili upravni svetniki številnih podjetij; Windischer je bil tudi predsednik Narodne galerije, Mohorič pa minister za trgovino in industrijo. Zbornični svetniki so bili pomembnejši gospodarstveniki. Omenimo samo nekaj najvidnejših, da bi s tem ilustrirali vlogo in pomen Zbornice v slovenski gospodarski politiki. Fran Bonač, Ciril in Franc Pavlin, Viktor Meden, Jakob Mohorič, Avgust Westen, Anton Klinar in Rihard Skubec so bili v Zbornici predstavniki finančnega kapitala in največjih industrijskih družb, Peter Kozina, Josip Lenarčič, Franc Majdič, Vladimir Remec, Avgust Žabkar, Rudolf Stermecki in Franc Šumi pa svojih industrijskih in trgovskih podjetij. Milan Dular, Ivan Šubic in Milan Šuklje so v Zbornici predstavljali velesejem, strokovno šolstvo in inženirsko zbornico.¹⁷

Ko je minister za trgovino in industrijo 8. avgusta 1940 razpusil Zbornični svet, je bil za komisarja zbornice imenovan Avgust Tosti, ravnatelj Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo. Februarja 1941 je bilo imenovano začasno vodstvo zbornice; za predsednika je bil imenovan Karel Čeč, ravnatelj Jugoslovanske tiskarne in predsednik upravnega sveta Saturnusa, predsednik industrijskega odseka je postal Rihard Skubec, direktor Trboveljske premogokopne družbe, predsednik trgovinskega odseka Albin Smerkolj, gostinskega pa Ciril Majcen, gostilničar iz Ljubljane. Za predsednika obrtne zbornice je bil imenovan Karel Kavka,

¹⁴ SL, 5. 9. 1936, št.72, str. 711-716; št. 89, str. 825-826; št. 90, str. 829-830; št. 91, str. 848-849.

¹⁵ Trgovski list, IX, 1926, št. 2, str. 1.

¹⁶ Spominski zbornik Slovenije, str. 153-155.

¹⁷ France Kresal: Slovensko podjetništvo v industriji. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 34, 1994, št. 1, str. 57-73.

stavbenik in tesarski mojster iz Ljubljane. Tudi vsi zbornični svetniki so bili imenovani; prevledovali so iz vrst katoliške Zveze slovenskih obrtnikov.¹⁸

5. Zbornica pod italijansko in nemško okupacijo

Druga svetovna vojna je pomenila konec reprezentativne in vplivne Zbornice za trgovino, obrt in industrijo. Najprej je ob prehodu v vojno gospodarstvo prevzela nehvaležno nalogo organizacije racionirane preskrbe, nato je okupacijska razdelitev Slovenije od področja ljubljanske Zbornice odtrgala 67% gospodarskih kapacitet. Zbornico za trgovino in industrijo novonastale Ljubljanske pokrajine je italijanska okupacijska oblast vključila v svoj korporacijski sistem. Značaj te zbornice se je spremenil in odslej naj bi svoje skupne interese v njej izražali sindikati delodajalcev in delojemalcev. Zbornica je bila od aprila 1941 neposredno podrejena nadzoru Visokega komisariata in njen podprefekt dr. Eduardo Bisia je postal zbornični predsednik; zborničnemu uradu je bil dodeljen komisar dr. Apollonio. V vojnih razmerah je Zbornica opravljala predvsem naloge racionirane preskrbe s surovinami in njihovo distribucijo gospodarskim organizacijam ter vodila je evidenco proizvodnje, uvoza in izvoza. Izdajala je oblačilne nakaznice in razdeljevala kurivo potrošnikom.

Trgovsko industrijska zbornica se je v dveh letih pod italijansko okupacijo preoblikovala v fašistično korporacijsko ustanovo. "Od stare in preživele koncepcije boja med delom in kapitalom, ki je enako neugoden za oba produkcijska dejavnika, prihajamo do jasne, realistične koncepcije fašističnega korporativizma, namreč do sodelovanja med kapitalom in delom v interesu vseh produkcijskih sil v višjem državnem okviru", je dejal visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli v pozdravnem govoru na prvi plenarni seji Pokrajinskega korporacijskega sveta 23. februarja 1943.¹⁹ Pokrajinski korporacijski svet je bil ustanovljen z uredbo visokega komisarja z dne 2. maja 1942 in za predsednika je bil imenovan podprefekt dr. Eduardo Bisia. Ob ustanovitvi korporacijskega sveta je bilo v registru bivše Trgovske industrijske zbornice v Ljubljani vpisanih 145 industrijskih obratov, 5.580 obrtniških, 3.296 trgovinskih in 1.526 gostinskih obratov, kar je predstavljalo komaj tretjino gospodarskih kapacitet nekdanje Zbornice TOI. Pokrajinski korporacijski svet je bil zadolžen za iste naloge, kot prejšnja Trgovsko industrijska zbornica v vojnih razmerah.²⁰

Po nemški zasedbi Ljubljane so na Zbornico prišli nemški svetovalci iz pokrajinske gospodarske zbornice za Koroško, da bi jo preoblikovali po vzoru nemških gospodarskih zbornic. Do leta 1942 je bil v Nemčiji centraliziran sistem državnih zbornic; državna gospodarska zbornica je obsegala vsa podjetja industrije, obrti,

¹⁸ Anka Vidovič-Miklavčič: Zveza slovenskih obrtnikov in prizadevanje za ustanovitev obrtne zbornice. Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, str. 973-975.

¹⁹ Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, 26. 2. 1943, št. 17, Govor Eksc. Emilija Graziolija.

²⁰ Prav tam, 26. 2. 1943, št. 17, I. plenarna seja Pokrajinskega korporacijskega sveta. Govor Eksc. Emilija Graziolija; 4. 5. 1943, št. 36, Proslava II. obletnice. Govor Visokega komisarja.

trgovine, bank, zavarovalnic, energije in prometa v vsej državi.²¹ Podjetje je bilo osnovna celica nemškega nacionalnega socializma. V njem naj bi delali podjetnik kot starešina obrata in delavci ter nameščenci kot moštvo obrata skupno za napredek podjetja in za splošno korist naroda in države. Nacistični zakon o ureditvi nacionalnega dela je v 1. čl. določal skupnost interesov kapitala in dela.²²

V tem so bile nemške zbornice povsem podobne italijanskim korporacijam. Enotna državna gospodarska zbornica se je delila na 7 strokovnih gospodarskih področij. Leta 1942 je gospodarski minister odredil preoblikovanje zbornic po gospodarskih okoliših. V vsaki pokrajini so ustanovili po eno pokrajinsko gospodarsko zbornico, v katero so včlanili vse krajevne gospodarske organizacije. Pokrajinske gospodarske zbornice so bile organizirane enako kot državna. Štajerska in Gorenjska sta sodili pod Graz.²³ Zbornico bivše Ljubljanske pokrajine so podredili zbornici za Koroško v Celovcu, a obsežnih priprav vključevanja niso uspeli zaključiti. Februarja 1944 so v Ljubljani imenovali novo zbornično predsedstvo, a se to ni sestalo; tudi sej zborničnega sveta ni bilo, niti sej zborničnih odsekov. Gospodarske pristojnosti zbornice bivše Ljubljanske pokrajine so vse bolj prehajale na urad Najvišjega komisarja za Jadransko operativno področje v Trstu. Popolna izguba vsakršne samostojnosti ljubljanske Zbornice se je odražala tudi v dejstvu, da je bilo leta 1944 uvedeno poslovanje samo v nemškem jeziku.²⁴

6. Ukinitve Zbornice

Po osvoboditvi je bilo zbornično delovanje obnovljeno v prvotnem obsegu in usmerjal ga je 12 članski delegatski odbor. S podatki iz svojih popisov in evidenc o gospodarskih obratih, njihovih zmogljivostih, potrebah po surovinah in o stanju kvalificirane delovne sile je Zbornica sestavljala podrobna poročila in študije v pomoč planski komisiji LRS in ministrstvu za industrijo in rudarstvo, za trgovino in preskrbo. Ko so gospodarske organizacije z razlastitvami, zaplembami in z nacionalizacijo prešle v last splošnega ljudskega premoženja v spremenjeni družbenopolitični ureditvi ni bilo več pogojev za delo in obstoj nekdanje Zbornice TOI in je bila 5. maja 1948 ukinjena. Njeno premoženje je postalo splošno ljudsko in prišlo je v upravo LRS.²⁵

Ob ustanovitvi je bila Trgovska in obrtna zbornica za Kranjsko v hiši svojega prvega predsednika Luckmanna. Ko so jo leta 1894 podrli, se je preselila v najete prostore palače na križišču Beethovnovne in Tomšičeve (takratne Knaflejeve) ulice.²⁶ Ta hiša je prišla leta 1912 v Zbornično last in v letih 1925-26 so jo notranje pre-

²¹ Dr. Henrik Steska: Uprava v državnih pokrajinah Nemčije. V: Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, 12. 10. 1943 - 9. 11. 1943, št. 82-90.

²² Reichgesetzblatt 1934, str. 45.

²³ Dr. Henrik Steska: Uprava v državnih pokrajinah Nemčije. V: Časopis za trgovino, industrijo, obrt in denarništvo, 12. 10. 1943 - 9. 11. 1943, št. 82-90.

²⁴ Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije, II. knjiga, str. 255.

²⁵ Prav tam, str. 255-256.

²⁶ Dr. Rudolf Andrejka: Trgovska zgodovina Schellenburgove ulice v Ljubljani. V: Trgovski tovariš, 1937, št. 1-2, str. 34.

uredili po načrtih Plečnikove šole v reprezentančni dom gospodarskega združenja. Sedaj je v tej stavbi Ustavno sodišče Republike Slovenije.²⁷

France Kresal

THE CHAMBER OF COMMERCE, TRADE AND INDUSTRY IN LJUBLJANA

S u m m a r y

On the Slovenian territory, which had been under the Austro-Hungarian Empire until 1918 and, after that, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, general and special chambers operated with the purpose of protecting specific class related and professional interests. General chambers were the Chamber of Commerce, Trade and Industry, which represented the interests of employers, the Workers' Chamber which protected those of employees, and the Peasants' Chamber safeguarding the interests of the peasantry. Apart from these, there were a number of special chambers for particular activities and professions, such as engineers, pharmacists, lawyers and notaries. Membership in these chambers was obligatory. The most important was the Chamber of Commerce, Trade and Industry (CCTI) in Ljubljana. It was also the oldest on the Slovenian territory, operating continuously from 1851 to 1948.

It was founded in 1851, as the Commercial and Trade Chamber for Carniola. In November 1918, the National Government for Slovenia extended its jurisdiction to the whole of the Slovenian territory, dropping the word 'Carniola' from its title. On June 30, 1925, it was renamed the Chamber of Commerce, Trade and Industry. After the First World War, the CCTI operated under Austrian legislation until 1932, when Yugoslavia passed the Regulation on Commercial, Industrial and Trade Chambers. This regulation was based on the new Yugoslav Law on Trade of 1931. The new Yugoslav legislation brought no significant changes to the existing chamber system. Within the framework of the Yugoslav Monarchy, chambers were organized by ban's provinces or banovine. Just before the beginning of the Second World War, the CCTI was reformed. In March 1941, its Trade Section separated from it, constituting an independent Trade Chamber, whilst the remainder of the CCTI was renamed the Commercial Industrial Chamber.

The Italian occupying regime integrated the latter, which by then only covered one third of its previous operative area, into its national corporative system and put it under direct supervision of the High Commissariat. After Germany occupied Ljubljana in 1943, the Chamber was subordinated to the Chamber for Carinthia in Klagenfurt. Upper Carniola and Styria had been subordinated to the economic chamber in Graz even earlier.

After the liberation, the chamber operation was restored to the pre-war levels. A special chamber was established to support the Planning Commission of the People's Republic of Slovenia as well as the Ministries of Industry, Mining, Commerce and Supplies. When, through expropriation, confiscation and nationalization, business companies became public property in a different socio-political regime, such a chamber became obsolete and was eventually abolished on May 5, 1948.

²⁷ Damjan Prelovšek: Plečnikova palača, dom ustavnega sodišča. Ljubljana 1998, str. 10-12.

1.02
16)"1941/1945"
Prejeto 29. 5. 2001

UDK

94(497.4-

Ivan Križnar*

Okupacija in narodnoosvobodilni boj na zgornjem Gorenjskem

IZVLEČEK

Avtor z uporabo arhivskega gradiva predstavlja okupacijo in odpor proti njej v severozahodnemu delu Slovenije (Jesenice). Po nemški zasedbi leta 1941, nasilnemu ponemčevanju in prilagoditve uprave nacistični ureditvi, je bil odpor v Osvobodilno fronto organiziranega slovenskega pribivalstva in oboroženi partizanski boj zelo težak, saj je okupator krepil zasedbene policijske in vojaške enote, da bi nemoteno delovali pomembni gospodarski obrati (železarna na Jesenicah) in železniški progi iz Koroške proti Ljubljani in Gorici. Odporniška organizacija in partizanske enote so dosegle ravnovesje moči z zasedbeno upravo in nemškimi enotami šele leta 1943. Od tedaj do konca vojne je odporniška organizacija postopoma omejila okupatorjeva oblast le na mesta, industrijske kraje in komunikacije, saj za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju okupator ni dobil številčnejše opore v domačem prebivalstvu.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, Gorenjska, okupacija, odpornišтво, narodnoosvobodilni boj

ABSTRACT

OCCUPATION AND THE NATIONAL LIBERATION WAR IN UPPER CARNIOLA

On the basis of the archive material, the author deals with the German occupation of north-west Slovenia (the Jesenice region) in 1941 and the popular resistance against it. The occupation, accompanied by forced Germanization and the adjustment of the local administration to the Nazi regime, rendered the resistance and armed partisan struggle of the Slovenian people, organized in the Liberation Front, very difficult. The occupier reinforced its police and military ranks with the aim of securing an undisturbed operation of vital industrial plants and infrastructure, such as the Jesenice Ironworks and the railway lines connecting Carinthia with Ljubljana and Gorizia. It was only in 1943, that the organized resistance and the partisan units struck the balance of power with the occupier's administration and military units. From that time until the end of the war, the resistance gradually limited the occupier's control to the towns, industrial areas and communications. This was also due to the fact that the occupier had failed to gain any significant support among the populace.

Key words: Second World War, Slovenia, Gorenjske/Upper Carniola, occupation, resistance movement, National Liberation War

* Zgodovinar, SI-1000 Ljubljana, Pod hribom 26

Intenzivnost narodnoosvobodilnega boja v posameznih krajih in obdobjih je bila odvisna predvsem od okupatorjevega nasilja in pripravljenosti ljudi za sodelovanje v uporuh, pa tudi od sposobnosti organizatorjev NOB, da izberejo glede na krajevne in mednarodne okoliščine in spreminjajoče se razmerje moči med zasedbenimi in osvobodilnimi organizacijami in enotami ustrezne oblike organiziranosti, delovanja in bojevanja ter da napadajo sovražnika na najboljčutljivejših mestih in se pravočasno izmaknejo najhujšim okupatorjevim udarcem. Prvi konflikti z okupatorjem so nastali v mestih, kjer je okupator najstrožje nadzoroval izvajanje svojih ukazov. Ko pa so se začeli slovenski rodoljubi izmikati aretacijam in so se umaknili okupatorjevemu nadzoru na podeželje, se je tja preneslo težišče upora in narodnoosvobodilnega boja. Prvi maloštevilni in slabo oboroženi v bojih še neizkušeni partizanski oddelki se niso mogli iz oči v oči bojevati proti številčno močnejšim, dobro oboroženim in izurjenim zasedbenim enotam, zato so potrebovali širok manevrski prostor za izbiranje kraja in časa napada kot tudi umika pred sovražnikovo premočjo. Dokler je imel nemški okupator premoč na svetovnih bojiščih, se tudi v jeseniškem okrožju kljub precejšnjemu številu padlih ni hotel odreči nadzoru niti nad od mest in prometnih poti oddaljenimi kraji. Po letu 1943 pa si je oslavljeni nemški okupator prizadeval z okrepljenimi enotami ob pomoči nasprotnikov OF iz vrst domačinov ohraniti ravnovesje moči in vsaj nadzor nad strateško, prometno in gospodarsko zanj najpomembnejšimi kraji. Za partizansko bojevanje in delovanje protifašističnih organizacij so bila zato najprimernejša od mest in komunikacij oddaljena, vendar poseljena območja.

Jeseniško okrožje je imelo za začetek narodnoosvobodilnega boja proti okupatorju pred drugimi okrožji nekatere prednosti zlasti zaradi borbene delavstva, ki mu je okupator zaradi nizkih plač, pretrganih gospodarskih tokov, pomanjkanja surovin,¹ močno omejene preskrbe na nakaznice, prisilnega razporejanja na delovna mesta in razpusta slovenskih strank, sindikalnih zvez in društev ter drugega nasilja nad Slovenci odvzel še tiste skromne pravice, ki so si jih kovinarji priborili pred fašističnim napadom. Ko so hoteli nemški policisti in orožniki po napadu na Sovjetsko zvezo komuniste zapreti,² se jih je tudi v jeseniškem okrožju nekaj desetih izmaknilo v gozdove, kjer so se zbrali v skupine in se začeli oboroževati, da bi se lažje branili pred zasledovanjem nemških orožnikov in policistov. Več uspeha je imel okupator z aretacijami drugih narodnjakov, ki jih je zaprl v kaznilnico v Begunjah, nato pa prek Zavoda sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano sredi julija 1941 z družinami izgnal v Srbijo. Iz nemške upravne enote radovljiški okraj je izgnal 622 oseb v Srbijo. Med njimi je bilo 270 oseb iz jeseniške občine, iz radovljiške 114, iz blejske pa 42. Iz Kranjske Gore so bile takrat izgnane 4 družine in sicer sodnikova, šolskega upravitelja, notarja in finančnega uslužbenca.³ Uradnik šefa civilne uprave Južne Koroške na Bledu Oskar von Kaltenecker je takrat po-

¹ Arhiv Republike Slovenije, referat za dislocirano arhivsko gradivo II (dalje AS II), fond Orožniško okrožje Radovljica, fasc. 25/1, poročilo Daxböcka 25. 11. 1941.

² Ivan Bertoneelj: Ljudska vstaja v zgornjem delu Gorenjske (dalje Bertoneelj, Ljudska vstaja), Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1-2, str. 374.

³ AS II, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje KUZOP), fasc. 906, prijava; AS II, Deželni svetnik v Radovljici (dalje DsR), fasc. 1060/I, poročilo iz Kranjske gore 13. 3. 1942.

ročal, da je zaradi izгона prebivalstva delo povsod obstalo, celo v nemških uradih, in da so si Nemci v 3 mesecih nakopali hujše sovraštvo prebivalstva kot pred njimi Srbi v 22 letih.⁴

Ko so se pred aretacijo bežeči, okrepljeni s prostovoljci, po sklepu organizatorjev oborožene vstaje 20. julija 1941 na Malem Gregorjevcu na Jelovici, združili v Jeseniško in Jelovško četo in začeli napadati manjše okupatorjeve posadke in zanj pomembne objekte, je moral okupator nadaljnje izganjanje Gorenjcev odložiti za čas po končani vojni. Najprej je sklenil opustiti izgon neprimernih za ponemčenje in priseljencev po I. svetovni vojni prav v jeseniškem okrožju,⁵ kjer je spremenil prvotni načrt o opustitvi proizvodnje v jeseniški železarni in jo preusmeril v oborožitveni obrat. Zato je po obnovi med aprilsko vojno porušenih 45 mostov in 3 železniških predorov avgusta 1941 sprejel nazaj v tovarno še drugo polovico delavcev. Industrijska proizvodnja zaščitnih plošč za tanke in letala, tulcev za granate ter bodeče žice je zato do leta 1943 naraščala, nato pa hitro usihala zaradi sabotraž in odhoda številnih kovinarjev v partizanske enote.⁶

Največ surovin za industrijsko predelavo v okrožju je bilo v prostranih gozdovih, vendar so njihovo izkoriščanje partizani preprečevali, nekaj žag, žičnic in kamionov za spravilo lesa v dolino pa požgali. Na majhnih poljih kljub za tretjino povečanemu pridelku ni bilo mogoče pridelati dovolj živeža za preskrbo prebivalstva na nakaznice, zato ga je moral preskrbovalni urad nabavljati tudi zunaj okrožja, nekoliko boljša pa je bila preskrba z mlekom in domačo klavno živino. Zaradi vojnih razmer je skoraj zamrl turizem, ki je bil med vsemi gorenjskimi okrožji v jeseniškem daleč najbolj razvit. V številna gostišča so se nastanili močno povečani nemški uradi, v nekatera zasedbene enote, pa tudi iz Ljubljane, Kanalske doline, Besarabije in Bukovine priseljenih skoraj tisoč Nemcev. Gospodarska prenova zasedenega ozemlja, ki jo je ob prihodu napovedal okupator, je po izboljšanju nekaterih cest in poti med vasmami v letu 1943 povsem zastala zaradi pomanjkanja materiala, denarja in delavcev, ljubeljski predor pa so poleg najetih delavcev morali graditi jetniki iz Mauthausna.⁷ Kljub gospodarskim težavam in upornosti prebivalstva proti ponemčevanju, totalitarni nacistični ureditvi in vojnemu gospodarstvu je bilo jeseniško okrožje za nemškega okupatorja pomembno tako zaradi oborožitvenih obratov na Jesenicah in Javorniku ter Lescah in Kropi, kot tudi zaradi cest in železniških prog, ki so vodile s Koroške proti Ljubljani, Trbižu in Gorici. Zato je okupator hotel z okrepljenimi enotami uničiti partizanski četi, ki sta se 5. avgusta 1941 združili v Cankarjev bataljon, s streljanjem talcev pa prestrašiti prebivalstvo in preprečiti njegovo podporo partizanom.

⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota za Gorenjsko (dalje ZALG), občina Ribno, poročilo, nedat. (zač. julija 1941); neurejeno gradivo občine Tržič.

⁵ AS II, Gradivo Instituta za narodnostna vprašanja, okrožnica 7. 7. 1941; Tone Ferenc: Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik. Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 183.

⁶ Ivan Mohorič: Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, II. del., Ljubljana 1970, str. 433-437; Jože Dežman: Druga svetovna vojna med Julijci in Karavankami. 40 let Gorenjskega muzeja. Kranj 1993, str. 106.

⁷ AS II, DsR, fasc. 1081/IV/6, dopis deželnega svetnika 9. 7. 1943; AS II, DsR, fasc. 1057/IV/3, poročilo gradbenega urada Radovljica 17. 3. 1943; Orožniško okrožje Radovljica, fasc. 22/III/10, poročilo orožniške postaje Sv. Ana, nedat.

Cankarjev bataljon je bil edina partizanska enota, ki je v pozni jeseni 1941 ostala na Gorenjskem, kar kaže, da je izbrala tamkajšnjim okoliščinam najustreznejšo obliko bojevanja. Po napadu nemških policijskih in vojaških bataljonov sta se njegovi četi razdelili na manjše skupine, ki so po vsem okrožju z nenadnimi napadi na sovražnika preprečevale koncentracijo zasedbenih enot. Partizani so usmrtili nekaj krajevnih voditeljev nemških organizacij in domačinov, ki so okupatorja obveščali o upornikih. Za prezimovanje majhnih partizanskih oddelkov jeseniško okrožje ni bilo primerno zaradi prostranega neporaslega in neposeljenega visokogorskega sveta, razsekanega z globokimi dolinami in strmimi pobočji, pa tudi gorenjska ravan med Jelovico, Pokljuko in Dobrčo, preprežena z gostimi komunikacijami, partizanskemu bojevanju ni ustrezala, saj so jo mogle motorizirane nemške enote hitro obkoliti in preiskati. Borci Cankarjevega bataljona so zato pred zimo odšli v bližino Kranja na jugovzhodno pobočje Mohorja, kjer jih okupator dolgo ni izsledil.⁸ Za delovanje proti okupatorju in pomoč partizanom so prebivalce organizirali predstavniki ustanovnih skupin OF in v koalicijske odbore zajeli precejšen del delavcev, kmetov in izobražencev.

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je oktobra 1941 po Titovih smernicah zahtevalo, naj gorenjski partizani razširijo upor proti nadaljnjemu izgonu prebivalstva in osvobodijo, nato pa branijo vsaj nekaj naselij v predalpskem hribovju.⁹ Gorenjci so sledili pozivu na oboroženi upor v pričakovanju, da bo okupator po izgonu Slovencev iz Obsotelja in Posavja, kjer je pripravljaj prostor za naselitev kočevskih Nemcev, izgnal Slovence tudi iz obmejnega pasu na Gorenjskem, saj je 5. decembra iz dobavskih vasi 42 družin zaprl in jih polovico poslal v nemška delovna taborišča. Do takrat so na Gorenjskem ustanovili že blizu sto odborov OF, nekateri aktivisti pa so ocenjevali, da samo na Jesenicah podpira OF že več kot tisoč rodoljubov. Po obvestilu, da organizacija OF v zahodnem delu Gorenjske ne zaostaja mnogo za organizacijo v Ljubljani¹⁰ in da so se ljudje pripravljani izgonu upreti, je poveljstvo Cankarjevega bataljona sklenilo pozvati ljudi, naj mu pomagajo pregnati nemške posadke iz Bohinja in drugih postojank ob meji proti Primorski. Na poti v Poljansko dolino je bataljon v Rovtah nad Selško dolino iz zasede uničil 45 mož voda 2. čete 181. rezervnega policijskega bataljona.¹¹ Dvanajstim partizanom, ki jih je poveljstvo Cankarjevega bataljona poslalo na Slamnike nad Bohinjsko Belo, je ukazalo izgnati nemške posadke iz Bohinja in pridobiti v partizane čim več Jeseničanov. Čeprav je nekdo v strahu pred okupatorjevimi povračilnimi ukrepi vstajo v Bohinju odpovedal, drugi pa o pripravljanju upora obvestil tamkajšnjo nemško posadko, se je na Koprivniku zbralo blizu 150 novincev, ki jih je 6 partizanov razporedilo v Prešernov bataljon in povedlo v Nomenj, kjer naj bi zaustavili jutranji vlak in se odpeljali v Bohinj, od koder naj bi pregnali nemške posadke. Nepričakovano je komaj ustanovljeni in slabo oboroženi bataljon napadel nemški oddelek.¹² Večina novincev se je razšla domov, drugi pa so ostali v Prešernovi četi na Pokljuki do napada na Lipanci, nato pa prezimovali v pastirskih stajah in skrbno prikriti pri zaupnikih v dolini. Iz

⁸ Bertonec, Ljudska vstaja, str. 390.

⁹ AS II, tisk; Slovenski partizan, 1941; Kako bomo prezimovali.

¹⁰ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I, Ljubljana 1962, dok. 94, 103, 151, str. 328.

¹¹ Ivan Jan: Rovt, najodmevnejša zmaga slovenskih partizanov leta 1941. Loški razgledi, 1987, str. 233-246.

¹² AS II, Orožniška postaja Bohinjska Bistrica, fasc. 45/158, kopija poročila 29. 12. 1941.

jeseniških novincev so ustanovili novo Jeseniško četo. 20. februarja 1942 jo je na Stolu napadel nemški smučarski oddelek, vendar se mu je v mraku izmaknila v dolino. Pomembna vloga terenskih organizacij OF med decembrsko vstajo je najbolj očitna na Dovjem in okolici, kjer so odbori OF ob podpori dveh partizanov zajeli in razorožili nemške orožnike, s posekanim drevjem zaprečili ceste, nato pa se zaradi odločne obrambe posadke obmejnih stražnikov v Mojstrani umaknili v gore in ustanovili Triglavsko četo in partizansko skupino na Mežakli.^{13*} Pred novimi napadi je okupator na Gorenjskem začasno izpraznil 17 orožniških postaj, 6 pa še v kamniškem okrožju, nato pa z grožnjami o izgonu njihovih družin in požigu naselij zvalil domov upornike, potem ko so ti spoznali, da upor ni tako splošen, kot so njegovi organizatorji napovedovali. Pozivu odborov OF in patrolj Cankarjevega bataljona na upor proti izgonu se je iz Poljanske in Selške doline odzvalo blizu 400 novincev. Z njimi je bataljon porušil 6 mostov čez Poljansko Soro, da bi okupatorju preprečil izselitev prebivalstva. Nato je sovražnika zadržal pri Poljanah, 27. decembra pa zavrnil njegov napad pri Škobljju.¹⁴ Zaradi velike sovražnikove premoči je pustil starejše novince domov in ponoči neopazno odšel pod Mohor, na Silvestrovo pa v Dražgoše. Okrepljene nemške enote je Operativni policijski štab Jugovzhod 9. januarja 1942 poslal v Dražgoše, od koder so po tridnevnih bojih pregnali partizane, pobili 42 domačinov, pregnali ženske in otroke in 81 domačij, šolo in cerkev oplenili in požgali.¹⁵ 13. januarja 1942 je smučarski oddelek obkolil in napadel partizane na Mošenjski planini. Pred novimi napadi združenih nemških enot se je Cankarjev bataljon razdelil na manjše skupine, ki so se razšle po vsej Gorenjski in poiskale pomoč pri prebivalstvu v domačih krajih. Spomladi so te skupine prerasle v čete, te pa po prihodu prostovoljcev iz ljubljanskih predmestij v bataljone Gorenjskega in Kokrškega odreda I. grupe odredov.¹⁶

Iz Ljubljane preneseni model terenskih odborov OF na Gorenjskem ob strožjem nadzoru gestapa ni ustrezal. Nemška policija je pozimi odkrila 250 njenih članov in jih zaprla, organizatorje postrelila, številne druge pa poslala v taborišča.¹⁷ Zato je ostalo navodilo o razširitvi vstaje in osvoboditvi Gorenjske spomladi 1942 razen v Poljanski dolini brez odziva. Tudi julija med pohodom II. grupe odredov čez Gorenjsko na Štajersko združenim enotam obeh grup odredov ni uspelo uničiti niti ene nemške postojanke. Junija 1942 je okupator v jeseniškem okrožju iz ujetih partizanov, ki so se izognili strogi kazni s pristankom, da bodo pomagali policiji izslediti taborišča partizanov in ugotoviti, kdo jih podpira, ustanovil prvo skupino "protiband", s katero so hoteli nacisti med Gorenjci zanetiti bratomorno vojno.¹⁸ Njene pripadnike so začeli imenovati raztrganci. Kot domačini in poznavalci krajev, ljudi in načina življenja partizanov so prizadejali narodnoosvobodilnemu gibanju precejšnje izgube. V pomoč zasedbenim enotam je okupator ustanovil oddelke polvojaške organizacije Wehrmannschafta, v katere je vključil moške člane Koroške ljudske zveze. Ko pa je tak oddelek oboroženih

¹³ Franc Konobelj: Pod Možakljo in Karavankami so se uprli. Jesenice 1954, str. 171, 172.

¹⁴ Anton Peternel: Razvoj OF in vstaja v Poljanski dolini. Borec, 1996, str. 384-388.

¹⁵ Prav tam, str. 390.

¹⁶ Ivan Jan: Kokrški odred, I. del. Ljubljana 1980, str. 154.

¹⁷ AS II, DsR, fasc. 1049/II/1, poročilo komandanta varnostne službe 12. 3. 1942.

¹⁸ Prav tam, poročilo občinskega komisarja na Jesenicah 12. 6. 1942.

vermanov iz Žirovnice odšel k partizanom, so Nemci druge oddelke Wehrmannschafta v okrožju razorožili in razpustili.¹⁹

Proti I. in II. grupi odredov je okupator povezal policijske bataljone v 19. policijski polk, okreplil orožniške čete in bataljone deželnih strelcev, v pomoč za boj proti partizanom pa je zasedbenim enotam prišel še 18. policijski polk gorskih lovcev. Izredne ukrepe proti partizanom in prebivalstvu je med trimesečno nemško ofenzivo Enzian določil državni vodja SS Heinrich Himmler. Najhujši med ukrepi je bil pobjoj moških, izgon žensk in otrok in požig naselja v bližini partizanskega napada, ne da bi policisti ugotavljali sodelovanje vaščanov s partizani.²⁰ Julija 1942 je okupator v jeseniškem okrožju ustrelil 28 talcev v Mostah pri Žirovnici in 46 pri Hrušici. Nemške enote so po skrbno pripravljenem načrtu postopno obkoljevale posamezna območja Gorenjske, ki so jih nato posebne operativne enote temeljito preiskale.²¹ Samo pri obkolitvi in preiskavi Jelovice je sodelovalo blizu 10.000 nemških policistov, orožnikov in vojakov. Po odhodu II. grupe odredov proti Štajerski so nemške policijske enote ustanovile v planinskih kočah visokogorska oporišča, v katera so kot vodiče namestili tudi raztrgance. Posadka takega oporišča na Martinčki sredi Jelovice je 9. septembra v globoki zasedi pri Lipniški planini razbila Selško četo, 18. polk gorskih lovcev pa je 13. septembra v Udin borštu obkolil in naslednjega dne uničil Kokrški bataljon.

V prepričanju, da so večje partizanske enote razbite, preostali borci pa demoralizirani, je šef civilne uprave konec septembra 1942 ukinil izredne ukrepe in Gorenjcem podelil nemško državljanstvo na preklc, ki naj bi postalo stalno po 10 letih zvestega izpolnjevanja vseh državljanskih dolžnosti vključno z delovno in vojaško obveznostjo.²² Oktobra je okupator zahteval, da se prebivalstvo samo brani pred partizani, zato je po vaseh ustanovil oddelke deželne straže, ki so ponoči pod vodstvom nemških orožnikov z zasedami preprečevali partizanom dostop v vasi.²³ Štab Gorenjskega odreda je pripadnikom deželne straže prepovedal nositi orožje v službi nemškega okupatorja in jih pozival, naj ne služijo tujcem. Deželne straže niso pokazale nobenega prizadevanja za boj proti partizanom; pri Železnikih so se po dogovoru pustile partizanom razorožiti,²⁴ pri Škofji Loki so dopustile usmrtitev 2 nemških orožnikov, v Ihanu pa omogočile vdor partizanov v orožniško oporišče. Zato je okupator deželne straže postopno razpustil.

Potem ko je oktobra 1942 ostalo na Gorenjskem samo 279 partizanov in je večina organizatorjev NOB padla,²⁵ je bilo treba spet obnoviti in okrepiti protifašistične organizacije, da so pridobile nove borce in jih obveščale ter oskrbovale. 26. avgusta 1942 so na Jelovici zbrani politkomisarji enot Gorenjskega odreda

¹⁹ Tone Ferenc: Kako je bilo z razkrojem Wehrmannschafta. Borec, 1960, št. 5, str. 225.

²⁰ Tone Ferenc: Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945, str. 446, 447, 461-463, 508.

²¹ Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, del VI, 3. knjiga, dok. 169.

²² ZALG, Občina Ribno, proglas Rainerja 27. 9. 1942.

²³ AS II, DsR, fasc. 1058/IV/1, poročila orožniških postaj; Orožniška postaja Golnik, fasc. 17/III/5, poročili višjega vodje SS 10. in 13. 10. 1942.

²⁴ Ciril Zupanc: Partizanske enote in borbe v Selški dolini. Loški razgledi, 1975, str. 231.

²⁵ Vida Deželak: Organizacijski razvoj KPS na Gorenjskem. Prispevki za novejšo zgodovino, 36, 1986, str. 75.

sklenili poslati iz partizanskih čet 12 borcev organizirat prebivalstvo in narodnoosvobodilno delovanje. V strahu, da kdo od odbornikov ne bo zdržal fizičnega in psihičnega pritiska v okupatorjevih zaporih in izdal sodelavce, sprva v odbore OF niso vključevali žensk in mladih.

Konec novembra 1942 je prišel iz Dolomitov v Poljansko dolino Boris Kidrič in novo gorenjsko politično in vojaško vodstvo NOB usmeril v krepitev terenskih organizacij in pridobivanje v nemško vojsko vpoklicanih v partizanske enote.²⁶ Tega sestanka se ni udeležil iz Ljubljane poslani poverjenik IO OF Jože Sluga, ki se je prav v tem času zadrževal v Šentvidu in Medvodah. Tam je z nekaterimi gorenjskimi podjetniki ustanovil Glavni odbor OF za Gorenjsko pod vodstvom medvoškega tovarnarja Ivana Miklavca.²⁷ Šef gestapa Helmuth Rozumek je nekatere člane tega odbora zaprl, nato pa izpustil in se z njimi sestajal ter skušal pri vodstvu OF izposlovati zaustavitev partizanskih napadov na nemške enote, češ da terjajo preveč žrtev. Kočevski zbor odposlancev slovenskega naroda je na predlog gorenjske delegacije izvolil člana tega odbora Albina Kolba v Slovenski narodnoosvobodilni odbor.²⁸ Protifašistične organizacije so leta 1943 prej pridobile podeželsko prebivalstvo kot meščane. Sekretar jeseniškega okrožja Karel Preželj se je moral z Jesenic umakniti v bivak nad Ajdno pod Stolom. Okrožje so razdelili na jeseniški, radovljiški, kranjskogorski in gorjanskobohinjski rajon, v katerih so iz čet poslani partizani pridobivali zaupnike in jih povezovali v odbore OF.

Vpoklic Gorenjcev v nemško vojsko je začel okupator pripravljati že decembra 1941, ko je osnoval po okrožjih vojaške urade. Ker pa ni uspel upora zadušiti in zasedenega ozemlja priključiti k Nemčiji, je šef civilne uprave Zgornje Kranjske podelil s 1. oktobrom 1942 Gorenjcem nemško državljanstvo na preklic. Sredi novembra je poklical na nabor v letih 1923 in 1924 rojene fante, od 11. do 13. januarja 1943 pa potrjene pozval v Državno delovno službo,²⁹ kjer jih je v 3 mesecih usposobil za izpolnjevanje nemških povelj, nato pa poslal na urjenje v vojašnice. Mnogi vpoklicani v nemško vojsko so se hoteli mobilizaciji izogniti z odhodom k partizanom, vendar je višji vodja SS Erwin Rösener zagrozil, da bo zaprl družino tistega, ki se vpoklicu ne bo odzval.³⁰ Da bi preprečili izgon teh družin, so partizani odvedli tudi prostovoljce navidez s silo, ponavadi zbrane na poslovilnih večerih. Vpoklicu v nemško vojsko se do 18. januarja 1943 ni odzvalo 196 fantov³¹ in to največ iz kamniških in škofjeloških hribov, 13 pa tudi iz jeseniškega okrožja.³² Medtem ko so hoteli nekateri partizani v svoje enote vključevati samo prostovoljce, pa so drugi hoteli v partizansko vojsko odvesti vse vpoklicane, torej tudi tiste, s katerimi se za odhod v partizane niso vnaprej

²⁶ Osebni arhiv Nika Kavčiča, okrožnica CK KPS 1. 12. 1942.

²⁷ AS I, PK KPS za Gorenjsko, fasc. 84, poročilo Lenarta 8. 12. 1942 in Tratomirja 10. 12. 1942. Glej še: Vida Deželak-Barič: Samoiniciativni in nepriznani Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Gorenjsko. Prispevki za novejšo zgodovino, 40, 2000, št. 2, str. 61-78.

²⁸ Zabeležka razgovora z Maksom Krmeljem 26. 7. 1999, pri piscu; zabeležka razgovora z Antonom Peternelom, pri piscu.

²⁹ AS II, Orožniško okrožje Radovljica, fasc. 22/II, poročila orožniških postaj.

³⁰ AS II, Deželni svetnik Kamnik, fasc. 829/I, razglas Rösenerja 7. 1. 1943.

³¹ AS II, Orožniška postaja Golnik, fasc. 17/III/5, poročilo Rösenerja 18. 1. 1943.

³² AS II, Gorenjski odred, fasc. 71, poročilo Iztoka Medveda, komandanta Stražišarjevega bataljona, nedat.

dogovorili. Ranjeni in ujeti politkomisar Pokljuške čete in gorjanski aktivist OF Ivan Hribar je na zaslišanju v Begunjah povedal, da vsakemu pridobljenemu novincu razložijo program OF in Partizanski zakon, nakar se mora v treh dneh odločiti, ali bo ostal v četi ali pa se bo vrnil domov, ko bo četa odšla v drugo, njemu neznano taborišče.³³

Ob vpoklicu fantov, rojenih leta 1925, v Državno delovno službo, je kljub nemškim napadom na partizanska taborišča in izselitve partizanskih družin v jeseniškem okrožju odšel že vsak osmi v partizanske enote, torej od 350 rojenih tega leta in nekaj nad 300 potrjenih kar 44.³⁴ Po opravljenih naborih so bili spomladi 1943 v nemško vojsko vpoklicani Gorenjci, rojeni v letih od 1916 do 1922. S pomočjo obnovljenih terenskih organizacij OF so okrepljene partizanske čete ponekod pridobile kar tretjino vpoklicanih v nemško vojsko. V pričakovanju, da bo okupator tako kot na Štajerskem nadaljeval z vpoklici starejših letnikov, je štab Gorenjskega odreda odredil mobilizacijo vseh poročenih moških do 35. leta starosti, nato pa do 45. in pred koncem vojne do 50. leta starosti. Število partizanov je tako poraslo, da za vse ni bilo dovolj orožja. Gorenjski odred je zato poslal okrog 600 novincev v "Ljubljansko pokrajino" v prepričanju, da si bodo v boju proti italijanskim oddelkom lažje priborili orožje. Do junija 1943 so skupine partizanov z novačenjem prerasle v čete, te pa so povezali v 9 bataljonov Gorenjskega odreda.³⁵

Do julija 1943 so bile organizacije KPS v jeseniškem okrožju še maloštevilne, njihovo članstvo pa skrbno prikrito tudi pred prebivalstvom. Organizatorji terenskih organizacij so spomladi 1943 še nastopali kot sekretarji rajona, nekaj mesecev kasneje pa že kot sekretarji rajonskega komiteja KPS; pridobili pa so si pomočnike iz vrst tistih, ki so se izognili vpoklicu v nemško vojsko, oziroma tistih, ki jim je zaradi sodelovanja v OF grozila aretacija. Ti so postali sekretarji drugih protifašističnih organizacij, to je mladinske in ženske protifašistične zveze, Slovenske narodne pomoči, Delavske enotnosti, Narodne zaščite in gospodarskih komisij. Prve dni julija 1943 so sekretarji KPS po navodilih osrednjega vodstva KPS, da je treba organizacijo komunistov okrepiti, začeli sprejemati v KPS sekretarje protifašističnih organizacij. Od takrat do maja 1944 so o ustanavljanju, razraščanju in dejavnosti vseh terenskih organizacij razpravljali in sklepali komiteji KPS.³⁶

Poveljstvo zapadne operativne cone je v začetku julija 1943 pozvalo gorenjske partizanske enote v Davčo in 12. julija iz mlajših borcev ustanovilo brigado. Ko je ta čakala, da jim bo Helmuth Rozumek s posredovanjem nekaterih članov Glavnega odbora OF za Gorenjsko priskrbel orožje, so jo 2. avgusta na Žirovskem vrhu obkolile nemške enote. Skozi sklenjen obroč se je v dveh nočeh prebilo v Dolomite 350 borcev, nato pa še nekaj manjših skupin; 44 partizanov je padlo, 93 pa je bilo ujetih.³⁷

³³ AS II, Orožniška postaja Golnik, fasc. 17/IV/3, zapisnik zaslišanja Ivana Hribarja, nedat.

³⁴ AS I, PK KPS za Gorenjsko, fasc. 86, poročilo 1. čete Gregorčičevega bataljona, nedat.

³⁵ AS II, PK KPS za Gorenjsko, fasc. 660/I, ukaz štaba Gorenjskega odreda 5. 5. 1943; Gorenjski partizan, str. 36-41; AS I, PK KPS za Gorenjsko, fasc. 84, okrožnica 11. 6. 1943 in priloge.

³⁶ Zabeležka razgovora z Maksom Krmeljem 26. 7. 1999, pri piscu.

³⁷ AS I, PK KPS za Gorenjsko, fasc. 84, dopis Lenarta 14. 8. 1943; AS II, neurejeno gradivo Orožniške postaje Bohinjska Bela, razglas Rösenerja, nedat., plakat.

Po odhodu bataljonov Gorenjskega odreda v Davčo je okupator v prvih dneh avgusta vpoklical v Državno delovno službo fante, rojene leta 1926. Konec leta 1943 so nemški vojaški uradi pripravljali vpoklic leta 1927 rojenih fantičev, vendar so jih partizanske enote pri mobilizaciji prehiteli. Zaradi odhajanja v nemško vojsko vpoklicanih v partizane in vse številnejšega dezertiranja Gorenjcev iz nemške vojske, je okupator vpoklice drugih letnikov opustil. Vse do kapitulacije Nemčije pa je okupator klical v Državno delovno službo potrjene skupine deklet, rojenih leta 1926 in 1927, vendar so se nekatere raje umaknile v partizanske enote.

Po ustanovitvi gorenjske brigade in preoblikovanju preostalih enot Gorenjskega odreda v štiri čete in dva minersko sabotažna voda je vanje prihajalo vse več novincev in beguncev iz nemške vojske; vodi so prerasli v čete, te pa v bataljone. Nekaj sto novincev je odred poslal v brigado, ki se je 1. oktobra 1943 dobro oborožena kot Prešernova brigada vrnila na Gorenjsko in sredi oktobra z Vojkovo in Gradnikovo brigado pregnala posadke nemških obmejnih stražnikov iz gornjega dela Poljanske in Selške doline.³⁸ Sredi novembra 1943 je okupator z enotami, ki so čez Slovenijo odhajale na balkansko bojišče in v Italijo, obkolil Triglavsko divizijo med Blegošem in Črnim vrhom. Ker pa je sneg sovražniku onemogočil uporabo kamionov in oklopnikov zunaj cest, so se brigade izmaknile na Cerkljansko.³⁹ Ta nemška ofenziva je jeseniško okrožje samo oplazila ob bohinjski železniški progi in v naseljih severno od Jelovice, od koder so Nemci odpeljali moške v Ljubljano, kjer so jih organizatorji Slovenskega domobranstva zaman poskušali privabiti v svoje enote.⁴⁰ Gornji del Poljanske in Selške doline, oprt na Cerkljansko, je postal zaledje gorenjskih in primorskih partizanov, ki so si tam uredili bolnišnice, tiskarnice in delavnice, ki so pomagale opremljati partizansko vojsko. Kako nevarno je bilo bataljonom brigad 31. divizije oddaljiti se od zaledja in opustiti partizanski način bojevanja, priča uničenje III. bataljona Prešernove brigade 15. decembra 1943 v Lovčevem panzionu na Goreljku, kjer je padlo 70 borcev, 9 pa je bilo ujetih.⁴¹

K prekinitvi mobilizacije Gorenjcev v nemško vojsko so precej pripomogle terenske protifašistične organizacije. Med njimi se je uveljavljalo usklajeno osvobodilno delovanje, saj so tako vaške kot mestne, rajonske in okrožne odbore OF sestavljali zastopniki vseh protifašističnih organizacij. Zanje je član pokrajinskega komiteja KPS Oskar Šavli pripravil podrobna navodila za ustanavljanje odborov, vodenje sestankov in sestavljanje zapisnikov in poročil, ki so služila predvsem tistim, ki so se prvič vključili v politično organizacijo. Da bi pred sovražnikom še bolj prikrili svoje članstvo in delovanje, so si člani protifašističnih organizacij naredili skrivna, samo njihovim sodelavcem poznana imena. Do leta 1943 so narodnoosvobodilno dejavnost prebivalstva usmerjali okrožni aktivisti OF, nato pa iz čet poslani partizani in prizadevni aktivisti OF, ki so se izmaknili aretaciji ali vpoklicu v nemško vojsko. Zaradi strogega okupatorjevega nadzora so bili člani okrožnih in rajonskih odborov in komitejev sprva samo partizani. Šele potem, ko

³⁸ Stanko Petelin: Prešernova brigada. Ljubljana 1980, str. 125-170.

³⁹ Prav tam, str. 162.

⁴⁰ AS II, Orožniško okrožje Radovljica, fasc. 26/II/28, prijava krajanov na orožniški postaji Kamna Gorica 18. 11. 1943; PK KPS za Gorenjsko, fasc. 663/I/2, poročilo Igorja 17. 11. 1943.

⁴¹ AS II, Orožniška postaja Bohinjska Bela, poročilo 21. 12. 1943; gradivo za TV oddajo Čas, ki živi, pri avtorju.

je okupatorjev nadzor oslabil, so začeli v rajonska in okrožna vodstva vključevati tudi aktiviste, ki so prebivali še doma, zaradi odhoda moških v enote NOV in POS pa tudi vse več žensk. Medtem ko so v škofjeloškem in kamniškem okrožju odbori OF že leta 1943 prevzemali nase vse več odločitev in nalog, so okrožni in okrajni odbori OF v jeseniškem okrožju prevzeli osrednjo vlogo koordinatorja in usmerjevalca vse osvobodilne dejavnosti prebivalstva šele pozno spomladi 1944,⁴² dejavnost komunistov pa se je omejila na krepitev svojih organizacij in dejavnost komunistov v

drugih protifašističnih organizacijah. Julija 1944 so postali sekretarji komitejev KPS hkrati tudi sekretarji okrožnega in okrajnih odborov OF, pa tudi drugi aktivisti OF svojega članstva v KPS pred pristaši OF niso več prikrivali. Ločena na Zvezo slovenske mladine in Zvezo komunistične mladine, je ostala mladina; kljub mobilizaciji fantov v nemško in partizansko vojsko sta mladinski organizaciji skupaj s pionirji v zadnjih mesecih NOB v jeseniškem okrožju šteli že 2540 članov ali skoraj desetino vsega prebivalstva.⁴³

Potem ko so sredi leta 1943 tudi v jeseniškem okrožju zaupnike OF povezali v odbore, se je število članov močno povečalo, njihova dejavnost pa porasla.⁴⁴ Terenske organizacije so zajele prebivalstvo zlasti v krajih, kamor so imele dostop partizanske enote in od koder so moški odšli v partizansko vojsko. Zaradi strogega okupatorjevega nadzora in pogostih aretacij so dolgo ostale šibke organizacije na Jesenicah, v gornjesavski dolini in v Radovljici, kjer je bil sedež okupatorjevih okrožnih upravnih in političnih vodstev. Na narodno zavest in borbenost je močno vplival narodnoosvobodilni tisk, ki so ga pripravljali in razmnoževali v okrožni in rajonskih oz. od februarja 1944 okrajnih tehnikah. Obvestila med terenskimi organizacijami in partizanskimi enotami so prenašali kurirji, razmeščeni po številnih kurirskih relejnih postajah, med seboj oddaljenih po tri do štiri ure hoda. Prek okrožja so vodile kurirske poti tudi na Koroško in v zahodni del Primorske. Pred zimo 1943/44 so si kurirji in terenski aktivisti v težko preglednih krajih zgradili brunarice ali barake, vkopane v strma pobočja z vhodom in oknom na spodnji strani. Kot je bilo leto 1943 prelomno v II. svetovni vojni, ko so države protifašistične koalicije z velikimi človeškimi in materialnimi danostmi zaustavile napredovanje fašističnih držav in prešle v protiofenzivo, tako so tudi partizanske enote in protifašistične organizacije na Gorenjskem prešle iz obdobja boja za goli obstanek in preživetje k ravnovesju moči z okupatorjem in ga začele potiskati v obrambo. Višji vodja SS Erwin Rösener je zaprosil državnega vodjo SS Heinricha Himmlerja za ponovno okrepitev zasedbenih policijskih in vojaških enot. Ta pa mu je pomoč odklonil z utemeljitvijo, da so glede na število prebivalstva na vsem nemškem interesnem območju nemški oddelki najštevilnejši prav na Gorenjskem, zato je zahteval zadušitev upora.⁴⁵ Rösener je obnovil streljanje skupin talcev, med drugim samo za enega ubitega pripadnika SS 50 talcev 9. februarja 1944 v Škofji

⁴² AS I, brošure Jakoba, PK KPS za Gorenjsko, okrožnice, brošura NOO in Partija.

⁴³ Jože Dežman: SKOJ na Gorenjskem 1920-1948. Kranj 1982, str. 83.

⁴⁴ AS I, PK KPS za Gorenjsko, fasc. 93, poročilo Igorja, nedat. (k. avgusta ali zač. septembra 1943; AS II, PK KPS za Gorenjsko, fasc. 660/II/4, poročilo Igorja 23. 8. 1943.

⁴⁵ Gorenjski partizan, str. 82.

Loki.⁴⁶ Njemu podrejeni šef gestapa Helmuth Rozumek je spoznal, da člani Miklavčevega Glavnega odbora OF za Gorenjsko niso uspeli doseči, da bi partizanski napadi prenehali, zato je dal Ivana Miklavca in Albina Kolbo zapreti ter ju konec januarja 1944 ustreliti v skupini talcev v Šentvidu. Nato je okrožna komisija VOS v kamniškem okrožju usmrtila 6 oseb, ki so se sestajale z Rozumekom, nemška policija pa je zaprla 50 aktivistov OF. Na Jesenicah je prišlo do take zaostritve med političnimi skupinami, da so partizani ubili dva pristaša Draže Mihailovića, skrivna četniška organizacija Črna roka pa je usmrtila 8 pristašev OF.⁴⁷ Ker gestapo proti jeseniškim črnorokcem ni ukrepal, so nasprotniki OF v imenu Črne roke pomorili v okolici Ljubljane in na Notranjskem in Dolenjskem nekaj deset slovenskih rodoljubov, o katerih so zvedeli, da podpirajo partizane. Erwin Rösener je začel zaradi pomanjkanja moštva vključevati nasprotnike partizanov v posadke nemških obmejnih stražnikov med Poljansko dolino in Dolomiti, nato pa dovolil ustanovitev oddelkov Gorenjske samozaščite s slovenskimi poveljniki pod operativnim vodstvom izpostav komandanta nemške varnostne službe in policije. Prvo postojanko Gorenjske samozaščite v jeseniškem okrožju je ustanovila nemška policija v Lescah. Njenemu jedru 10 raztrgancev so priključili 30 jetnikov iz begunjskih zaporov, ki so v strahu pred kaznijo pristali na sodelovanje v oboroženem boju proti partizanom. Med njimi sta bila tudi dva ujeta partizana, ki sta svojim nekdanjim soborcem omogočila ponoči vpad v postojanko, kjer je nekaj mož padlo, njihovega orožja pa so se polastili partizani. Oslabljeno posadko Gorenjske samozaščite so Nemci premestili na Brezje, nato pa del njenega moštva v Kamno Gorico, del pa v Zagorico na Bledu in ju okrepili z moštvom, ki je prišlo iz drugih gorenjskih okrožij. Ustanavljanju novih postojank Gorenjske samozaščite so nasprotovali tako partizani, ki so ob pomoči prebivalstva razstrelili nekaj poslopij, ki so jih pripadniki Gorenjske samozaščite pripravljali za vselitev, kot tudi nacisti, ki so opozarjali na Hitlerjevo obljubo, da bo Gorenjska vedno nemška dežela. Ker so nacisti nasprotovali ustanavljanju slovenskih oboroženih oddelkov na Gorenjskem, jim je Rösener prepovedal uporabo imena domobranci.⁴⁸ V skupne napade z nemškimi enotami proti partizanom so zato v jeseniško okrožje prihajale posadke Gorenjske samozaščite iz drugih okrožij, najpogosteje pa njena udarna četa iz Kranja.

Enote NOV in POS so se s splošno mobilizacijo moških do 45. leta starosti tako okrepile, da jim je moral okupator prepuščati vse več ozemlja in svoj nadzor omejiti na večje kraje in komunikacije. Sredi leta 1944 je štab 9. korpusa NOV in POJ ukinil Gorenjski odred in ustanovil Kokrški, Škofjeloški in Jeseniškobohinjski odred. Brigade so napadale tudi večje in močno utrjene postojanke, zato je moral okupator svoje posadke združevati in ob tem opuščati nadzor nad podeželjem. Po vsej deželi razporejene čete odredov so sovražnika z nenadnimi napadi potisnile v obrambo, o čemer še danes pričajo betonske utrdbe okrog nekdanjih postojank, na dohodih v mesta in ob mostovih in predorih. Zaradi napadov na občinske urade je moral okupator združiti občine v uradne okraje in njihove sedeže namestiti v petih

⁴⁶ Stane Šinkovec, Begunje. Kranj 1995, str. 231; AS II, KUZOP, fasc. 942, prijava Druschke; OO OF Jesenice, fasc. 694/II/3, poročilo, nedat.; Loški muzej Škofja Loka, razglas o ustrelitvi talcev 9. 2. 1944.

⁴⁷ Ivan Jan: Kokrški odred, II. del, str. 119-122.

⁴⁸ AS II, gradivo RSNZ, fasc. 35/121, dopis orožniškega glavarstva 21. 6. 1944; fond Ds Kamnik, fasc. 849/I, dopis okrožnega vodje Pilza 25. 7. 1944.

večjih krajih.⁴⁹ Tudi število nemških šol se je razpolovilo, zato se je ponemčevanje slovenskih otrok nadaljevalo le še v krajih, kjer so bile večje nemške posadke. Dejavnost nemških organizacij se je omejila na njihova vodstva, sestavljena iz nemških nacistov. Enote NOV in POS so z vsakodnevnim razstreljevanjem prog, pogosto na več krajih hkrati,⁵⁰ ohromile železniški promet, ki se je zgostil le še takrat, kadar so Nemci čez Gorenjsko premeščali večje enote na balkansko ali italijansko bojišče.

Tam, kjer so protifašistične organizacije zajele velik, ponekod pa večji del prebivalstva, je okupator ukinil zagotovljeno preskrbo prebivalstva na nakaznice in oskrboval samo še družine, ki so imele svojce v nemški vojski in Gorenjski samozastiti ali zaposlene na železnici ali v oborožitvenih obratih.⁵¹ Po prvem posvetu gorenjskih aktivistov OF sredi maja 1944 v Mosteh na Jelovici so se protifašistične organizacije še bolj okrepile. Ker so nekateri komunisti pričakovali prehod iz narodnoosvobodilne v razredno fazo boja, je Miha Marinko na okrožnem zboru aktivistov v hotelu Zlatorog v Bohinju zatrdil, da so zahodni zavezniki ob upoštevanju zaslug, ki jih ima vodstvo NOB jugoslovanskih narodov v skupnem boju proti fašističnim napadalcem, priznali AVNOJ in NKOJ ter vplivali na begunsko vlado, da je sklenila sporazum s Titom. Zato prehoda v razredni boj ne bo.⁵²

Na posameznih območjih jeseniškega okrožja so vaščani in meščani živeli leta 1944 v zelo različnih okoliščinah, odvisno od okupatorjeve moči in nadzora. Ustanovitev in delovanje protifašističnih terenskih organizacij je okupator najdlje preprečeval na Jesenicah in v Radovljici ter v gornjesavski dolini, kamor se je nastanilo okrog 400 ljubljanskih Nemcev,⁵³ v kranjskogorska gostišča pa so nastanili nekaj sto otrok iz nemških bombardiranih mest. Na Jesenice so začeli aktivisti OF prodirati šele spomladi in poleti 1944 iz okoliških vasi, septembra pa so spodbudili množičen odhod kovinarjev v partizanske enote. Slovensko vodstvo NOB je jeseniške delavce do takrat obtoževalo, da niso izpolnili dolžnosti do svojega naroda, ker so še vedno delali v nemških oborožitvenih obratih.

Maja 1944 je Gradnikova brigada uničila nemške posadke v Srednji vasi, Gorjah in pri elektrarni v Radovni, Prešernova brigada pa v Ribnem in Koritnem.⁵⁴ V osvobojeni del Bohinja je okupator vdiral samo občasno. Partizanski minerji so pogosto razstrelili železniško progo in povzročili številna iztirjenja vojaških in tovornih vlakov. Sredi novembra 1944 so začela gorenjsko progo in objekte ob njej bombardirati in obstreljevati nizko leteča zavezniška letala, zato jih okupator ni mogel polno izkoriščati niti potem, ko je zgradil ob progi betonske utrdbe s stalnimi posadkami treh bataljonov 194. polka deželnih strelcev in protiletalske zaščite.

Potem ko se iz doline Radovne nista vrnila nemška vojaka, je bataljon Brandenburške divizije 20. septembra 1944 pobil 24 vaščanov Srednje Radovne, med

⁴⁹ AS II, DsR, fasc. 1030/II/4, dopis deželnega svetnika 18. 5. 1944; DAF Radovljica, fasc. 1087/I, dopis dež. svetnika 29. 9. 1944.

⁵⁰ AS II, fond 2. četa 517. bataljona deželnih strelcev, fasc. 208, grafikon partizanskih napadov na progo 1944.

⁵¹ AS II, DsR, fasc. 1077/IV, uradni zaznamek 24. 1. 1944; KUZOP, fasc. 694, listič nasprotnikov OF; DsR, fasc. 923/1/12.

⁵² Zabeležka izjave Bogdana Osolnika 29. 5. 1999, pri piscu.

⁵³ AS II, DsR, fasc. 1081/IV/8, poročilo, januar 1942.

⁵⁴ AS I, Glavni štab NOV in POS, fasc. 90, poročilo propagandnega odseka 29. 5. 1944; ZALG, Politični komisar okrožja Kranj, mapa 5079, obvestilo vojaškega starešine 30. 5. 1944.

njimi polovico žensk in 8 mesečnega otroka. Izropal je njihove hiše in jih požgal, nato pa še nekaj sto pastirskih staj v planinah, da bi partizanom preprečil prezimovanje v njih. Bataljon Kokrškega odreda je za Smokuškim vrhom nad Žirovnico zgradil tabor 11 barak, ki je dobil ime Titova vas. Ko pa so jo Nemci požgali, je za prezimovanje zgradil brunarice na pobočju Begunjščice.⁵⁵

Jeseni 1944 je Okrožni odbor Jesenice ocenil, da je okupator tako oslabel, da bodo mogli prebivalci osvobojenega ozemlja izvoliti krajevne NOO in delegate v okrajne narodnoosvobodilne skupščine. Prebivalci 6 bohinjskih vasi so ob 56% udeležbi izvolili 6 NOO in 7 delegatov v občinsko skupščino.⁵⁶ Njihove glavne naloge so bile organiziranje preskrbe enot NOV in POS ter prebivalstva, šolstva in socialnega varstva. Svoje predpise so bili dolžni NOO pošiljati javnemu tožilcu v presojo zakonitosti. V številnih vaseh okrožja so člani OF izvolili svoja tajništva, okrožno tajništvo OF pa je izvolilo 120 delegatov na že omenjenem zboru 13. novembra 1944 v hotelu Zlatorog.⁵⁷ Pri okrajnih in okrožnem odboru OF so bili določeni poročevalci za posamezna upravna področja, zlasti pa za obnovo in razvoj gospodarstva, kar je spričo bližajoče se osvoboditve postajalo najpomembnejše. Za poenostavitev organiziranosti in delovanja protifašističnih organizacij so jeseni 1944 sedem okrajev združili v jeseniški, bohinjškoblejski in radovljiški okraj. Komaj pa so se konstituirala njihova vodstva, je prišlo navodilo IO OF, da je treba vse za vojskovanje sposobne moške poslati v enote NOV in POS. Decembra 1944 in januarja 1945 je odšlo iz okrožja v vojsko 143 terenskih aktivistov.⁵⁸ Po večini so jih nadomestile aktivistke partizanke. Nemške enote, okrepljene z oddelki galicijskega generala Vlasova, Nedićevih srbskih vojakov, policistov hrvatske narodnosti in Gorenjske samozaščite, so kmalu spoznale, da so oboroženi aktivisti odšli s terena, zato so svoje napade okrepili in nekatere partizane ustrelili, nekatere pa ujeli.

Pomembne naloge terenskih organizacij so postale skrb za prehrano prebivalstva in oskrbovanje enot 9. korpusa NOVJ zlasti potem, ko je sovražnik preprečil njihovo oskrbovanje iz Vipavske doline, obveščanje prebivalstva o poteku II. svetovne vojne in protestiranje proti nameravani vrnitvi kralja Petra II. v osvobojeni Beograd,⁵⁹ pa tudi priprave za opravljanje nalog med zaključnimi boji ter ob osvoboditvi. Posebna skrb je veljala čujanju jeseniške železarnice pred bombardiranjem zavezniških letal in pred uničenjem med umikom nemške vojske. Pač pa so 1. in 23. marca 1945 zavezniška letala bombardirala jeseniško železniško križišče. Zaradi močne nemške letalske obrambe so odvrгла bombe iz precejšnje višine in porušila tudi 27 hiš v bližini železniške postaje. Ubitih je bilo več kot 60 ljudi, med njimi dobra polovica civilistov, zato so se številne družine iz mesta preselile v sosedne občine.⁶⁰

⁵⁵ AS II, DsR, fasc. 1049/I, poročilo orožniške postaje Gorje 22. 9. 1944; Obveščevalni center Triglav, fasc. 699/II, poročili 23. in 24. 9. 1944; fo. 2./517. bataljona deželnih strelcev, fasc. 208/VII/2, poročilo 5. 2. 1945; Ivan Jan: Kokrški odred, II. del, str. 39-55.

⁵⁶ AS II, OO OF Kranj, fasc. 675/1/8, poročilo 14. 11. 1944; OO OF Škofja Loka, fasc. 684/1/8, seznam NOO jeseniškega okrožja; OO OF Jesenice, fasc. 695/II/4 in 5, seznam izvoljenih teles.

⁵⁷ AS II, OO OF Škofja Loka, fasc. 686/1/8, poročilo o volitvah okrožnega plenuma in tajništva OF Jesenice; OO OF Jesenice, fasc. 694/II/5, poročilo OO OF Jesenice 16. 11. 1944.

⁵⁸ AS I, PK KPS za Gorenjsko, fasc. 87, zapisnika sej 15. in 16. 12. 1944.

⁵⁹ AS II, Gorenjska, fasc. 698, 700, 701, resolucije in vdanostne izjave, 194...

⁶⁰ AS II, fo. 2./517. bataljon deželnih strelcev, fasc. 208/VIII/2, tedensko poročilo 4. 3. 1945.

Potem ko je jugoslovanska armada prebila sremsko fronto, se je čez Gorenjsko začel umik tisočev nemških vozil na Koroško. Po cestah je umik potekal skozi novozgrajeni ljubeljski predor in čez Korensko sedlo, po železnici pa skozi karavanški predor proti Področci. Po porušenju železniških mostov pri Žirovnici in Otočah so se tudi zavezniška letala preusmerila na obstreljevanje nemških transportov po cestah.⁶¹ Kokrški in Jeseniškobohinjski odred, ki sta morala poslati vsak po en bataljon za okrepitev brigad na Primorskem in Štajerskem, tolikšnih umikajočih se nemških kolon nista mogla uspešno zaustavljati, pač pa so zavezniška letala uničila toliko lokomotiv, da železniška direkcija v Beljaku ni mogla več opravljati večjih prevozov.

Zaradi nevarnosti, da bi gestapo pred umikom usmrtil jetnike v begunjskih zaporih, je Kokrški odred 3. maja 1945 osamil nemški posadki v Begunjah in bližnjih Poljčah, nato pa zahteval izpustitev pripornikov. Nemška posadka se je vdala šele potem, ko ji je bilo obljubljeno, da bodo njeni pripadniki, med katerimi so bili tudi gestapovci in eksekucijski vod 181. rezervnega policijskega bataljona, ki je med okupacijo v 115 skupinah usmrtil 1170 talcev, zajeti kot vojni ujetniki. Kokrški odred je 4. maja rešil iz zaporov 578 jetnikov, nato pa okrepljen z novinci odšel na Koroško.⁶² Jeseniškobohinjski odred je osvoboditev Bleda prepustil komandi mesta, sam pa zaustavil umikajoče se nemške enote v gornjesavski dolini ter jih skupaj z motoriziranim odredom IV. armade JA razorožil. Kapitulacija Nemčije je preprečila nekaterim nemškim enotam umik na Koroško, pa tudi načrtovano razstrelitev mostov ob umiku.⁶³ Zadnja nemška enota se je pri Otočah vdala 29. hercegovski diviziji 12. maja 1945, oblast pa so prevzeli NOO, odbori OF in komande mest.

Če strnemo ugotovitve raziskave, spoznamo, da kljub zgodnjemu začetku oboroženega boja proti okupatorju ozemlje jeseniškega okrožja za partizanski boj ni bilo najbolj ustrezno tako zaradi obsežnega neporaslega gorskega sveta in z gostimi komunikacijami preprežene gorenjske ravnine, pa tudi zato, ker se nemški okupator zaradi strateškega, gospodarskega in prometnega pomena temu ozemlju ni hotel odpovedati. NOB se je iz mest, kjer je okupator nastanil največ svojih enot, razširil na podeželje, ki ga okupator ni mogel stalno nadzorovati, od tam pa so v naslednjih letih vodstva terenskih organizacij obnavljala svoje organizacije v mestih. Zaradi velike sovražnikove premoči se je v jeseniškem okrožju vse do zaključnih bojev ohranil izrazit partizanski način bojevanja, pa tudi terenske organizacije so se po nekaj razkritjih le počasi obnavljale in ostale pred javnostjo skrbno prikrite vse do osvoboditve. Partizanske enote so na svoje bojišče vezale od nekaj sto pripadnikov zasedbenih enot ob začetku oboroženega boja do nekaj tisoč jeseni 1944. leta. Okupatorju so preprečevale izkoriščanje gozdov, zaradi odhoda številnih kovinarjev v partizane pa je močno upadla proizvodnja v nemških oborožitvenih obratih. V okolici Jesenic je okupator že junija 1942 zasledoval in napadal partizane tudi s pripadniki "protiband". Odhod skupine oboroženih vermanov iz Žirovnice k partizanom je povzročil razpust oboroženih oddelkov Wehrmannschafta, nato pa je moral okupator zaradi nezanesljivosti ukiniti tudi oddelke deželne zaščite, v treh postojankah Gorenjske samozaščite pa so služili

⁶¹ Prav tam, poročilo 24. 4. 1945.

⁶² Stane Šinkovec, Begunje, str. 210-242.

⁶³ AS II, fo. 2./517.bataljona deželnih strelcev, fasc. 208/VIII/2, navodila 2. čete.

možje, ki so prišli iz drugih okrožij. Ker so partizanske enote mobilizirale številne v nemško vojsko vpoklicane Gorenjce in so nato mnogi iz nemške vojske pobegnili k partizanom, je okupator po vpoklicu enajstih letnikov nadaljnjo mobilizacijo opustil. Pred napadi in grožnjami partizanov so se nemški naseljenci iz Gorij umaknili v hotel na Bled, s čimer je bilo naseljevanje nemških družin na kmetije izgnanih Gorenjcev zaustavljeno. Iz maloštevilnih partizanskih četec je zrasla močna narodnoosvobodilna vojska, ki je leta 1944 zasedbene enote potisnila v obrambo in osvobodila večji del Bohinja. Protifašistične organizacije so vključile velik del prebivalstva v osvobodilno dejavnost, v nekaterih bohinjskih vaseh pa pripravile volitve v NOO. Številni partizani doma iz jeseniškega okrožja so se borili

proti

okupatorju tudi na Primorskem in Koroškem. Kokrški odred je 4. maja osvobodil 578 jetnikov iz begunjskih zaporov, Jeseniškobohinjski pa je ob kapitulaciji Nemčije v gornjesavski dolini nemški vojski zaprl umik na Koroško.

Uspešnost partizanskega bojevanja je šef civilne uprave dr. Friedrich Rainer decembra 1944 v Ljubljani ocenil z naslednjimi besedami: "Bandit pozna okolico (...) bori se proti vsem dosedanjim pravilom in umetnostim vojskovanja (...) primoran je živeti v najtežjih življenjskih razmerah in je kot posameznik najtrši borec. Kadar nastopa v množici, ga je težko premagati (...) zaradi nenehnih premikov (...) in zanikanja pravil vojskovanja uspeva banditom, da z nami vodijo relativno uspešne boje."⁶⁴ V tem citatu niso navedeni osnovni smotri NOB, niti njegov obrambni ljudski značaj, pa seveda tudi ne, da je iz maloštevilnih partizanskih četec zrasla narodnoosvobodilna vojska nastajajoče slovenske države, ki je kot del Jugoslovanske armade vezala nase številčno močne nemške enote in prispevala k zmagi zaveznikov nad nacistično Nemčijo.

Ivan Križnar

OCCUPATION AND THE NATIONAL LIBERATION WAR IN UPPER CARNIOLA

S u m m a r y

In April 1941, Germany occupied the Jesenice district, the westernmost, Slovenian part of Yugoslavia. The territory is wedged between the Slovene Littoral, which had been annexed to Italy after the First World War, and Carinthia, which had been assigned to Austria despite the fact that the Germans living there amounted to less than one percent of the population. The district became a part of the territory that had been assigned for a quick annexation to the German state and came under civilian administration. The occupier employed all available means to Germanize the area as soon as possible. It abolished all Slovenian institutions, introduced German as the only official language, and began with the deportation of Slovenian families and the colonization of the German families who were supposed to occupy the vacated homes.

In the district, at Bled, apart from the municipal and district offices, institutions and the occupying armed forces, there were originally the head office of the civilian administration for the occupied

⁶⁴ Tone Lotrič: Škofjeloški odred. Ljubljana 1971, str. 125.

territories of South Carinthia and Upper Carniola with the office for Germanization, and the commander of the security police and the intelligence service. In December 1941, following the popular rebellion caused by the deportation of Slovenes from the bordering area, these were joined by the headquarters of the operative police for the south-east, and a high ranking SS and police chief of the 18th German military district, as well as the command of the Alpenland riot police, gendarmerie and the southern military headquarters. Begunje hosted the central prison for Upper Carniola, from which hostages were taken and executed in retaliation for the partisan attacks. They were either shot in the nearby Draga or in the places where the attacks happened.

In July 1941, organized resistance of the Slovenian population began under the auspices of the Liberation Front. The first partisan units were composed of volunteers, most of whom were from the working class. They operated in the countryside, which the occupier was unable to monitor as carefully as the towns and industrial centers. The form and the strategy of the liberation war varied according to the local circumstances. The National Liberation Army grew thanks to the participation of women, as well as men, in the partisan units and the moral and material support of the population.

In 1943, the occupying authorities began with the enlistment into the German army of those Slovenes who had been granted the German citizenship subject to revocation. This triggered a mass mobilization into the partisan units which, as a result, grew from detachments into brigades. These managed to prevent the German families from colonizing the homes of the Slovenian deportees. By attacking the German military posts, offices and institutions, the partisans gradually liberated Bohinj and other settlements except for towns, industrial centers and communications, which the occupier, in spite of heavy losses and due to an ever growing number of military units deployed, refused to give up. The Germans, nevertheless, failed to engage the Wehrmannschaft, Landschutz and the Carniolan self-defense units, which were composed of natives, in the fight against the partisans. In the days before the capitulation of the Nazi Germany, the partisan Kokra detachment freed the prisoners from Begunje, while the Jesenice-Bohinj detachment succeeded in halting the withdrawal of the German armed forces and their collaborators through the Gornjesavska valley until the arrival of the Yugoslav Army.

Zapisi

1.01
Prejeto 20. 2. 2001

UDK 940.547.2 - 055.2(430)

Silvija Kavčič*

Mlade Slovenke v mladinskem zaščitnem taborišču Uckermark ter po letu 1945 v Sloveniji**

IZVLEČEK

Avtorica na osnovi ustnih virov predstavlja način življenja v mladinskem zaščitnem taborišču Uckermark, ki je bil del nacističnega koncentracijskega taborišča Ravensbrück. Taborišče Uckermark je bilo postavljeno še pred letom 1942, prve Slovenke pa so bile vanj poslane v letih 1943/44. T.i. 'taboriščne gojenke' v Uckermarku so bile večinoma nekaj let mlajše od žensk v Ravensbrücku. Kot v osrednjem taborišču so tudi v Uckermarku izkoriščali delovno silo ujetnic, ki so jih ob tem nezadostno hranili in poniževali (pretepanje, samovoljne kazni, britje glave). Razprava predstavlja tudi organiziranost taboriščnic iz Ravensbrücka po drugi svetovni vojni v Sloveniji.

Ključne besede: druga svetovna vojna, koncentracijska taborišča, nasilje, mladina, ženske

ABSTRACT

YOUNG SLOVENE WOMEN IN 'THE UCKERMARK YOUTH PROTECTIVE CUSTODY CAMP' AND, AFTER 1945, IN SLOVENIA

On the basis of oral sources, in the absence of documentation, the author presents the life of the female prisoners in the Uckermark Youth Protective Custody Camp. This camp, which was built before 1942 as a part of the Nazi Ravensbrück concentration camp, saw the arrival of the first Slovene women in 1943 and 1944. Most of these women, cynically referred to as 'camp boarders', were a few years younger than those imprisoned at Ravensbrück. In both the Uckermark and the central Ravensbrück concentration camps, women were ill-treated and humiliated through beating, arbitrary punishment and shaving of hair, while being exploited as free labor and underfed. The author further presents the organization of the former camp prisoners after the Second World War in Slovenia.

Key words: Second World War, concentration camps, violence, youth, women

* Mag., študentka fundacije Heinrich Böll, DE-10997 Berlin, Cuurystr. 20 / SI-5274 Črni vrh nad Idrijo, Predgrize 24

** Ta sestavek je nastal v okviru raziskovalnega projekta "Življenjsko-zgodovinski intervjuji s preživelimi slovenskimi internirankami ženskega koncentracijskega taborišča Ravensbrück", ki mi je bil omogočen s štipendijo berlinskega študentskega programa 'Ženske raziskave' ("Frauenforschung"). Za finančno podporo se zahvaljujem tudi Slovenski znanstveni fundaciji in Zvezi združenj borcev in udeležencev NOB iz Ljubljane.

V ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück so bili zaprte ujetnice iz več kot 20 držav. Doslej je le približno znano, kako različni so bili pogoji za ujetnice posameznih narodnosti. Številčno najboljše skupina Poljakinj je štela približno 50.000 žensk, katerih taboriščna zgodovina sega v leto 1939.¹ Bile so v povsem drugačnem položaju, kot npr. približno 2500-glava skupina slovenskih žensk, ki so v taborišče prihajale posamično šele od leta 1941 dalje.²

V tem prispevku se ukvarjam s specifičnim položajem slovenskih 'taboriščnih gojenk' v mladinskem zaščitnem taborišču Uckermark, katerih položaj se je popolnoma razlikoval od razmer, v kakršnih so se nahajale nemške 'taboriščne gojenke'. Razlogi za pripor slovenskih žensk so se v glavnem navezovali na osvobodilni boj proti nemškim, italijanskim in madžarskim okupacijskim silam. V času njihove internacije so bile nameščene ločeno od ostalih deklet, v t.i. posebnem bloku. Po vojni so imele v Sloveniji status nekdanjih političnih zapornic.

Med pisanjem tega članka sem se ukvarjala z naslednjimi vprašanji: lahko spomini preživelih slovenskih ujetnic res potrdijo, da je bilo mladinsko zaščitno taborišče Uckermark dejansko le "mladinsko zaščitno taborišče", katerega cilj naj bi bil vzgojen vpliv na t.i. taboriščne gojence? Uradni nacistični naziv je bil "Mladinsko zaščitno taborišče" ("Jugendschutzlager"). Po končani vojni je v obeh povojnih Nemčijah taborišče Uckermark podcenjevalno veljalo za navadno vzgojno taborišče. Se ga res ne da primerjati s taborišči, ki so z odobravanjem vzela v zakup smrt zaradi trajne podhranjenosti in ubijalskega prisilnega dela?³ Kakšne sledove je ujetništvo pustilo na preživelih? Če je bilo to taborišče res le vzgojno, ali ne bi morale biti tudi kasnejše posledice za tamkajšnje ujetnice bistveno drugačne od tistih, kakršne so utrpeli interniranci v ostalih koncentracijskih taboriščih?⁴

V zadnjih nekaj letih so raziskovalci in raziskovalke začeli gledati na nacistična koncentracijska taborišča z drugih zornih kotov in postavljati drugačna vprašanja. Zelo dober tovrsten primer je leta 1998 izdan zbornik Ulrich Herbert, Karin Orth in Christoph Dieckmann "Nacistična taborišča. Razvoj in struktura".⁵ Toda tudi ta publikacija ne zapolni vseh vrzeli, ki se pojavljajo pri raziskavah vprašanj glede ženskih ujetnic. Še zmeraj pa velja knjiga izdajatelja Clausa Füllberg-Stolberga "Ženske v koncentracijskih taboriščih Bergen-Belsen Ravensbrück" za posrečeno izjemo.⁶ Nadalje manjkajo tudi boljše raziskave ostalih taborišč in njihovih zunanjih enot, ki bi posebej upoštevale položaj različnih narodnosti.

Pisni viri v zvezi s slovenskimi dekleti v taborišču Ravensbrück in njegovih zunanjih enotah so precej pomanjkljivi. Tematsko področje 'Slovenci in Slovenke v

¹ Monika Herzog, Bernhard Strebel: Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. v: Claus Füllberg-Stolberg, Martina Jung, Renate Riebe, Martina Scheitenberger (izd.): Frauen in Konzentrationslagern Bergen-Belsen Ravensbrück. Bremen 1994, str. 17-18.

² Erna Muser, Vida Zavrl (ur.): FKL : žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück. Ljubljana 1971, str. 43-44.

³ Prim. Wolfgang Sofsky: Die Ordnung des Terrors : das Konzentrationslager. Frankfurt am Main 1993; Gudrun Schwarz: Die nationalsozialistischen Lager. Frankfurt am Main/New York 1990.

⁴ Več o fizičnih in psihičnih posledicah internacije glej npr.: Dierk Jülich (izd.): Geschichte als Trauma. Für Hans Keilson, Gießen 1993 in W.G. Niederland: Folgen der Verfolgung : das Überlebens-Syndrom Seelenmord. Frankfurt am Main 1980.

⁵ Ulrich Herbert, Karin Orth in Christoph Dieckmann (izd.): Die national-sozialistischen Konzentrationslager, Entwicklung und Struktur. 2 zvezka, Göttingen, ponatis 1999.

⁶ Claus Füllberg-Stolberg, (izd.): Frauen in Konzentrationslagern Bergen-Belsen Ravensbrück. Bremen 1994.

nacističnih koncentracijskih taboriščih' je s strani zgodovinske znanosti praktično neraziskano.⁷ Obstajajo določene knjige s poročili očitidcev; o taboriščih Auschwitz in Ravensbrück - v obeh je bila internirana večja skupina ujetnic - obstaja po en zbornik. Obe publikaciji sta v glavnem sestavljeni iz pisnih poročil očitidcev, ki so jih sestavili in izdali nekdanji interniranci. V nemškem jeziku je bilo s strani avstrijskih znanstvenikov napisanih nekaj publikacij, ki upoštevajo položaj koroških Slovencev.⁸ V Sloveniji velja taborišče Uckermark kot sestavni del taboriščnega sistema Ravensbrück, zato so tudi vsa pisna poročila, ki sem jih uporabila, povzeta po zborniku o taborišču Ravensbrück.⁹

Zaradi pomanjkanja pisnih uporabljam tudi ustne vire. Najprej sem imela številne, delno tudi zasebne, pogovore z očitidko dr. Stanko Krajnc Simoneti, v katerih sva se vedno znova pogovarjali o njenem ujetništvu v taborišču Uckermark. Posebej za ta sestavek sem opravila tudi intervju z gospo O. P.¹⁰ Kot vsi ostali moji intervjuji z ženskami, ki so bile zaprte v taborišču Ravensbrück ali eni izmed njegovih številnih zunanjih enot, je bil tudi ta življenjsko-zgodovinski in pripovedovalni intervju. Večinoma so se ti intervjuji odvijali na domovih prič in v slovenščini. Velika prednost tega je bila, da so bile ženske v okolju, katerega so navajene in da so se z menoj lahko pogovarjale v materinem jeziku. Občasno so si ženske v pomoč pripravile tudi zapiske. O. P. sem izbrala, ker je bila ena izmed prvih Slovenk v taborišču Uckermark. Ker pa so tako pisni kot tudi ustni spomini zmeraj zelo subjektivni in ker ima vsaka teh žensk svoj lasten pogled na čas v taborišču, se nisem omejila zgolj na ustno poročilo, temveč sem ga dopolnila z ostalimi pisnimi dokazi.

Položaj mladih Slovenk v mladinskem zaščitnem taborišču Uckermark

Čeprav je bilo taborišče Uckermark postavljeno že pred letom 1942, se je začela taboriščna zgodovina slovenskih 'taboriščnih gojenk' šele v letih 1943/44. Prve Slovenke so po izjavah moje sogovornice v intervjuju, (O. P.), v taborišče Uckermark prispele spomladi leta 1944.¹¹ Erna Muser v svoji zbirki opozarja, da

⁷ To dejstvo pove mnogo o slovenski povojni družbi, pri kateri je skoraj mitološki pogled na junaške boje partizanov postal državna doktrina. Partizanski boji so bili raziskani z veliko akribijo in v vseh etapah. Prav nasprotno pa se je godilo nekaterim nekdanjim taboriščnim ujetnikom, proti katerim je povojna oblast v letih 1947-48 vodila številne sodne procese. V t.i. dachauskih procesih jih je obsojala kot "zločince, vohune in saboterje" na doživljenjske ali dolgoletne zaporne kazni. Jens Reuter: Die 'Dachauer Prozesse' in Jugoslawien. Produkt des Stalinismus oder Justizirrtum?, v: Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung, 1984, št. 8, in v romanu Igorja Torkarja: Umiranje na obroke. Ljubljana 1996 (6., razširjena izdaja). Roman je bil preveden tudi v nemščino pod naslovom "Sterben auf Raten". Drava, Celovec 1991.

⁸ Karin Berger, Elisabeth Holzinger, Lotte Podgornik, Lisbeth N. Trallori: Ich gebe dir einen Mantel, daß du ihn in Freiheit tragen kannst. Widerstehen im KZ. Österreichische Frauen erzählen. Wien 1987; Helga Embacher, Margit Reiter: Partisanin aus christlicher Nächstenliebe? - Sloweninnen im KZ. V: Rudolf G. Adelt, Hans Hautmann (izd.): Arbeiterschaft und Nationalsozialismus in Österreich. Wien, Zürich 1990, str. 553-579.

⁹ Erna Muser, Vida Zavrl, nav. d.

¹⁰ Ime je anonimizirano zaradi upoštevanja varovanja osebnih podatkov.

¹¹ Intervjuja z O. P. 14. 7. 1999, hrani avtorica.

so prve koroške Slovenke tja prispele jeseni leta 1943, prvotno kot avstrijske državljanke.¹²

Večina mladih žensk je preživela nekaj časa v matičnem taborišču Ravensbrück. Trajanje njihovega bivanja se je gibalo od nekaj tednov izključno v oddelku za karanteno do nekaj mesecev bivanja v barakah. Pred tem so bile pripadnice, simpatizerke, sodelavke Osvobodilne fronte ali pa članice mladinske komunistične organizacije. Za vsaj eno v Italiji rojeno Slovenko je znano, da je bila, preden so jo zaprli, pripadnica neke partizanske enote.¹³ Deportirali pa so tudi družinske članice partizanov, aktivistov in funkcionarjev Osvobodilne fronte.¹⁴

Doslej še ni razčiščeno, zakaj so nekatera mladoletna dekleta poslali v koncentracijsko taborišče Uckermark, nekatera pa so ostala v Ravensbrücku. Germanie Tillion v svoji knjigi¹⁵ piše, da je vodstvo taborišča ta dekleta smatralo "primerna za ponemčenje"¹⁶ in so jih hoteli zaradi tega v taborišču Uckermark "prevzgojiti". Žal ne omenja vira svojih informacij.

Kot vse ujetnice, ki so jih na novo poslali v taborišče Uckermark, so tudi ta dekleta preživela nekaj časa v t.i. zbirnem bloku. Tudi čas bivanja v tem bloku je nihal, trajal je lahko tudi do šest mesecev. Samo v tem času so bile zaprte skupaj z ostalimi, večinoma nemškimi ujetnicami. Konec koncev so bile vse Slovenke predstavljene v t.i. posebni blok, imenovan tudi blok A. Skupno je bilo v letih 1944/45 v bloku A nastanjenih 41 deklet in mladih žensk slovenskega porekla.¹⁷ Skupaj z njimi sta bili tam zaprti še Poljakinji, Francozinja, Italijanka in vsaj dve Nemki.¹⁸

O motivih taboriščnega vodstva, da bi zaprli vse t.i. politične ujetnike¹⁹ v en blok, lahko le ugibamo. V pisnih poročilih se poudarja, da je bil ta blok "čistejši" od ostalih. Ta dekleta so pri vodstvu taborišča veljala tudi za bolj "delovna" in "moralno nepokvarjena", zato naj bi bilo potrebno, da jih zaščitijo pred vplivom "ostalnih, nadvse pokvarjenih deklet". V nasprotju z moralno nepokvarjenostjo so paznice poudarjale "politično pokvarjenost" slovenskih deklet. Vedno znova so jim pridigale, da so "zapeljana mladina iz tistih krajev, ki so bili že nekdanj njihovi", da so "zastrupljene z banditskimi idejami in dejanji".²⁰

Strukturo slovenskih 'taboriščnih gojenk', starost, čas trajanja internacije in jetniške številke ponazarja seznam, ki so ga ženske sestavile leta 1981 in ga od takrat redno aktualizirale. Po tem seznamu povzemam naslednje informacije.

¹² Erna Muser, Vida Zavrl, nav. d., str. 39.

¹³ Žal je ta ženska umrla leta 1993, tako da nisem mogla z njo opraviti razgovora.

¹⁴ Tatjana Peče Belopavlovič, v: Erna Muser, Vida Zavrl, nav. d., str. 359.

¹⁵ Germaine Tillion: Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. Lüneburg 1998.

¹⁶ Prav tam, str. 296.

¹⁷ Te podatke mi je dala Stanka Krajnc Simoneti med pogovorom julija 1999.

¹⁸ Stanka Krajnc Simoneti, v: Erna Muser, Vida Zavrl, nav. d., str. 366.

¹⁹ Med metodami za poniževanje ujetnic je bilo tudi dodeljevanje zaporniške številke in raznobarnih trikotnih našitkov. V matičnem taborišču Ravensbrück so jetnice razdelili v pet jetniških kategorij, v taborišču Uckermark pa sta bili dve skupini, velika, t.i. skupina 'skrbniških varovank' in manjša skupina t.i. političnih ujetnic. V vseh taboriščih je bilo razvrščanje v jetniške kategorije samovoljno in mišljeno kot stigmatizacija ujetnic s strani taboriščnega vodstva. Glej: Bernhard Strebel: Die "Lagergesellschaft". Aspekte der Häftlingshierarchie und Gruppenbildung in Ravensbrück, v: Claus Füllberg-Stolberg i.dr., nav. d., str. 79.

²⁰ Tatjana Peče Belopavlovič, v: Erna Muser, Vida Zavrl, nav. d., str. 357.

Žal so rojstni podatki zabeleženi le za 28 od 41 žensk.²¹ Večina jih je bila rojenih v letih 1926-1928. To pomeni, da so bile leta 1944, ko so bile privedene v taborišče Uckermark, stare med 16 in 18 let. Vsaj ena izmed Slovenk je bila stara 19 in dve sta bili stari le 15 let. Ena izmed koroških Slovenk je bila stara 14 let. Le

polovica od 41 Slovenk se še spominja svoje zaporniške številke. Od predloženih številk jih je večina med 800 in 900. Na podlagi poročil očitno sem rekonstruirala naslednje: ženske s številkami med 600 in 700 so bile privedene v taborišče spomladi leta 1944, kot prve Slovenke iz Jugoslavije. V zgodnjem poletju leta 1944 privedena dekleta so že imela številke med 700 in 800. Poleti istega leta so bile verjetno podeljene številke med 800 in 1000. Že jeseni leta 1944 so ženske dobivale številke med 1000 in 1100. Pozimi v letih 1944/45 so bile dodeljene že številke nad 1200.

Tudi v ostali literaturi, ki se navezuje na taborišče Uckermark, poročajo o približno 1200 zaprtih mladih ženskah in dekletih.

Taboriščni vsakdan v dekliskem koncentracijskem taborišču Uckermark kot so ga doživljale mlade slovenske ženske

Skoraj vse slovenske 'taboriščne gojenke' so preživele krajši ali daljši čas v matičnem taborišču Ravensbrück. V vseh meni razpoložljivih poročilih je zato primerjava življenjskih pogojev v dekliskem koncentracijskem taborišču Uckermark in taborišču Ravensbrück v letih 1944/45 zelo pomembna tema.

Tatjana Peče Belopavlovič je v svojem poročilu poudarila, da so bili pogoji v taborišču Uckermark dosti bolj prijetni kot v taborišču Ravensbrück. Po njenem vtisu so bile barake v boljšem stanju, vsaka je imela svoj pograd, česar pa v Ravensbrücku leta 1944 niso imeli.²² Vse je bilo čistejše, tudi sanitarni objekti. Razmere so bile nasploh boljše kot v matičnem taborišču.²³ Čeprav je bil način vodenja enak, z jutranjimi in večernimi apeli in samovoljnimi kaznovanji, je manjše število jetnic botrovalo krajšim in s tem za jetnice manj napornim apelom.²⁴ Pozitivnejša ocena taborišča Uckermark Tatjane Peče Belopavlovič zelo verjetno temelji na dejstvu, da je bila večino časa razvrščena v manj intenzivne delovne brigade. Po določenem času dela v revirju je bila osebna hišna pomočnica vodje taborišča, kriminalistične svetovalke Toberenzove.

Sogovornica v intervjuju, O. P., ima svoj čas bivanja v taborišču Uckermark v povsem drugačnem spominu. Ker je bilo tam manj ujetnic, jih ni bilo samo lažje nadzorovati, ampak je bilo to nadzorovanje tudi obsežnejše. Spominja se, da je bilo kljub vsem grozotam zaradi tako velikega števila jetnic leta 1944 v taborišču Ravensbrück marsikaj lažje narediti brez vednosti vodstva taborišča. Ženske se je lahko skrilo, jih zaščitilo pred transporti v druga taborišča, vodje posameznih blo-

²¹ Devet od 41 Slovenk je medtem žal že umrlo in z njimi nisem mogla opraviti pogovora.

²² Tudi v ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück so se pogoji spreminjali. Dolgoletne zapornice, kot je bila npr. Mara Čepič, poročajo, da so bili nekateri pogradi leta 1941 prevlečeni z modro belo karirasto posteljnino. Jeseni leta 1944 je bilo taborišče prenatrpano že do tolike mere, da je bil za veliko skupino madžarskih Judinj z otroki postavljen šotor, v katerem pa so bile razmere še neprimerno slabše, kot pa v prenapolnjenih barakah.

²³ Tatjana Peče Belopavlovič, v: Erna Muser, Vida Zavrl, nav. d., str. 356 sl.

²⁴ Prav tam, str. 356.

kov se je lahko podkupovalo, ženske so se lahko občasno obiskovale in se med seboj pogovarjale. V taborišču Uckermark je bilo to nemogoče. Zmeraj so bile pod nadzorom paznic, niso smele govoriti, že pri najtišji besedi je paznica začela tuliti "tišina!". S prepovedjo pogovarjanja je mučila ujetnice, mnogo se jih je zlomilo pod

velikim pritiskom, ker nikoli niso mogle izmenjati svojih misli in občutkov z drugimi.²⁵

Po njenem pripovedovanju je taboriščni vsakdan izgledal nekako takole: taboriščna sirena jih je zbudila med 4.30 in 5.00. Oblečene samo v kratke srajčke so se morale podati ven na jutranjo telovadbo, potem na umivanje in pospravljanje postelj. Ob 6.00 je bil zbor in razdelitev v posamezne delovne brigade. Vse se je dogajalo 'na žvižg', z vojaško disciplino in zelo veliko hitrostjo. Jutranja telovadba je izgledala tako, da so v vsakem vremenu tekli okoli barake in naredili nekaj vaj, kot npr. počepe itd. Če je le ena rekla "Uh, ist kalt",²⁶ je moral ves blok teči dodaten krog okoli barake. Dogajalo se je, da so ti kazenski krogi trajali tako dolgo, da so prišle celo prepozno na zajtrk.

Poveljevanje z žvižgi je bilo tudi v drugih poročilih občuteno kot zelo poniževalno. Silvija Prešeren Beg je v svojem poročilu napisala: "Ko si prestopila prag taborišča, si nehala biti človek. Postala si številka. Žvižgali so ti kot psu in vse je bilo dobro premišljeno in usmerjeno v to, da ti spodkopljejo voljo in samozavest."²⁷ Ta večni dril je pustil na ženskah dolgotrajne posledice. Silvija Prešeren Beg o tem piše: "V prvih tednih življenja v sprejemnem bloku sem se naučila žreti namesto jesti. Še dolga leta po tem se nisem mogla odvaditi takšnega načina prehranjevanja in pogosto sem se zaradi tega sramovala pred drugimi ljudmi."²⁸

Skupni aspekt v spominu vseh ujetnic je prvo, začetno obdobje v "delovni brigadi - pletilnici", kjer so morala dekleta plesti nogavice za nemško armado. Ta delovna brigada je bila za vsa dekleta prva postojanka v taborišču Uckermark. Tamkajšnja paznica je po pripovedovanju ujetnic spadala med najokrutnejše. O. P. pripoveduje v intervjuju na to temo naslednje: "Ta je bila najzlobnejša med vsemi. Pozimi je dekleta zaradi najmanjših prekrškov, za najtišjo besedo, dala postaviti pred odprto okno in politi s hladno vodo, tako da so jim oblačila zaradi mraza zmrznila na telesu. Ona sama je medtem sedela ob topli peči."²⁹

Te iste paznice, ki je bila že takrat starejša ženska - imena žal niso nikoli izvedele - se spominja tudi Stanka Krajnc Simoneti: "Ta ženska je bila strašansko grozna. Bila sem še čista novinka, s postrizženimi lasmi sem se počutila neskončno ponižana. Prosila sem jo, če lahko grem na stranišče. Rekla sem: 'Lagerzögling Nr. 798 bittet austreten zu dürfen.' ('Taboriščna gojenka št. 798 prosi, če lahko gre na stranišče.'). Tega mi ni dovolila in zato sem se podelala v hlače, kot dodano kazen pa ves dan nisem dobila nič za jesti."³⁰

²⁵ Intervjuja z O. P., hrani avtorica.

²⁶ Tudi v intervjuju se je izrazila v nemščini.

²⁷ Silvija Prešeren-Beg, v: Erna Muser, Vida Zavrl, nav. d., str. 373. Silvija Prešeren Beg je bila skupaj s Stanko Krajnc Simoneti leta 1997 v Fürstenberg/Ravensbrück-u, kjer se je kot pričevalka udeležila ženskega lezbičnega gradbenega kampa. Umrila je 22. 6. 1998.

²⁸ Prav tam, str. 371-372.

²⁹ Intervju z O. P., 14. 7. 1999, hrani avtorica.

³⁰ Citat iz intervjuja z Stanko Krajnc Simoneti, 10. 7. 1999.

Tudi druge paznice so ženskam ostale v slabem spominu, posebno pa namestnica vodje taborišča, ki so jo jetnice poimenovali 'štabni vodja'. Po informacijah, ki so jih dale ženske, je bila ona tista, ki je 'taboriščnim gojenkam' s psom in bičem vsilila z njene strani zaželeni vojaški dril. Ta štabna voditeljica je bila tudi tista, ki je

dekleta zmeraj zmerjala kot "Mistviecher, elendige" ("bedne mrhe"), kot "Banditen" ("bandite"), kot "unnütze Esser" ("nekoristne odžiralce hrane").³¹

Med intervjujem sem O. P. vprašala, kako so izgledale t.i. "vzgojne ure", o katerih sem mnogo prebrala v literaturi. Odgovorila mi je, da se spominja le na številnih žaljivk in nešteti delovnih brigad, ne more pa se spomniti ničesar, kar bi bilo povezano z vzgojo. Spominja se naslednjih delovnih brigad: delovna brigada - konj, delovna brigada - pisarna, delovna brigada - gospodinjstvo, delovna brigada - gradnja cest, delovna brigada - vagonet, delovna brigada - mah, zunanja delovna brigada, delovna brigada - Siemens, delovna brigada - reja angorskih kuncev itd.³² V zunanji delovni brigadi, kjer so dekleta pomagala kmetom pri poljskih opravilih in dobila vsaj sem ter tja spet kaj za jesti, so smela delati izključno nemška dekleta. Prav tako je bilo pri Siemensu.³³ Njej osebno se je v spomin najbolj vtisnilo delo v delovnih brigadah vagonet in reja angora kuncev. V brigadi vagonet je morala vagonete do vrha napolniti z zemljo, jih peljati po hribu navzdol in paziti, da ne izzirajo, saj so ji sicer grozili udarci. Povedala je, da si je pri tem delu nakopala trajne poškodbe hrbtenice. Glede menjave iz ene brigade v drugo ni bilo natančnih pravil. Predvideno je bilo, da bi naj vsako dekle šlo skozi vsako brigado. Toda telesno bolj naporne delovne brigade, kot npr. delovna brigada - vagonet, delovna brigada - mah in delovna brigada - izgradnja cest, so veljale kot kazenske brigade. Bolj priljubljene delovne brigade so bile pisarna in gospodinjstvo, ker so bile telesno manj naporne.

O. P. je povedala tudi, da je bila prehrana manj kot nezadostna; desetina majhnega hlebca in približno četrt litra kave, ki pa si je ni upala piti, saj sicer ne bi mogla sama določati, kdaj iti na potrebo. Kajti tudi odpravljanje na stranišče se je odvijalo na ukaz, ena za drugo, v eni vrsti, možnosti, da bi se prerinil naprej, ni bilo. Če se je katera v svoji stiski podelala v hlače, jo je čakal tepež in odvzem hrane.³⁴

Če je imelo katero dekle zdravstvene težave, jih ni upalo preveč očitno kazati. V navadi je bilo, da so hudo bolne jetnice pošiljali v Ravensbrück in kolikor so dekleta opazovala, se nobena od tam ni več vrnila.³⁵

Tako O. P., kakor tudi Tinka Ertl Trubič se spominjata, da sta v taborišču videli in zavohali dim ravensbrüškega krematorija.³⁶

³¹ Citat iz intervjuja z O. P., tudi med pogovorom v nemščini.

³² Prav tam; navajam oznake brigad, kakor se jih je spominjala O. P.

³³ V matičnem taborišču Ravensbrück je bila leta 1942 (o točnem mesecu obstajajo protislovni podatki) postavljena podružnična tovarna podjetja Siemens & Halske. Do leta 1944 je podjetje Siemens & Halske razširilo svoje obrate na 20 dvoran, od katerih je bila vsaka velika 675m². Glej: Ulrike Brandes, Claus Füllberg-Stolberg, Sylvia Kempe: Arbeit im KZ Ravensbrück. v: Claus Füllberg-Stolberg i. dr. (izd.) nav. d., str. 63-64. Po navedbah prič je moralo v času 1942-1945 za Siemens & Handke delati pribl. 340 slovenskih ujetnic.

³⁴ Intervju z O. P., hrani avtorica.

³⁵ Prav tam, tudi: Silvija Prešeren-Beg, nav. d., str. 374.

V poročilih, ki so mi na razpolago, sta omenjena dva poskusa pobega. Enkrat - točen trenutek ni omenjen - je vse taborišče pozno v noč stalo v kazenskem zboru, dokler niso našli pobeglih deklet. Obe sta bili grozno pretepeni in pogrizeni od psov. Eno izmed deklet je umrlo zaradi posledic zlorab.³⁷ Za božič leta 1944 je poskusilo pobegniti še eno dekle. Že po kratkem času so jo našli. Ko so jo sojetnice videle, je bila do nerazpoznavnosti pretepena in pogrizena od psov. Da bi odvrnile ostale jetnice od bega, so jo paznice privezale na kol, ob katerem je stala dva dni, dokler ni umrla.³⁸

Po poročilu Stanke Krajnc Simoneti je vodstvo taborišča konec marca 1945 evakuiralo približno 25-30 slovenskih 'taboriščnih gojenk'. Odpeljane so bile v smeri Hagenow, kjer so morale delati v oskrbovalnem skladišču za nemško armado. Stanka Krajnc Simoneti piše v svojem poročilu, da jo je ena izmed vodij taborišča v tem času osebno nagovorila, ali bi se bile Stanka in ostala dekleta pripravljene potegniti zanje, če bi naleteli na nasprotnike tretjega rajha. Konec koncev naj bi bila zmeraj dobro skrbela za dekleta. Stanka Krajnc Simoneti piše, da jo je ta pogovor zelo razburil, istočasno pa jo je navdalo določeno zadoščenje, in da je odgovorila, da njeni prošnji ne bo ustregla.³⁹ Nekaj dni kasneje so odšle proti Güstrowu, kjer se je njihova paznica od njih poslovila z govorom, naj bodo: "delavne in pridne, da se bodo one kmalu vrnile, zdaj pa da jih kliče führer na drugo dolžnost."⁴⁰ Ko so jih paznice zapustile, so bile zapornice poslone v 'normalen' zapor, in so morale delati na polju. Nekega dne so dobile civilna oblačila in odpustnice iz "Jugendschutzlagra".⁴¹

Tatjana Peče Belopavlovič piše, da je bila šele 27. aprila 1945 evakuirana proti Hamburgu. V zadnjih dneh je opazila, da so postajale paznice vedno prijaznejše. Nekatere med njimi so povsem naravnost izrazile pričakovanje, da jih bodo dekleta, s tem da bi jih označila kot svoje vzgojiteljice, ščitila pred zavezniki.⁴²

Skoraj vse slovenske "taboriščne gojenke" so prišle prej ali slej v zbirno taborišče v Neubrandenburg, od koder so jih potem v skupinah, ki so jih organizirali zavezniki, peljali v avgustu in septembru 1945 nazaj v Jugoslavijo.

Organiziranje Slovenk po letu 1945

Prva leta po koncu druge svetovne vojne je vsaka izmed 'taboriščnih gojenk' preživela na svoj način. Kakšne možnosti je katera imela, je bilo nenazadnje odvisno tudi od tega, na kakšne razmere je naletela doma. Ali so bili starši, bratje in sestre še živi? Je kmetija še stala? So bile možnosti za delo in bivanje? Nekatere ženske so se posvetile dokončanju svojega prisilno prekinjenega šolanja, druge so si ustvarile družine in iskale, tudi dolga leta brezuspešno, zaposlitev. Medsebojni stiki so v prvih letih ostali omejeni na osebno raven.

Septembra 1975, trideset let po njihovi osvoboditvi, je takratna predsednica slovenskega ravensbrüškega komiteja, Sonja Lapajne Oblak, organizirala prvo

³⁶ Prav tam, tudi: Tinka Ertl Trubič, v: Erna Muser, Vida Zavrl, nav. d., str. 364.

³⁷ Tinka Ertl Trubič, nav. d., str. 364.

³⁸ Silvija Prešeren-Beg, nav. d., str. 375.

³⁹ Stanka Krajnc Simoneti, nav. d., str. 367.

⁴⁰ Prav tam, str. 368.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Tatjana Peče Belopavlovič, nav. d., str. 361.

veliko srečanje vseh nekdanjih ujetnic tega taborišča in vseh njegovih številnih zunanjih enot. Te velike prireditve, ki se je odvijala v Fiesi, se je udeležilo skoraj 800 žensk. Odmev je bil tako veličasten, da so ženske sklenile, da se bodo srečale vsaj vsakih pet let.⁴³

Ta prireditev je bila ključnega pomena za odločitev nekdanjih 'taboriščnih gojenk', da se bodo kot samostojna skupina redno srečevale. Na iniciativo neke koroške Slovenke so se srečale oktobra 1978 v koroški Železni Kapli (Eisenkappel). Naslednje srečanje je bilo leto kasneje v Mariboru. Vsa srečanja so bila enodnevna, v ospredju pa je bilo skupno bivanje v taborišču. Leta 1980 so se odpovedale ločenemu srečanju, namesto tega pa so se udeležile drugega večjega srečanja vseh preživelih Slovencev taborišča Ravensbrück v Medulinu pri Puli.

Leta 1981 je bilo srečanje v Ljubljani. Tam so se odločile sestaviti čim popolnejši in redno aktualiziran seznam vseh nekdanjih ujetnic, ki so bile v posebnem bloku taborišča Uckermark. Ta seznam je obsegal ime, priimek (dekliško ime), rojstne podatke, aktualne naslove, jetniške številke, če so se jih še spominjale, v zadnjih letih pa tudi datume smrti.

Teh srečanj se nikoli niso udeležile vse ženske. Potrebe po skupnem obujanju spominov na čas v taborišču niso čutile vse nekdanje zapornice.

Naslednje in hkrati tudi zadnje srečanje skupine 'Uckermark' je bilo leta 1983 v Ravnah na Koroškem.

Namesto da bi se še dalje srečevale kot skupina, so se odločile, da se bodo udeleževale rednih večdnevnihih srečanj vseh preživelih taborišča Ravensbrück, ki se dogajajo od leta 1991 dalje vsako leto. Sklepu je botrovalo tudi dejstvo, da je vedno manj nekdanjih ujetnikov še živih. A še zmeraj se na teh prireditvah zbere v povprečju okoli 180 žensk.

Prevedel Marko Potrč

Silvija Kavčič

YOUNG SLOVENE WOMEN IN 'THE UCKERMARK YOUTH PROTECTIVE CUSTODY CAMP'
AND, AFTER 1945, IN SLOVENIA

S u m m a r y

Any researcher dealing with the memories of people who have experienced imprisonment in a concentration camp realizes that he or she will never be able to entirely comprehend the notion of 'concentration camp imprisonment'. There is a limit to what words can express in this respect. I was fully aware of this during my research into the consequences suffered by Slovene women as a result of their imprisonment in the Uckermark and Ravensbrück concentration camps under the Nazi regime.

Most of the adult female political prisoners from Slovenia were sent to the Ravensbrück concentration camp, while those under age were deported to the Uckermark Youth Protective Custody Camp. Both categories of women were of a similar political background as they had been involved in

⁴³ Te informacije sem razbrala iz zapuščine Erne Muser - zapuščino hranijo v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani - kakor tudi iz razgovorov s trenutno predsednico slovenskega ravensbrüškega komiteja, Darinko Brezic.

national liberation struggle in their country either actively, as partisans and collaborators, or passively, as sympathizers. Some of them, though, were deported in lieu of their wanted active family members, under the charge of 'criminal family co-responsibility.'

The 'camp boarders' in Uckermark were predominantly, although not always, a few years younger than the women in Ravensbrück among whom, however, also teenagers and even children were found. The administration of both camps exploited the prisoners as free labor. The food rations were by no means sufficient to sustain the women in the hard labor they were forced to do. Because of this, both groups of women developed symptoms of nutritional deficiency. No woman in either Uckermark or Ravensbrück menstruated. Only many years after the liberation did their bodies sufficiently recover to regain monthly periods. In both camps the women suffered similar humiliations. Beating, arbitrary punishment and the shaving of hair were among the abuses used to deprive them of their dignity.

After the war, the physical and psychological consequences of the imprisonment in the concentration camp were obvious in both groups. Many complained of rheumatism, severe sleeping disorder, spinal injuries and circulatory problems. During my interviews, the hands of the former prisoners often trembled so much that they were unable to hold their notes. Also other women reportedly became nervous when speaking about the Ravensbrück and Uckermark camps. The common designation of Uckermark as the 'Youth Protective Custody Camp' is therefore intolerably misleading, and due respect for the painful memories of the surviving prisoners will only be shown when this is replaced with the title 'Girls' Concentration Camp.'

1.01 UDK
323.1(=163.)+327(497.1):(497.2)"1963/1967"
Prejeto 26. 9. 2000

Marijana Stamova*

Makedonsko vprašanje, Tito in Todor Živkov (1963-1967)

IZVLEČEK

Prispevek temelji na primarnih virih, izjavah jugoslovanskih in bolgarskih voditeljev o makedonskem vprašanju. Bolgarsko stališče je bilo sprememba obstoja Ljudske republike Makedonije in ureditev makedonske samozavesti. Stališče je bila podpora podobne makedonske samozavesti v Pirinski Makedoniji (v okviru Ljudske republike Bolgarije). Ta položaj je vodil k razumevanju, da ne bi makedonsko vprašanje pomenilo razpoke v bilateralnih odnosih med dvema komunističima vodstvom.

Ključne besede: Jugoslavija, Bolgarija, Makedonija, narodno vprašanje, mednarodni odnosi

ABSTRACT

THE MACEDONIAN QUESTION, TITO AND TODOR ZHIVKOV 1963-1967

The Paper, based on primary sources, examines the discussions of the Yugoslavian and the Bulgarian leaders concerning the Macedonian question. The Bulgarian position is reorganization of the existence of the Macedonian People's Republic and the formation of a Macedonian self-conscience. The viewpoint is an support of a similar Macedonian self-conscience in the Pirin region. Those position led to the understanding that the Macedonian question should not blow up the process of the bilateral relations between the two communist governments.

Key words: Yugoslavia, Bulgaria, Macedonia, national question, international relations

* Mag., Institut of Balkan Studies, BG-1000 Sofia, Moskovska 45
E-mail: stan@cl.bas.bg

Makedonsko vprašanje se pojavlja kot posledica sklenitve Berlinskega sporazuma (1878), s katerim so "velike sile" prerazporedile svoja vplivna območja na Balkanu. Vprašanje kot poseben aspekt balkanskih medsebojnih odnosov obstaja še danes, ko se vse jasneje kažejo težnje za vključitev v svetovne okvire. V času obeh balkanskih in prve svetovne vojne se problem še bolj izrazito povezuje s politiko treh sosednjih balkanskih držav: Bolgarije, Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (po letu 1918) in Grčije. Po koncu druge svetovne vojne temeljne razprave v zvezi s tem vprašanjem potekajo med "novo" socialistično Bolgarijo in federativno Jugoslavijo zmagovalca vojne Tita. Na koncu je zamisel o južnoslovanski federaciji med dvema državama, s katero naj bi se makedonsko vprašanje "razrešilo" v skupni državni obliki, propadla z nastankom spora med Stalinom in Titom poleti leta 1948.

Do vidnega izboljšanja odnosov med Jugoslavijo in ZSSR z njenimi vzhodno-evropskimi sateliti pride takoj po smrti "očeta narodov" Stalina marca 1953 in po podpisu Beograjske deklaracije junija 1955. Vendar ta spodbuden proces traja samo do konca leta 1957 in začetka leta 1958, ko je Jugoslavija ponovno "žigosana" in izključena od komunističnega "lagerja", to pa z druge strani vodi v novo poslabšanje bolgarsko-jugoslovanskih odnosov in pripelje do ostrih 'spopadov' med stranema v zvezi z makedonskim vprašanjem.

Po XXII. kongresu KPSZ leta 1961 so opazni prvi poskusi sprememb v dotedani sovražni politiki sovjetske partije do Zveze komunistov Jugoslavije, pa tudi obratno. Do konkretnih korakov za spremembe v tej smeri je prišlo v maju 1962, ko je sovjetski partijski in državni voditelj Nikita S. Hruščov objavil načela nove politike do Jugoslavije, in je ponovno rehabilitiral Tita. Na obisku v Bolgariji istega meseca, je Hruščov odkrito predstavil svoje argumente za "ustanovitev" statusa Jugoslavije kot "socialistične države".¹ Sledil je bliskovit odgovor jugoslovanske strani v letu 1962, ko Jugoslavijo kot uradna gosta obiščeta Leonid I. Brežnjev in Andrej Gromiko.² Proces medsebojnih stikov je razgibal satelite ZSSR, tudi Ljudsko republiko Bolgarijo (LRB).

Na VIII. kongresu bolgarske komunistične partije konec leta 1962 je na čelo državnega in partijskega vodstva prišel Todor Živkov. K zmagi Živkova nad Bolgarom iz Egejske Makedonije Antonom Jugovim, Georgijem Čankovim in V'ikom Červenkovim je izredno veliko pripomogel obisk Hruščova v LR Bolgariji nekaj mesecev pred partijskim kongresom. V tej smeri je bolgarski vodja začel brez-pogojno izvajati politiko "drugega pobratenja" Hruščova s Titovo Jugoslavijo.

Že 25. januarja 1963, ko se je vračal s VI. kongresa GESP, je Todor Živkov mimogrede obiskal tudi Jugoslavijo. Dva visoka funkcionarja LRB in FLRJ sta pogovore ocenila kot dobre in v duhu medsebojnega razumevanja in dobrega sosedstva. Po njunem mnenju je to srečanje postavljalo temelje za bodoči dober dialog na vseh področjih družbenega življenja v obeh državah, pa tudi poskus, da se najde rešitev za sporna vprašanja. Pozornost je vzbudilo izraženo bolgarsko stališče, da "bosta bolgarska vlada in BKP v zvezi z makedonskim nacionalnim

¹ AMVnR, Dokumentacija 1/100/80/1/1. Temowaž, Monako, H. 1963. Tito i satelitite.

² AMBnR. Dokumentacija. 1/100/80.

vprašanjem še naprej sledili kurs Dimitrova".³ Obstoječe razlike in zmešnjava v vrstah BKP oziroma stališče v zvezi z makedonskim vprašanjem kot posledico napačne politike visokega partijskega vodstva so zahtevali sklic posebnega plenuma za oblikovanje jasne pozicije o tako postavljenem problemu.

Natančno formulacijo smernic za nadaljnji razvoj makedonskega vprašanja je definiral partijski voditelj Todor Živkov: "Morali bomo javno priznati, ponavljam, ko se bomo domenili z Jugoslovani, ne sedaj, objektivni obstoj makedonske republike in oblikovanje makedonske narodne zavesti, ne moremo pa v nobenem primeru soglašati, da se ta zavest oblikuje, gradi, na protibolgarskem in šovinističnem temelju."⁴ Glede prebivalstva pirinskega dela, je bil Živkov kategoričen: "Gre za del bolgarskega naroda. Tam ni in ne more obstajati nobena makedonska narodnost. Do nobenega oblikovanja makedonske narodne zavesti ne prihaja kot v Vardarski Makedoniji, čeprav smo delovali v tej smeri." Te besede bolgarskega voditelja povsem jasno odkrivajo "priznavanje" napak, storjenih v prejšnjih letih in od katerih se bolgarska stran v bodoče odreka. V tej smeri Todor Živkov nadaljuje: "V bodoče se bomo morali upirati vsem aspiracijam, ne glede od kod le-te prihajajo, posebno pa s strani skopskih voditeljev, da se o tem prebivalstvu govori kot o makedonski narodnosti. Neogibno je aktivno in neprekinjeno utrjevanje bolgarske narodne zavesti tega prebivalstva, ker je tam veliko ljudi "zastrupljenih" in zbeganih". Končno stališče Živkova, ki ga je zavzelo tudi celo partijsko vodstvo, je bilo naslednje: "Nobene potrebe ni, da bi ustvarjali prebivalstvo. Kdor se počuti Makedonec, naj se piše kot Makedonec. Vendar makedonske narodnosti ni ne v pirinskem delu, niti v Belomorski Trakiji, pa tudi ne v naši emigraciji v Kanadi ali ZDA. Objektivno zgodovinsko se samo v Vardarski Makedoniji oblikuje makedonski narod."⁵

To stališče se je zasidrilo v partijski politiki, ki se je nanašala na makedonsko vprašanje in se v naslednjih letih neprekinjeno ponavljala po eni ali drugi marksistično-leninistični formuli za razvoj nacionalnega vprašanja. Todor Živkov si je zadal nalogo, da je vodil linijo za boj proti "potvarjanju zgodovine našega naroda, vendar ne s pomočjo razvnanja sporov, ampak s pomočjo njihove objektivne predstavitve."⁶

Prvi resen pogovor po "posebnem marčevskem plenumu" Politbiroja CK BKP med dvema sosednjima državama sta vodila član Izvršnega biroja in sekretar CK ZKJ Veljko Vlahović in bolgarski veleposlanik v Beogradu Grudi Atanasov. V njunem pogovoru 23. maja 1963 sta najbolj poudarjena dva problema: kitajsko-jugoslovanski odnosi, zaradi neprekinjenih napadov Kitajske na SFRJ in jugoslovansko vodstvo; drugi problem se je nanašal na bilateralne bolgarsko-jugoslovanske odnose. Bolgarski veleposlanik je poudaril, da se ponavlja objavljanje nenaklonjenih člankov v časopisih "Borba" in "Nova Makedonija", jugoslovanski odgovor pa je bil, da ne gre za linijo centralnega jugoslovanskega vodstva, ampak za delo določenih ljudi, ki poskušajo ponovno rušiti težko dosežene dobre medsebojne odnose.⁷

³ St. Larrabee: *The Bulgarian Politics of Comformity - Problem of Comunism*, VII-VIII, 1972, p. 43; St. Palmer, R. R. King: *Yugoslav Comunism and Macedonian Questions*, 1971, p. 191.

⁴ St. Palmer, King, nav. d., str. 191-192. *Rabotničko delo*, 26. 1. 1963, št. 26, str. 1.

⁵ CDA, f. 1-b, op. 5, a.e. 567, l. 285-287.

⁶ Prav tam, a.e. 568, l. 268.

⁷ Prav tam, op. 51, a.e. 209, l. 4.

Proti koncu leta 1963 in v letu 1964, do VIII. kongresa ZKJ, se v jugoslovanskem vodstvu v ospredju pojavijo razprave v zvezi z idejno-notranjimi problemi v partiji. Proces normalizacije bolgarsko-jugoslovanskih odnosov je potrjen z vabilom, da se bolgarska delegacija s Stankom Todorovim udeleži jugoslovanskega partijskega kongresa.⁸

Posebno zanimiv za bolgarsko stran je bil na tem kongresu govor Tita v zvezi z narodnostnimi manjšinami zunaj jugoslovanskih meja: "Manjšine v sosednjih državah ne smejo biti ločene - kot z zidom namesto državne meje - od svojega etničnega telesa, ampak jim se mora dati možnost za vse svobodnejše povezovanje s svojim narodom, da se uresniči sodelovanje in zблиževanje med narodi in deželami." V tej smeri gre tudi Resolucija ZK Makedonije, v kateri piše: "V skladu s svojimi načelnimi stališči o narodnostih, ki živijo v naši deželi, si bo ZKM vedno prizadevala za demokratičen tretman makedonske narodnostne manjšine v sosednjih deželah".⁹

Svojevrstna priprava na srečanje Tito-Todor Živkov jeseni leta 1965 je bil obisk državnega sekretarja za zunanje zadeve SFRJ Koče Popovića januarja 1965 v Bolgariji, na povabilo bolgarskega ministra za zunanje zadeve Ivana Baševa. Na tem srečanju sta ugotovila, da se bilateralni odnosi odvijajo v smeri vsestranskega izboljšanja. Na pobudo Jugoslovanov je bilo predmet pogovorov tudi makedonsko vprašanje. Splošno mnenje je bilo, da to vprašanje brez dvoma obstaja, vendar zaradi zgodovinske resnice ni treba znanstvenim in kulturnim delavcem preprečevati raziskav, seveda pa naj te publikacije ne bi bile usmerjene proti eni ali drugi deželi in naj ne bi ovirale izboljšanja odnosov med državama.¹⁰

Dogodek leta 1965 v jugoslovansko-bolgarskih odnosih je bil brez dvoma uradni obisk predsednika SFRJ in generalnega sekretarja ZKJ Josipa Broza Tita v Bolgariji od 22. do 29. septembra. Ta obisk je bil med ostalim tudi posledica notranjih težav v Jugoslaviji po nacionalističnih izpadih Aleksandra Rankovića in spora s Titom. Temeljni poudarki pogovorov se lahko formulirajo v nekaj točkah: 1. uspeh v gospodarskem sodelovanju med dvema državama; 2. izboljšanje odnosov med balkanskimi državami; 3. izboljšanje partijskih vezi; 4. stališča dveh dežel v zvezi z makedonskim vprašanjem.

Tito je prvi sprožil makedonsko vprašanje, ko je izjavil: "Pirinski del naj bo vez med Bolgarijo in Jugoslavijo, ne pa vzrok za konflikt med nami. To smo dolžni Makedoncem." Odgovor Živkova v tej smeri je: "Mi vodimo marksistično-leninistično politiko oziroma kakor se kdo počuti, tako naj se deklarira. Moramo ostati na stališču, da, če nam stanje uide iz rok, je nacionalizem nekaj nevarnega."¹¹ Tito je vztrajno zastopal idejo, da "razni zgodovinarji in teoretiki ne smejo razvnamati makedonskega vprašanja, ker ima nacionalizem na Balkanu zelo stare korenine. Za določen čas ga je moč zaustaviti, potem pa se ponovno rodi". Z druge strani pa je Živkov menil, da "je za makedonsko vprašanje nujno potrpljenje, brez diskriminacije tistih, ki se imajo za Bolgare in imajo bolgarsko nacionalno čustvo, reševanje makedonskega vprašanja pa je dolg proces".¹² Na koncu

⁸ Prav tam, a.e. 211, l. 16

⁹ Prav tam, l. 24-26.

¹⁰ Prav tam, a.e. 486, l. 112.

¹¹ Prav tam, op. 34, a.e. 133, l. 61-63.

¹² AMVnR, op. 25, op. 115, a.e. 2831, l. 108-109.

pogovorov je Todor Živkov zmanjšal napetost, ki je izhajal iz razprave, z besedami: "Ne bolujemo od manije, da bi postali vodeča sila na Balkanu in da bi reševali vsa balkanska vprašanja. Sploh ne."¹³

Na skupni seji CK BKP, Ministrskega sveta in Stalnega predstavništva BZNS oktobra 1965 je Živkov predstavil osnovne razprave med bolgarsko in jugoslovansko stranjo pri Titovem obisku LRB. "Kar zadeva makedonsko vprašanje, moram povedati, da - ko je bilo le-to postavljeno s strani Jugoslovanov - smo na srečanju dveh delegacij in na srečanju, ki sem ga imel s Titom, prav tako tudi na srečanju Mitka Grigorova z Vidojem Smilevskim, še enkrat pojasnili naše stališče, izrečeno že pri mojem obisku v Beogradu. Poudarili smo: prvič - da proces oblikovanja makedonske narodne zavesti v makedonski republiki v dobri meri poteka na antibolgarski osnovi; drugič - v blagojevgradskem okrožju ne teče nikakršno spreminjanje nacionalne zavesti prebivalstva, zamenjava osebnih izkaznic pa je postopek, ki teče v celi Bolgariji za vse državljane; tretjič - tudi v SR Makedoniji bi morala obstajati svoboda v tem smislu, da bi lahko tudi tamkajšnje prebivalstvo svobodno izkazovalo svojo narodno zavest in nacionalno čustvo; četrtoč - znanstvenikom je treba dati možnost, da vestno, na temelju objektivnih zgodovinskih dejstev, dokumentov in analiz izvajajo zaključke; petič - s Titom v celoti soglašava, da ni potrebno več razvnamati makedonskega vprašanja in da mi kot partijsko in državno vodstvo ne smemo več dovoliti, da se z njegovo pomočjo zastruplja atmosfera med našima dvema državama in partijama.¹⁴

Kot je razvidno, na tem srečanju niso bili doseženi nikakršni bistveni rezultati in spremembe v politiki dveh dežel v zvezi z makedonskim vprašanjem.

Do dveh zelo pomembnih dogodkov v letu 1966 je prišlo pred naslednjim srečanjem vrha Tito - Todor Živkov. Gre za pogovore med Živkovim in Leonidom Brežnjevom v Sofiji in med Titom in Brežnjevom v Beogradu septembra leta 1966. Srečanje med T. Živkovom in L. Brežnjevom od 19. do 22. novembra 1966 je izredno pomembno, ker je bolgarska stran izrazila svoje mnenje v zvezi z odnosi z Jugoslavijo in žgočim makedonskim vprašanjem in, seveda, stališče ZSSR.

Na koncu je Živkov poudaril naslednje: "V naših odnosih z Jugoslavijo obstaja t.i. makedonsko vprašanje. Mi skušamo delovati razumno. To ne more biti ovira za izboljšanje našega sodelovanja. Seveda pa soglašamo z vami, da je treba zadolžiti Jugoslavijo (...) Mi nimamo indikacij, da se tam vzpostavlja kapitalizem, kot trdijo Albanci (...) Treba je govoriti z njimi, jim povedati. Tito se je pred menoj osebno pritoževal, da so v deželi težave, odpor do politike, ki jo izvaja, pa tudi pritisk na vodstvo s strani Makedoncev. Ko sva se pogovarjala o makedonskem vprašanju, mu je prišepetaval Krste Crvenkovski." Priporočilo Brežnjeva bolgarskemu vodji je bilo, da "če se odrine Jugoslavija, bi to koristilo samo ZDA".¹⁵

Konec leta 1966, ob vrnitvi s kongresa Madžarske delavske socialistične partije (MDSP) v Budimpešti, je prišlo do naslednjega srečanja Todora Živkova s Titom, na katerem se je z jugoslovanskim vodstvom pogovarjal o različnih vprašanjih.

Samo dejstvo, da je bil v bilateralne pogovore vključen tudi Krste Crvenkovski, je jasno kazal jugoslovanski namen, da se kot osnovni poudarek v zahtevah ponovno postavi makedonsko vprašanje. V tem smislu je Tito poudaril: "Kar zadeva

¹³ CDA, fasc. 1-b, op. 34, a.e. 15, l. 70.

¹⁴ Prav tam, l. 39.

¹⁵ Prav tam, a.e. 43, l. 82-83.

Makedonijo - točno je, da je to vprašanje same Makedonije", vendar poudarja, da gre "obenem tudi za jugoslovansko vprašanje, o katerem ima jugoslovanska stran pravico povedati, če soglaša s stališči v zvezi z njim ali ne". V svojem govoru se je

Crvenkovski zadržal na dejstvu, da "makedonska nacija obstaja ne glede na to, ali jo kdo priznava ali ne. Ravno v svoji državi le-ta nahaja svoje potrjevanje, ki je ne samo politično ampak tudi znanstveno." Makedonski voditelj omenja tudi vprašanje Makedoncev v Bolgariji, konkretno v blagojevgradskem okrožju, ko analizira tri popise prebivalstva v letih 1946, 1956 in najpresenetljivejšega v letu 1965, ko Makedonci "naenkrat", samo v desetih letih, "izginejo" iz LR Bolgarije. V ekspezeju je Crvenkovski tudi potrdil dejstvo, da v Makedoniji popolnoma podpirajo dve načeli ZKJ: prvič, da morajo manjšine biti mostovi za spoznavanje kulture in povezovanje narodov, ne pa jabolko razdora in drugič, da postavitve vprašanja manjšin na dnevni red ne pomeni, da se postavlja vprašanje spremembe meja.

Bolgarski odgovor Todor Živkova je bil povezan z željo, da vprašanja ni treba umetno razvneti, ker to ne bi bilo koristno za nobeno od obeh držav. Živkov je branil pravilno linijo, ki jo je sprejel CK BKP v zvezi z makedonskim vprašanjem na marčevskem plenumu leta 1963, ki jo potrjujejo "doseženi zgodovinski rezultati". Prvič, pri zadnjem popisu prebivalstva v blagojevgradskem okrožju je prebivalstvo, kot rezultat te linije, lahko svobodno izkazalo svojo bolgarsko narodnost in samo 0,4% se jih je opredelilo za Makedonce. Drugič, proces asimilacije v makedonski republiki, v Vardarski Makedoniji je treba prekiniti.¹⁶

Na osnovi pozitivnega razvoja bolgarsko-jugoslovanskih odnosov je veliko in upravičeno zanimanje bolgarskega partijskega vodstva povzročilo poročilo namestnika ministra za zunanje zadeve v letu 1967 oziroma osnovne tendence in smernice proti Zahodu in njihova antibolgarska propaganda v letu 1966.

V zahodnem tisku so poudarjali, da je zблиževanje Bolgarije z Jugoslavijo hladnejše kot so bili takrat odnosi Jugoslavije z drugimi socialističnimi državami. Pri analizi odnosov LR Bolgarije z Jugoslavijo in Grčijo se zelo pogosto komentira makedonsko vprašanje, ko se odkrito zastopa stališče, da je "makedonska nacija razdeljena med tri države in da med njimi obstaja protislovnost. Danes več kot milijon Makedoncev živi v Jugoslaviji, 180 tisoč v Bolgariji in 40 tisoč v Grčiji." Zahodnonemška revija *Der Spiegel* piše: "Želja naroda, razdeljenega na tri dele, za združitev je vžigalna vrstica soda smodnika - Balkana".¹⁷

V letu 1967 so LR Bolgarijo obiskale tri delegacije SFRJ; vodili so jih Krste Crvenkovski, Miloš Minić in Edvard Kardelj. Največje zanimanje je povzročilo srečanje visokega vodstva BKP na čelu s Todorom Živkovom s predsednikom Zveze komunistov Makedonije Krstom Crvenkovskim v Sofiji maja 1967. Le-to je dalo nove smernice v sporu glede trnovega makedonskega vprašanja. V začetku svojega govora je Crvenkovski "opravičeval" različne probleme v SFRJ s tem, da gre za večnacionalno skupnost, v kateri je potrebnih veliko naporov za upravljanje. Makedonski partijski vodja je potem pozitivno ocenil izjavo vodstva BKP, da ostaja na stališčih Dimitrova in priznava zgodovinsko dejstvo - ustanovitev SR Makedonije in formiranje makedonske nacije. "Želja" Crvenkovskega je bila nadaljnje izboljšanje stanja in odstranitev nezaupanja in zato

¹⁶ Prav tam, a.e. 49, l. 74-76.

¹⁷ Prav tam, op. 40, a.e. 95, l. 89.

je zahteval, da bolgarska stran javno prizna makedonsko republiko, makedonsko nacijo in makedonski jezik.

T. Živkov pa je zastopal stališče, da makedonsko vprašanje ne bi smelo biti zunaj splošnih bolgarsko-jugoslovanskimi interesov: "Zgodovinsko dejstvo je, da

makedonska socialistična republika obstaja v okviru SFRJ - vendar se bolgarski vodja ne more strinjati, "da se makedonska narodna zavest razvija na antibolgarskem temelju". Crvenkovski je na eni strani smatral, da se državi ne smeta mešati v odločitve notranjih vprašanj, na drugi pa je izražal naslednje stališče: "Ne moremo ostati ravnodušni do Makedoncev v blagojevgradskem okrožju. Težko bi sprejeli dejstvo, da je bilo leta 1965 v Bolgariji 180.000 Makedoncev, sedaj pa jih ni."

Na to izjavo jugoslovanske strani je Živkov samozavestno odgovoril: "Mi smo za formiranje in okrepitev makedonske nacije na temelju demokratičnih načel - da se vsakdo deklarira tak, kakršen je."

Stališče bolgarske partije v zvezi z makedonskim vprašanjem je v celoti izrazil Boris Velčev, ki je zahteval: prvič, da se dá izjava, da obstaja Republika Makedonija; drugič, da se dogovorimo, da se ne dovoli več ponarejanja zgodovinskih dejstev s strani obeh dežel; tretjič, v Bolgariji je prebivalstvo s silo primorano, da se izjasni za Makedonce. Bolgarski predstavnik je na koncu menil, da je treba pripraviti splošni temelj, da se obvesti javnost v Pirinski Makedoniji in v SR Makedoniji in da se le-ta izjasni tako, kot se počuti in šele tedaj naj se pojavijo zgodovinarji s svojimi mnenji o tem, kdaj se pravzaprav začne oblikovanje "makedonske nacionalne zavesti". Priporočilo Živkova je bilo, "da se Makedonija iz jabolka razdora pretvori v člen, ki bo združeval interese obeh držav. Predstavniki obeh dežel so se sporazumeli, da bodo o pogovorih obvestili javnost s pomočjo tiska, s posebnim poudarkom na razpravah o makedonskem vprašanju."¹⁸

Mesec dni pozneje, junija 1967 v Beogradu, sta se ponovno, že četrtrič od leta 1963, srečala partijska in državna voditelja Tito in Živkov. V pogovorih sta največ pozornosti posvetila naslednjim vprašanjem: 1. poslabšanje mednarodnega stanja. 2. izboljšanje mednarodnega sodelovanja in razširitev trgovskih in kulturnih vezi med LR Bolgarijo in SFRJ. Poudarjeno je bilo, da je bila v letu 1960 menjava blaga komaj 16 milijonov dolarjev, v letu 1967 pa že 60 milijonov dolarjev; izraženo je bilo zadovoljstvo zaradi razširitve sodelovanja med BKP in ZKJ.

Todor Živkov je svoj govor zaključil s spornim makedonskim vprašanjem in omenil dogovorjene obveznosti, ki jih je prevzela bolgarska stran na pogovorih z jugoslovansko v Sofiji, ki jo je vodil Krste Crvenkovski. Razrešitev tega vprašanja, ki je dediščina preteklosti, naj se ne bi umetno prenapenjalo. Titovo mnenje, ki se ni razlikovalo od mnenja Crvenkovskega je, da se to vprašanje ne postavlja v ospredje v medsebojnih odnosih med dvema državama."¹⁹

V obdobju med leti 1963 in 1967 prijateljski bolgarsko-jugoslovanski odnosi niso utrpeli škode niti takrat, ko sta se Tito in Živkov pokazala nesposobna za doseganje vzajemnega soglasja o razrešitvi makedonskega vprašanja. Naključni iz-

¹⁸ Prav tam, op. 34, a.e. 56, l. 53-58. Krste Crvenkovski Vo odbrana na makedonskata kauza. Skopje 1989, str. 13-53.

¹⁹ CDA, f. 1-b, op. 34, a.e. 58, l. 8; AMBnR, op. 25, d. 25, d. 115, a.e. 2831, l. 111.

bruhi glede Makedonije niso bili vzrok za motenje sicer dobrih medsebojnih odnosov.

Ugotovimo lahko, da je kljub dobrim namenom v medsebojnih odnosih Makedonija v načelu ostala dejavnik provokacije med sosednjima državama v navedenem obdobju. Zato so, ne po naključju, besede, ki jih je izrekel bolgarski car Simeon II. ob obisku emigracije v Kanadi leta 1966,²⁰ da so "Makedonci večji Bolgari od samih Bolgarov", končno zmotile duševni mir bolgarskega partijskega vodstva oziroma politike, ki jo je vodilo do takrat in še naprej v zvezi z makedonskim vprašanjem.

To, kar je sledilo od konca leta 1967, je obdobje plim in osek v bilateralnih odnosih in jasno odkriva zapletenost problema "Makedonija".

Marijana Stamova

THE MACEDONIAN QUESTION, TITO AND TODOR ŽIVKOV (1963-1967)

S u m m a r y

The Macedonian question arose as a consequence of the Berlin agreement (signed in 1878) by means of which the 'great powers' redistributed their areas of influence in the Balkans. The question, as a specific aspect of the mutual relations between the Balkan countries, is still topical today, with its new features becoming increasingly evident.

After the end of the Second World War, fundamental discussions regarding this question began between the socialist Bulgaria and the federal Yugoslavia. In the end, the proposed idea to resolve the Macedonian question - that of a federation between the two southern Slav nations - failed due to the conflict between Stalin and Tito in Summer 1948. A considerable improvement in the relations between Yugoslavia and the Soviet Union with its Eastern European satellites came after Stalin's death in March 1953 and the signing of the Belgrade declaration in June 1955. This encouraging process lasted only until the beginning of 1958, when Yugoslavia was once again 'stigmatized' and expelled from the Communist camp, which led to a fresh deterioration in the Yugo-Bulgarian relations and a sharp confrontation with regards to the Macedonian question. In 1961, after its Twenty-second Congress, the Soviet Communist Party began showing the first signs of change in its hitherto hostile policy towards the Communist Alliance of Yugoslavia (CAY). In May 1962, Nikita Khrushchev, the Soviet Party and State leader, published the principles of a new policy towards Yugoslavia.

The process of re-establishing contacts between the countries put the Soviet satellites, including Bulgaria, in motion. At the Eighth Congress of the Bulgarian Communist Party, held at the end of 1962, Todor Živkov became a new Party and State leader. This brought about new relations between the two countries, also regarding the Macedonian question. The contacts between the Party and State leaders of the two neighboring countries strengthened and, in September 1965, Josip Broz - Tito, the SFRY President and the ACY Secretary General, visited Bulgaria. His view on the Macedonian question was that Pirin Macedonia, as a part of Bulgaria, should become a link rather than the cause of conflict between the two countries.

Živkov presented the Bulgarian position on this matter in October 1965, whereby he accused the Yugoslav side of shaping the national awareness in the Republic of Macedonia on a predominantly anti-Bulgarian basis, while denying any negative attitude of the Bulgarian state towards the Pirin Macedonians. He did, however, agree with Tito that there was no need to further aggravate the Macedonian question.

At their fourth meeting after 1963, in Belgrade in June 1967, the two State and Party leaders focused on the improvement of international cooperation and a further expansion of the economic and cultural links between the People's Republic of Bulgaria and the SFRY. The friendly relations between Yugoslavia and Bulgaria remained unspoiled throughout the period between 1963 and 1967, even after Tito and Živkov failed to reach an agreement on how to resolve the Macedonian question. Occasional

²⁰ CDA, f. 1-b, op. 51, a.e. 851, l. 6.

minor outbursts of discontent were unable to spoil otherwise good relations. Good intentions notwithstanding, the question remained a factor of provocation between the countries.

Razpravljanja

"Bermanov dosje", moje pripombe

Če vzamemo v roke spomine akademika profesorja dr. Aleksandra Bajta,¹ vidimo, da opisujejo, vsaj v delu, kjer zadevajo njegovo bivanje v Italiji od jeseni 1943 in v prvih mesecih 1944, pričakovano neobičajne doživljaje. Nakazal jih je namreč že v svoji biografiji univerzitetnega učitelja, objavljeni v letu 1957.² V primerjavi s tistim, kar je o svojem pohajanju po italijanskih gričih napisal takrat, je veličanje sicer nekoliko skromnejše, toda opisi so vzlic temu zanimivi in lepo berljivi. Ni šlo za neuspešne diverzantske podvige v ta namen posebej zbrane skupine, ampak za veliko manjše ambicije, četudi ne za manj tvegane in manj mučne doživljaje. Mladi Aleksander Bajt takrat iz Ljubljane ni "emigriral" pred Nemci, pač pa zato, ker se je bal, da bi ga v domačih hribih partizani kar umorili, čeprav je bil le manj pomemben član Narodne legije. V Ljubljani pa ni hotel ostati, ker je presodil, da tukaj *"ne bo moč ohranjati nevtralnosti"*. (str. 24) In v Italijo se ni odpeljal, da bi tam v hribih organiziral diverzantske skupine, ampak zato, da bi prišel do Angležev in pri njih *"do kakšne boljše šole"*. (str. 280) K Britancem bi se pripeljal tudi kar z vlakom, ker pa to zaradi ognjene bojne črte ni bilo mogoče, se je znašel med množicami brezdomcev, ki so taval po "montih". Po dveh mesecih mučnega gladovanja in zmrzovanja se je naveličal in se obrnil proti domu.

Vmes je potem obstal v Rimu, (str. 267-321) naletel na "glavni štab" četniške vojske, ki bi pravzaprav moral biti v Sloveniji, na poveljnika Karla Novaka in na vojvodo Jevdjevića, ki sta bila navdušena nad njegovim poročilom o hribovskih doživetjih ("Naj zdaj rečejo, da se ne borimo proti Nemcem!" (str. 298) in ga vključila v štab kot šefa obveščevalne službe z imenom Berman. G. Berman je prejemal, kot drugi člani štaba, obilno plačo begunske vlade. (str. 293) Svoji službeni dolžnosti je zadostil s tem, da je poleg omenjenega osebnega vojaškega poročila o Nemcih na območju prehojenih italijanskih hribov napisal tudi koncept, kako organizirati obveščevalno službo. Tukaj ponavlja A. Bajt takrat slišano trditev, da je pravi poveljnik četniškega glavnega štaba za Slovenijo v Rimu bila Novakova ljubica Jovanka Krištof - Mira iz Ljubljane, sicer Srbkinja iz Gorskega Kotarja, ki da je imela o Slovencih nedvoumno mnenje: *"Srb ostane vedno Srb, Slovenec pa je tisto, kar je njegov gospodar."* (str. 301) Da se je smejala ob omembi Grčaric. Ali A. Bajt ni vedel, da se je ravno ta nesrečna Jovanka mnogim zamerila, ker je v nekem pismu samemu Draži Mihailoviću razkrila neslavno obnašanje četniške elite v Sloveniji?³ Pa da jo je bilo treba kot neprijetno pričo razvrednotiti?

¹ Aleksander Bajt: Bermanov dosje. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1999, 1345 strani (Zbirka Premiki).

² Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, 1957, str. 122-134.

³ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del XIV, knjiga 2, dok. 181.

Zanimiv je njegov opis proslave državnega praznika 1. decembra 1943 med to četniško elito v Rimu. (str. 297) Nič niso vedeli ne o sklepih Avnoja v Jajcu, ne o konferenci velikih treh v Teheranu ("*za nas prav gotovo odločilna*", je zapisal A. Bajt), jezili pa so se na nezanesljivost begunske vlade, tačas v Kairu, kjer je vedno dosegljiv le Miha Krek, ta pa je "*s srcem pri belogardistih*". (str. 302) Ob tisti priložnosti so mu pokazali tudi najnovejšo številko njihovega lista "Svoboda ali smrt", v kateri so na prvi strani objavili hvalisavo poročilo o njegovem početju v italijanskih gričih z naslovom "Četnik Pribina se vrača z južne fronte". (str. 315)

Zapustiti topla gnezda v Rimu jim je januarja 1944 ukazal Draža Mihailović in podobno tudi begunski uradniki v Kairu. Naj gredo v Trst oziroma v Ljubljano pripraviti odrede jugoslovanske vojske za sprejem zaveznikov. S postavitvijo domobranskih bataljonov so nastale pri zaveznikih namreč nevzdržne razmere, "*ker jih imajo za sodelavce okupatorja*", pojasnjuje Bajt. "*Še na vaške straže (MVAC) so bili gledali z manj prezira*", (str. 1007) pristavlja. Ali je na tem mestu pozabil, da je na nekem drugem mestu v knjigi pisal o MVAC in četnikih v obratnem vrednostnem redu? Namreč: "*Zvedel sem Šv Rimu] tudi, da so se plavogardisti gibali po Sloveniji več ali manj v zaščiti vaških straž, vsaj posredno torej tudi Italijanov, da so nosili zdaj baretke MVAC, zdaj šajkače z mrtvaško glavo ali celo z inicialkama Petra II., odvisno od tega, kako je kazal vojaški položaj.*" (str. 281-282) Pač, koliko partizanov je bilo v bližini. Nič pa ne pove, kako je bilo s četniki, ki so se zakrivali z rdečo zvezdo, da bi mogli preslepiti in ubijati slovenske partizane.

Spomini na njegovo dejavnost leta 1944 v Ljubljani se omejujejo na poved: "*Za Bežigradom sem se ponovno vključil v Narodno legijo, delal pa nisem nič.*" (str. 1026) Bolj zanimiv je njegov spomin, kako je bil - če rabimo izraz iz njegove biografije iz leta 1957 - "deportiran" v Nemčijo. Ni hotel ne v nemško delovno službo Todt, še manj v nemško vojsko, čemur obojemu bi se lahko izognil z vstopom med domobrance. Tega pa še posebno ni hotel in je sprejel alternativo, da ga pošljejo na delo v Nemčiji. In tako se je zgodilo, da je spet "emigriral" pred Slovenci, tokrat pred Rupnikovimi domobranci. V Nemčiji je takrat že bila njegova Dragica (ona kazensko, kot aktivistka OF), pa je upal, da se ji bo lahko pridružil ali vsaj približal, in tako ubil dve muhi na en mah. "*Na transport je bilo treba čakati cel dolg mesec ... Na Arbeitsamtu sem pogosto sitnaril ... Tako vnetega mobiliziranca najbrž še niso videli ...*" (str. 1037) Potlej pa lahko beremo z mnogo podrobnosti še spominjanje na tisto, kar je bilo že kratko povedano leta 1957 v univerzitetni publikaciji.

Dozdaj vse lepo in prav. V čem je torej problem knjige in njenega avtorja?

Danes je zelo razširjen pojav, da nezgodovinarji poskušajo pisati zgodovino, da bi povedali tisto, kar bi sami radi, da zgodovina pove. Pokojni profesor dr. Fran Zwitter je večkrat opozoril, da zgodovinar zgodovini ne sme dajati lekcij. Aleksander Bajt to sicer s poudarkom poskuša, vendar to za nezgodovinarja ni nič izrednega. Kar moti, je to, da prenaša svojo nedvomno znanstveno avtoriteto, ki si jo je pridobil kot ekonomist (morda tudi kot pravnik), kar neposredno na svoje razpravljanje o zgodovinskih vprašanjih. Ljudje vseh strok ali brez njih so seveda upravičeni pisati tudi o zgodovini, če se jim zdi, da imajo kaj povedati. Toda izvedenost v nobeni stroki ne upravičuje poljubnega ravnanja z njo.

Jaz pišem znanstveno, pravi dr. Aleksander Bajt. Ali res tudi o zgodovini?

Znanstveno problematičen se mi zdi postopek mešanja osebnih spominov z namenom raziskovati neko zgodovinsko dogajanje, ki z osebnim spominom ni v neposredni zvezi, je pa s piščevim spominjanjem čustveno zelo določno povezano, predvsem kot opravičevanje njegovih odločitev, ki se jih osebno spominja. Morda bi se temu dalo odpomoči s tem, da bi bili raziskovalni ekskurzi z znanstveno ambicijo razvidno ločeni od ostalega spominskega besedila, ki po definiciji ni znanstveno, četudi je lahko za znanost zanimivo in pomembno, predvsem kot objekt opazovanja, ali če podaja nova dejstva, ki so lahko ohranjena le v spominjanju. Toda če se spominsko besedilo neprestano in nepregledno prepleta z ugotovitvami iz drugih virov in hoče s tem v celoti dobiti znanstveno veljavo, tudi ko gre za osebne nazore in opredelitve v preteklosti, da ne govorimo o interpolacijah današnjih vednosti v spominsko pripoved, potem postane znanstvenost dela kot celote vprašljiva. To kajpada ne pomeni zmanjšanja njegove privlačnosti za bralca in njegove spodbudnosti za raziskovalca. Poskusil bom v nadaljevanju ta svoj pomislek utemeljiti. Kajti gre za knjigo z ogromnimi znanstvenimi ambicijami. Za knjigo, ki naj bi postavila na glavo pogled celega naroda na najusodnejša vprašanja njegove zgodovine v drugi svetovni vojni, za knjigo, po kateri v pogledih naroda na to zgodovino nič ne bi smelo več biti tako, kakor je bilo.

Akademik Bajt skuša poseči v snov, ki je dolga desetletja doma in v tujini predmet številnih razprav in razpravljanj, večinoma s protislovnimi izhodišči, kot nekakšen razsodnik, ki ima pred drugimi avtorji prednost, da se stvari loteva s svežimi očmi začudenega bralca, ki pa je že vnaprej trdno opredeljen za eno mnenjsko izhodišče.

O Jugoslaviji govori za ves čas vojne kot o državi, katere obstoj je vnaprej dana stalnica, od katere mora vsakdo izhajati. V svojem prikazovanju zgodovine uporablja to predpostavko, ki je na terenu v razmerah okupacije, državnega razkosanja in državljanske vojne med Hrvati, Srbi in Muslimani v letu 1941 in pozneje, v resnici bila le pravna fikcija, brez jamstva, da bi se v prihodnosti mogla še kdaj spet uresničiti. Toda s to predpostavko, ki je bila dvomljiva tudi v mednarodnih zaveznških odnosih, legitimira A. Bajt pozicijo Draže Mihailovića vsak hip in v vsakem položaju. Vedno je zato korak pred vsemi drugimi, zlasti pred tistimi, ki menijo, da je treba državo šele osvoboditi v protiokupatorskem odporu in jo obnoviti s pogojem, da bo vsakemu narodu v njej priznana pravica do samoodločbe. In ne glede na to, da se Draža Mihailović bojuje le proti partizanom, ne tudi proti okupatorjem. Pri takšni interpretaciji, ki jo enači z zgodovinskim dejstvom, vztraja tudi po tem, ko zavezniki priznajo partizane in odtegnejo podporo Draži Mihailoviću. In še po tem, ko emigrantska vlada prizna pravno stanje v državi, ki je nastalo v razvoju partizanskega odpora in njegovih nosilnih političnih struktur, ko prizna zakonitost sistema oblasti narodnoosvobodilnih odborov in federativno sestavo Jugoslavije, kakršna je bila potrjena na zasedanju Avnoja v Jajcu. In še celo po tem, ko to prizna 12. septembra 1944 tudi kralj. Šele, ko izve za sklepe konference velikih zaveznikov v Jalti, je bil, po spominu na svoje doživljanje, pripravljen revidirati svoje stališče o nelegitimnosti in nezakonitosti partizanskega odporniškega gibanja. V knjigi pa ga za svoje tolmačenje zgodovine uporablja do današnjega dne. Tako si omogoča tezo, da partizanski odpor nikoli ni bil

narodnoosvobodilen, temveč vseskozi revolucija, ki je seveda kot takšna v vsakem primeru nezakonita. In tezo, da je bil vsak odpor, tudi če bi bil zakonit, torej če bi bil voden tudi s strani Draže Mihailovića samega, nepotreben. Vsaj do tistega nedoločene dne, ko bi napočil tik pred zavezniško zmago trenutek za neposredni prevzem oblasti. Novost v njegovem zgodovinopisnem podvigu je torej to, da partizanski odpor omeji izključno na revolucijo, ki v nobenem primeru ne more biti upravičena, da je zato bil vedno predvsem upravičen odpor partizanskemu gibanju, celo ne glede na to, koliko so njegova dejanja sama po sebi bila vprašljiva ali ne, da postane s tem vprašanje kolaboracije in kolaborantov postranskega in podrejenega pomena, tako postranskega in podrejenega, da iz boja proti temu pojavu kot proti sili, ki stoji na strani sovražnikov v svetovni vojni, ni mogoče izvajati nikakršnega upravičevanja partizanskega NOB. Ta je tudi kot NOB (in ne le kot revolucija) neupravičen popolnoma in brez ostanka.

Metoda, s katero A. Bajt dokazuje svojo tezo, je enostransko navajanje dokumentov, zamolčanje njemu neljubih, neustreznih vsebin tudi pri navedenih. Dva primera: Eden iz priljubljene 'pravde', katero ime je bilo prej, ali "protiimperialistična", ali "osvobodilna" fronta. V to pravdo se A. Bajt podaja z vnemo. Toda, četudi v knjigi sam uporablja letak CK KPS s konca aprila 1941, torej ravno iz dni ustanovitve te organizacije, ne omeni, da je že v tem letaku vsebovano njeno poimenovanje kot "osvobodilna fronta vsega slovenskega naroda".⁴ Letak omenja samo zato, da bi lahko pripovedoval, kako so njegovo besedilo komunisti poslali iz Ljubljane v odobritev Titu in Kardelju v Zagreb, da bi tako poudaril, kako nesamostojni so bili. (str. 773) V skladu s svojo optiko potem tudi trdi, da je s takšnim imenom ta odporniška organizacija prvič imenovana šele v Slovenskem poročevalcu z dne 11. julija 1941, št. 8, kar niti glede Poročevalca samega ni točno. In popolnoma ignorira proglas CK KPS nemškimi in italijanskimi vojakom v Sloveniji s konca maja 1941,⁵ torej znatno pred Hitlerjevim napadom na Sovjetsko zvezo, v katerem je čisto nedvoumno povedano, da naj se vojaki otresejo svojih nacističnih in fašističnih voditeljev, da njihov teror nad podjarmljenimi narodi Čehoslovaške, Poljske, Danske, Norveške, Nizozemske, Belgije, Francije, Grčije, Jugoslavije (tudi te!) ne bo dolgo trajal, in da se pripravljajo njihov upor. Dobro naj premislijo o tem in naj svoje sile združijo s silami podjarmljenih jugoslovanskih narodov v skupnem boju za svobodo. V tem proglasu res ni pohvale za Angleže, vendar je njihova imperialistična krivda omejena na tezo, da si angleška denarna oligarhija prizadeva obržati gospodstvo nad kolonialnimi narodi, pač v nasprotju z omembo, da si imperialistični mogočniki pod Hitlerjevim in Mussolinijevim vodstvom osvajajo države vseprek po Evropi. Kar ne sede gladko v naročje njegovih tez, A. Bajt prezre.

Drugi primer je pismo Edvarda Kardelja iz začetka decembra 1941 Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet.⁶ A. Bajta zanima samo tisti stavek v pismu, ko Kardelj, po informaciji o spopadu s četniki Draže Mihailovića, naroča, da na ozemlju Slovenije ne sme biti drugih oboroženih čet razen partizanskih, in pravi: "*Likvidirajte, če je treba z orožjem, vsak drug poskus.*" V tem stavku A. Bajt seveda najde, kar edino želi videti: dokaz, kdo začenja boj s četniki. Molči pa o problemu,

⁴ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1. Ljubljana 1962, dok. 6, str. 29.

⁵ Prav tam, dok. 9, str. 38-42.

⁶ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, dok. 70.

za katerega gre, kakor o tem problemu molči sploh v celi knjigi. V istem pismu in v isti sapi ga je Kardelj namreč takole postavil: "*Pojasnite ljudstvu, da je akcija Draže, akcija londonskih velikosrbskih elementov, ki bi radi s to 'edino jugoslovansko armado' vzpostavili srbsko hegemonijo. Poudarjajte, da se slovensko ljudstvo bori za nacionalno svobodo in za bratstvo z vsemi jugoslovanskimi narodi, da pa ne dovoli nikomur, da bi se vnaprej določale oblike bodočega sožitja slovenskega ljudstva z drugimi narodi Jugoslavije, z drugimi besedami, da hoče slovenski narod najprej doseči svojo neodvisnost in šele nato razpravljati o bodoči Jugoslaviji.*" A. Bajtu očitno ne gre za raziskovanje realnega historičnega problema, ki je bil vse do nedavna za Slovence posebnega pomena. Zanima ga izključno le iskanje krivcev za svoje (in tuje) napačne odločitve.

Z Bajtovo knjigo se obnavljajo časi črno-belega (če ne morda zgolj črnega) pisanja zgodovine. Če je kaj takega, kar bi vrglo senco na Dražo Mihailovića, je treba o tem molčati ali pa pretolmačiti v nedolžno malenkost. Preprosto molčati, npr. o obremenilni vsebini nemških dokumentov iz oktobra in novembra 1941, ali pa npr. zatrditi, da zloglasna črka "Z" ni šifra za "zakolji!", ampak le nedolžen ukaz "zaplaši!". Skoraj bi verjeli, če ne bi v premalo izčiščenem besedilu na drugem mestu prebrali, da je Draža Mihailović s črko "Z" zapečatil usodo nekega "svojega" izdajalca. (str. 604-605, 369) Tega gotovo ni želel le zastrašiti.

Na dlani je, da ima osrednjo nalogo v knjigi ekskurz o vprašanju, kako je nastal v Srbiji spopad med četniškim gibanjem pod vodstvom Draže Mihailovića in med partizanskim gibanjem pod vodstvom Josipa Broza Tita. Pravzaprav, kdo je kriv za spopad v noči iz 1. na 2. november 1941 pri Trešnjici, nedaleč od Užice. K temu je treba pripomniti, da je tak ekskurz komaj kaj potreben za razrešitev vprašanja o krivdi za nesodelovanje med četniki in OF v Sloveniji, za kar, vsaj nam tukaj, vendarle v osnovi gre. Za Slovence je to vprašanje odločeno z dejstvom, da so tudi slovenski četniki bili na tistem stališču, ki mu poenostavljeno rečemo velikosrbsko. Po drugi strani se niti A. Bajt ne loteva pisanja zgodovine Jugoslavije, saj bi se sicer ne mogel ogniti ne Hrvaški ne Makedoniji, celo Kosovu in narodnemu ter državnemu vprašanju Črne gore ne. Če se s takšnim žarom in obširnostjo vrže na območje Srbije in na ugotavljanje krivde za Užice, potem ima to ne le svoj pomen, temveč tudi svoj namen. Težišče iskanja krivca prenaša na teren, ki je Slovencem oddaljen, malo znan in težje znanstveno obvladljiv, kar vse samo po sebi podreja slovensko vprašanje, ki je v bistvu samostojno in v katerem se odločitve dogajajo ob upoštevanju momentov lastnega narodnega položaja, jugoslovanskemu okviru ali celo Srbiji sami, to je momentom, ki so Slovencem drugotni ali celo tuji.

Prav značilno je npr., kako izhajajoč iz območja Srbije in po kriterijih, nastopajočih v Srbiji, opravi z vprašanjem polkovnika Jake Avšiča, katerega osebne odločitve gotovo štejejo med najpomembnejša dejstva, po katerih je treba presojeti nastop četništva na Slovenskem v letu 1941 in pozneje. Znano je, da je Avšič še v letu 1941 obiskal Dražo Mihailovića na Ravni gori in da je Mihailović Avšiča imenoval za poveljnika svoje jugoslovanske vojske v Sloveniji. Ali se je Avšič že tam prepričal, da Draža Mihailović nima namena nemudoma začeti boja proti okupatorjem? Potem, ko je zaradi njegove [ŠDraže Mihailovića] "izdaje (...) CKKPS (...) začel z množično kampanjo proti Mihailoviću", piše Metod Mikuž, so se v tej

kampanji "Avšič in ministrska skupina opredelili za OF in proti Mihailoviću".⁷ Jaka Avšič je s svojim vojaškim znanjem in pogumom postal ena najpomembnejših osebnosti slovenske partizanske vojske in izkazal se je tudi s prizadevanjem za uveljavitev slovenskega jezika v vojski, takrat in pozneje. Iz knjige o italijanski okupaciji Slovenije, ki jo je 1998 objavil italijanski vojaški zgodovinar Marco Cuzzi,⁸ izvemo zdaj še to, da je bil Avšič že od kapitulacije jugoslovanske vojske zbiral oficirje za odpor, da je s svojo skupino septembra 1941 začel vrsto samostojnih akcij, brez povezave s partizani, da je šlo za napade na italijanske vojaške osebe, pa tudi za propagandno akcijo 9. oktobra 1941, na dan smrti kralja Aleksandra. Po svojem imenovanju za poveljnika četnikov v Sloveniji je Avšič to zbiranje še okrepil in obenem skušal doseči dogovor s partizani o skupnih vojaških akcijah proti Italijanom. Tu pa se je razočaral nad zadržanostjo četniških politikov v Ljubljani in v Srbiji, tako da se je z nekaj svojimi privrženci navsezadnje pridružil boju partizanov, piše Cuzzi na temelju italijanskih dokumentov. A. Bajt sicer omeni, da je Avšič obiskal Dražo Mihailovića v Srbiji, a le zato, da bi povedal, da ga je nek srbski oficir tam ozmerjal z dezertanjem in da so ga pozneje dolžili poverbe denarja, ki mu ga je dal Draža Mihailović za potrebe poveljstva v Sloveniji. O problematiki njegovega prestopa pa nič.

Da so v širšem zgodovinskem smislu vnaprej krivi komunisti, tega prepričanja A. Bajt ne skriva. Glede na to, da je bil *"še predvojni načrt komunistov izvesti revolucijo (...) je seveda popolnoma vseeno, kdo je napadel prvi, v Užicu ali kjerkoli drugje"*, (str. 340) morali so napasti partizani. Krivi so namreč, ker so se odločili za protiokupatorski odpor. S tem so očitno prekršili prvo Bajtovo, in po njegovem tudi pravilo Draže Mihailovića - *quieta non movere*. Če da zavojevalec mir, seveda šele potem, ko si je že podredil deželo (v Sloveniji neizzvan začel preseljevati rasno ali politično neljube ljudi, nato še izseljevati kar vse prebivalstvo ob Sotli in spodnji Savi brez razlike, vmes brez omahovanja izvršil evtanazijo stotin "nepotrebnih" slovenskih bolnikov in starcev), naj po tem pravilu miruje tudi vsak morebitni intimni odpornik. Aleksander Bajt se kot pravnik sklicuje na dejstvo, da je Jugoslavija 17. aprila 1941 podpisala vojaško kapitulacijo in da mednarodno vojno pravo v takem primeru prepoveduje državljanom podlegle države nadaljevanje vojskovanja, torej tudi protiokupatorski odpor. A. Bajt se ne ozira na dejstvo, da je Hitler z Mussolinijem in svojimi zavezniki Jugoslavijo že napadel v nasprotju s pravili mednarodnega vojnega prava in da jo je nato še protipravno razkosal na različne načine in da je s temi postopki, potem pa še deklarativno, opravil debelacijo (pravno izničenje) Kraljevine Jugoslavije. Po vsem tem bi naj bili državljani nasproti okupatorjem še vedno omejeni z določili mednarodnega prava. A. Bajt na nekem mestu sicer sam govori o italijanski aneksiji Ljubljanske province kot o kršenju mednarodnega vojnega prava s strani okupatorjev. Kaj bi šele rekel za ustanovitev NDH, za aneksijo jugoslovanskih ozemelj s strani Madžarske, Bolgarije, italijanskega protektorata Albanije!? Toda iz teh dejstev ne izvaja sklepa glede veljavnosti pogojev kapitulacije. In ne omeni, da je begunska vlada proti delitvam državnega ozemlja protestirala in da je 4. maja 1941 v zvezi z njimi napovedala vojno Bolgariji in Madžarski ter izjavila, da tudi sicer nadaljuje vojno

⁷ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga. Ljubljana 1960, str. 153.

⁸ Marco Cuzzi: *L'occupazione italiana della Slovenia (1941-1943)*. Roma 1998, str. 113-114.

"do obnove ozemeljske integritete, neodvisnosti naše države in polne svobode vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev". Pri čemer se je sklicala celo na stališča "prijateljske" Šne za A. Bajta!] ZSSR, ki "priznava tudi majhnim narodom in državam pravico do življenja", enako kot to priznavajo ZDA! Vsega tega A. Bajt pri svoji tezi o nezakonnosti odpora ne upošteva.

Temu danes mlajši slovenski zgodovinarji pravijo samopostrežna uporaba zgodovine. Vzameš s police le tisto, kar potrebuješ. Pustimo ob strani sklicevanje A. Bajta na težave, ki jih je imel De Gaulle, medtem ko je v nemal za upor Francoze zaradi podpisanih pogojev francoske kapitulacije. Nemški postopki v Franciji so vse zadevne pomisleke francoskih zaveznikov sami hitro izničili. Iz določil mednarodnega vojnega prava graditi tezo, da je odpor velezločin,⁹ kolaboracija pa nekaj zakonitega in legitimnega, zveni fantazijsko, če ne še kako drugače.

Ne drži, kar zagotavlja A. Bajt, da mu niti ne gre za to, da bi ugotavljal, kdo je pri Užicu prvi napadel, ampak da hoče le pokazati, kdo je pri poročanju o tem spopadu in o njegovih okoliščinah lagal. Da je to bil Tito, mu je jasno vnaprej in zato bi si ves dokazni postopek lahko prihranil. Vendar svojo zgolj "informacijsko" rabsodbo pozneje v knjigi brez zadrege uporablja tudi kot dokaz o krivdi za "državljansko vojno".

Tu imamo resnično opraviti s posebno metodo. Dokler razpravljáš o tem, kako je kdo o dogodku poročal, se lahko omejiš le na pretres sočasnih ali poznejših (tudi spominskih) virov zgolj izpod peresa obeh neposrednih akterjev. Toda, če se zanimanje prevesi k vprašanju, kakšen je tisti dogodek sam po sebi dejansko bil, je pa vendarle treba pritegniti vse razpoložljive vire, v tem primeru zlasti tudi nemške dokumente. Tega pa A. Bajt ne stori. Ne analizira v tem kontekstu, kaj piše v dokumentih o stikih Draže Mihailovića z Nemci, ne o tistih neposredno pred, ne o tistih neposredno po spopadu pri Užicu, ki so na voljo, in v katerih Draža Mihailović spopadanje sam prikazuje kot lastno namero in kot zaslužno delovanje proti komunistom, za kar naj dobi od Nemcev pogodbo o podpori v obliki dobave orožja in drugih ugodnosti. Ne navede in ne upošteva Mihailovićevih besed, da "se je tekma med mojimi silami in komunisti začela takrat, ko so Nemci sami predali Užice" (21. septembra 1941). Ali njegovih besed: "*Hočem, da mi omogočite, da nadaljujem boj proti komunizmu, ki se je začel 31. oktobra*". In tudi ne besed: "*Jaz nisem odgovoren za napad na Kraljevo 1. novembra, saj sem prav takrat ukazal svojim četam, naj se umaknejo in zberejo za boj proti komunizmu*".¹⁰ Toda, kaj potem pomeni to, da sam A. Bajt nekaj sto strani naprej isti kritični spopad označi kot "četniški napadš!] na Trešnjici"? (str. 824) Očitno s svojo metodo dokazovanja ni prepričal samega sebe.

Kdor premišljuje o teh dokumentih, mora uvideti, kakšno srečo je imel Draža Mihailović, da so Nemci na sestanku v Divcih 11. novembra 1941 zanj tako nepričakovano zavrnilo njegovo ponudbo za oboroženo zavezništvo v boju proti partizanom. Kaj bi se zgodilo begunski vladi v Londonu, ko bi prišlo na dan - in prikrito ne bi moglo ostati - da je njen minister in najvišji kraljevi vojaški poveljnik stopil v zavezniški odnos s Hitlerjem! Nemški poveljnik mu je jasno povedal, zakaj za nemško stran sklepanje takšnega zavezništva ni sprejemljivo, a ni zahteval od

⁹ Mladina, 20. 9. 1999, št. 28, str. 35; Bajt, nav. d., str. 579-588, 958.

¹⁰ J. Marjanović, M. Stanišić (ured.): The collaboration of D. Mihailović's chetniks with the enemy forces of occupation (1941-1944). Beograd 1977, str. 11-28.

njega preproste kapitulacije, ampak mu je nakazal uporabno pot: "legalizira" se naj prek Nedića, kakor je to že bil storil Kosta Pečanac s svojimi četniki. Nedićeva

vlada v Srbiji je bila za Mihailovićeve četnike v Srbiji nekakšna rezervna vichyjska vlada, ki je omogočala dogovorno kolaboracijo za boj proti partizanom, ne da bi s tem kompromitirali begunsko kraljevsko vlado v Londonu pred zavezniki, ki v tem pogledu šale niso poznali. Razumljivo, da Mihailović po tej poti ni mogel in da je moral ostati nasproti Nemcem v navidezni "ilegali". Zelo široko in obilno pa je "legalizacijo" dopuščal, svetoval, ukazoval posameznim svojim enotam, in to neštetim. A. Bajt legalizacijo celo omenja, a ne kot pojav, ki je temeljnega pomena. Ne gre mu v koncept, pa se izogne nevšečnosti, da bi ta pojav prikazoval in vrednotil. Pri tem je značilno, kako rad se ob zanj ugodnih priložnostih sklicuje na "Dosje" Mačkovšek,¹¹ molči pa o tistem, za pojav "legalizacije" četnikov tudi v Sloveniji tako zgovornem podatku v njem, kako sta se 20. februarja 1944 v Trstu dva četniška poveljnika, oba dobra znanca Aleksandra Bajta, Novak in Jevdjević, v hotelu Continental zložno pogovarjala z najvišjim nemškim funkcionarjem v Operativni coni Jadransko Primorje, Friedrichom Rainerjem. Razpravljali so o okrepitvi "legalne ilegale" v tej coni in sicer s prihodom tisoč bosanskih četnikov (str. 90).

Venomer samopostrežba!

Bajtu je osrednja teza o "monopolizaciji boja proti zavojevalcu". (str. 323) Partizani naj bi se le sami hoteli bojevati proti okupatorjem (seveda, izključno v interesu svoje revolucije), z bojem proti četnikom Draže Mihailovića so le-te od takega boja odrivali, jim ga prepovedovali. Naklepno in hudobno so izničili "zadnje poskuse nacionalističnega odpora". (str. 265) Veličastna je morala biti učinkovitost partizanov, da so to zmogli!

Glavnina knjige je nekakšen zgodovinopisni vrivek v memoarje Aleksandra Bajta, s katerim bi rad to svojo tezo dokazal. S svojim sijajnim pamfletskim slogom (nekaj naslovov: "Tito se zaplete v zanke lastnih neresnic", "Tito raje pobija četnike kakor zavojevalce", "Četniki vrnejo udarec", "Wilson bi pobijal Hune, Tito pa raje četnike", "Slovenski partizani streljajo kar vnaprej") pripoveduje bralcu, kakšna da je resnična zgodovina, ki jo je mogoče odkriti "*po študiju strahovite količine literature*", (str. 367) kot pravi. Vse, kar je le mogel, je zbral dokazov za grdobijo Tita, partizanov, njihovega vojskovanja, ki ni bilo drugega kot ena sama revolucionarna prevara svobodoljubnega, a prelahkovernega ljudstva, da ne govorimo celo o prevari neumnih zaveznikov, da so končno prav sramotno pustili "nacionalistični odpor" na cedilu. Posebno ostro graja britanskega predsednika vlade Churchilla, češ da je zamešal kratkoročne interese (zmago v vojni) z dolgoročnimi (pobijanjem komunizma), (str. 559-561) očitno prav nasprotno modremu Draži Mihailoviću. Vse je v Bajtovem delu nagrmađeno in "znanstveno" podprto z izbranimi citati.

Obtožba o monopolizaciji odpora se ponavlja vztrajno in enoumno, obenem pa v tako kričečem nasprotju z dejstvi, ki jih knjiga sama priznava (se celo z njimi ponaša), da je to lahko razumljivo le, če domnevamo, da A. Bajt globoko podcenjuje razsodnost svojih bralcev. Z neprikritim zadoščenjem piše, kako so morali

¹¹ Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994.

prve dni decembra 1941 partizanski odredi bežati iz Srbije ("Tito beži pred Nemci v Sandžak"), kako neuspešno se pozneje skušajo vrniti ("Težave z vdorom v Srbijo") in kako se jim to posreči šele poleti 1944 z velikimi enotami ("Vdor partizanskih korpusov v Srbijo"). Celi dve leti in pol tretjega so na terenu Srbije (z izjemo

naj-

južnejšega obrobja) četniki Draže Mihailovića ostali sami zase (pač v družbi Nemcev in njihovih srbijanskih pomočnikov) in bi lahko tukaj (pa še v Črni gori z vzhodno Hercegovino pod Italijani) v odsotnosti partizanske nadloge povsem neovirano in zares monopolno razvijali svoj "nacionalistični odpor". V vsej vzhodni Jugoslaviji se je četništvo po pregonu partizanov razcvetelo, se veseli A. Bajt. (str. 382-383) Toda ni se razvila dvojnost med seboj sovražnih, toda ozemeljsko ločenih odporništev, nekaj podobnega, kakor je to bilo na Kitajskem, kjer je protijaponski odpor razvijal Čangkajšek, na svojem koncu Kitajske pa enako tudi njegov osovraženi nasprotnik Mao Tse Tung. Nacionalističnega odpora v Srbiji od nikoder! Končno so morali to ugotoviti tudi zavezniki, ki komunistov niso prav nič ljubili. Kdo je v tej vzhodni polovici Jugoslavije - celi polovici Jugoslavije! - tisti čas monopoliziral pravico do upora? Popolnoma očitno je, da Mihailoviću sploh ni šlo za kako pravico do upora kot boja proti zavojevalcu, ampak za oblastno preprečevanje vsakega boja, za pravico do odlašanja boja do svetega Nikoli. Atentizem in aktivizem se izključujeta, če se srečujeta - oba oborožena - na istem terenu. Toda v državi, ki je bila razdeljena večino vojnega časa na dve ločeni polovici, je vsakteri obeh imel svojo priložnost. Razsodili pa so zavezniki po kriteriju potreb zmage v vesoljni vojni proti agresiji nacizma in fašizma.

V trenutku nepredvidnosti uide priznanje celo A. Bajtu in odstopi od svoje dramatične teze o popolni nepotrebnosti in tudi vojaški nepomembnosti odpora v Jugoslaviji. Proti koncu knjige namreč sam spregovori o prispevku jugoslovanskih narodov k zmagi Šzmagi!] nad silami osi, posebno Slovencev, ki da "*ni bil orjaški Šorjaški!] samo objektivno, ampak še posebej v Churchillovih očeh*". (str. 1249)

Seveda mu to priznanje, ki je v nasprotju z njegovimi tezami, uide le zato, ker hoče na tem mestu skonstruirati novo obtožbo, namreč, da so Slovenci izgubili s svojim odporom zaslužen nagrado - Trst, po krivdi Tita in njegovih. Da A. Bajt to krivdo dokazuje z nedokazano trditvijo, da je britanski državnik Eden Jugoslaviji pred 27. marcem 1941 obljubil na zahodu že vse slovensko Primorje in Istro. (str. 709, 1254) To je le še dodatna metodološka značilnost njegovega zgodovinopisja. Rad verjame, kar mu ustreza, tudi če dokaza ni. In sploh ne verjame, kar je britanska vlada trdila preoptimističnemu predsedniku begunske vlade Dušanu Simoviću in kar je hkrati ponavljal britanski veleposlanik pri tej vladi George Rendel preveč neučakanemu podpredsedniku vlade dr. Mihi Kreku, da namreč Britanci pred 27. marcem 1941 Jugoslovanom niso obljubili ničesar več kot le to, da bodo na mirovni konferenci zahtevo po reviziji jugoslovanske meje z Italijo obravnavali dobrohotno. O konkretni mejni črti ni bilo govora. Po vojaškem porazu Kraljevine Jugoslavije še celo ne. Upravičeno lahko domnevamo, da bi šlo po namerah Britancev kvečjemu za črto neuradnega kompromisa, ki se je bil nakazal ob koncu prve svetovne vojne, a ga je uradna Italija kot zmagovita država takrat uspešno zavrnila. Torej za t.i. Wilsonovo črto, ki bi Jugoslaviji

zagotovila Cerčno, Idrijo, Postojno, Ilirsko Bistrico in Istro vzhodno od Učke, Slovenijo pa povsod odrinila daleč od morja. Italiji so zavezniki potem v letu 1943 obljubljali podobno načelno podporo v mejnem vprašanju, če presedla na stran zaveznikov v vojni proti Nemčiji. Kar je tudi storila.

Dr. Aleksander Bajt zavajajoče piše o teh vprašanjih in molči o tem, da so Britanci in Američani v letu 1945 imeli načrt, da čisto sami, brez drugih zaveznikov in tudi brez Jugoslavije, zasedejo in upravljajo celotno ozemlje Italije, vključno s Trstom, Slovenskim Primorjem in Istro. Ne le da niso želeli jugoslovanske udeležbe pri zasedbi in upravi katerega koli koščka Italije, ampak so za uresničitev svoje namere prisilili celo enote De Gaulleove Francije, ki so prodrle čez italijansko mejo tam, kjer živi francoska manjšina, da se hudo nejevoljne umaknejo. V francoskem primeru pač ni šlo za komunizem in komuniste, kvečjemu nasprotno. Le vztrajnost partizanskega odpora v vsem času vojne, posebno tistega v Slovenskem Primorju, Istri in celo v Trstu, in le tako nastala moč NOV Jugoslavije je dosegla, da je bilo v primeru slovenskega narodnega ozemlja v Italiji drugače, četudi je Trst končno ostal na drugi strani, mednarodnopravno dokončno šele z Osimom 1975.

Teza o vojaški in politični monopolizaciji odpora s strani partizanskega gibanja bi v zahodnem delu Jugoslavije imela nekaj smisla in stvarnega pomena le v Sloveniji. V sistemu okupacije zahodnega dela Jugoslavije le tukaj leta 1941 ni bilo za Slovence nikakršnega "rezervnega Vichyja", kakor v Srbiji in v Črni Gori. Celo v NDH je tako rezervno pozicijo držal odrpito Vladko Maček, ki se Paveliću ni pridružil, a vendar državljane pozval, naj se pokoravajo okupatorsko - ustaški državi. V Sloveniji se je "posredovalna" struktura za kolaborante fragmentarno deloma pojavila šele z nemško okupacijo "italijanske" Ljubljanske province in s postavitvijo okupatorske pokrajinske uprave s "prezidentom" Leonom Rupnikom. To je bil nadomestek Vichyja za Slovence v "Ljubljanski pokrajini", to je bila od Nemcev dopuščena "slovenska domovina", ki je dobila svoje mesto tudi v domobranski prisegi.

V Sloveniji se je proti kolaboraciji, obstoječi neprikrito že vsaj od 3. maja 1941, lahko v razmerju do begunske vlade in do zaveznikov brez konkurence uveljavljala teza Osvobodilne fronte, da ona edina predstavlja narod v odporu. Ta monopolizacija je bila možna le zato, ker se kaka druga odporniška iniciativa ni pojavila. Kaj je v maju 1942 izzvalo odločitev mihailovičevcev za formiranje "Štajerskega bataljona": ali želja vojskovati se proti okupantom ali pa namera pobijati partizane - tega tudi A. Bajt ne pojasni. Še veliko pomebnejše pa je bilo dejstvo, ki ga A. Bajt sploh prezre, da se je stališče OF o svoji izključnosti kar najbolj razločno poistovetilo z uveljavljanjem pravice Slovencev do samoodločbe. Natančneje, OF se je že spočetka postavila v vlogo branilca slovenske države, ki da že nastaja v odporu in to po njeni pobudi. Dejansko je Osvobodilna fronta 16. septembra 1941 ustanovila Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) kot organ slovenske suverenosti. Takšne državotvorne pobude ni dala nobena druga slovenska politična grupacija zunaj OF, še posebno ne tista, ki je bila "jugoslovansko nacionalistična". Vse tja do "taborskega parlamenta" dne 3. maja 1945 ni nobena grupacija zunaj OF niti poskusila vsaj deklarativno osnovati kakega organa slovenske državnosti. Medtem je Osvobodilna fronta edina uresničevala slovensko državo, in to zdržema, v vsej dobi vojskovanja: leta 1942 s

kontinuiteto delovanja in nastopanja SNOO, 1943 s Kočevskim zborom ter z Upravno komisijo in Narodnoosvobodilnim svetom za Slovensko Primorje, 1944 s črnomaljskim zasedanjem SNOS in 1945 z narodno vlado v Ajdovščini. Vse to je neposredno po vojni formalno uzakonila tudi v jugoslovanskem okviru, s tem da je pripomogla, da se proti stališču srbske opozicije uveljavi federativna državna struktura že v zakonu o volitvah v jugoslovansko ustavodajno skupščino. Ves ta čas, vsaj dokler je samostojno obstajala, se je slovenska partizanska vojska, poleg vztrajanja v vojskovanju proti okupatorjem, postavljala tudi v vlogo vojske te že obstoječe slovenske države. Vsaka država obstaja na načelu nedeljive suverenosti, kar ni identično s političnim monopolom. Tudi državna vojska ne drugače.

Seveda so vse to bila dejanja slovenske narodne revolucije, ki pa je bila s stališča o suverenosti naroda legitimna in ki je s sporazumom na Visu dobila priznanje begunske kraljevske vlade in tudi mednarodnega prava. Kako vse drugače je bilo na strani tistih, ki so hoteli Osvobodilno fronto izpodriniti in jo uničiti. Sam Bajt pove, da je Natlačenovo vodstvo SLS v Ljubljani že maja 1941 zavrglo zamisel Lamberta Ehrlicha o ustanovitvi podtalne slovenske vlade. Zanika pa, da je s tem Narodni svet iz aprila 1941 dokočno izgubil kontinuiteto slovenskega organa oblasti. Slovenska zaveza (ki se ni ustanovila že v času, ko naj bi padla odločitev o odporu, torej poleti 1941, kot sugerira A. Bajt, temveč šele potem, ko je odpor Osvobodilne fronte trajal že enajsti mesec, torej na pomlad 1942) te kontitute ni obnovila, saj ni bila niti ustanovljena kot organ oblasti niti ni kaj takega realno nikoli postala. Poskusa, da bi se ustanovila še ena slovenska državna oblast ni bilo, kot rečeno, vse do 3. maja 1945, do na begunskih kovčkih sedečega in še vedno pod nemško zaščito pred partizani zborujočega "taborskega parlamenta". In Draža Mihailović je ves čas, tudi po "baškem" zboru v Srbiji (vas Ba), prepovedoval, da bi se pred koncem vojne konstituiral kak organ slovenske avtonomne državnosti. O tem pripoveduje "Dosje" Mačkovšek v delih, ki jih A. Bajt ni hotel vzeti na znanje.

Kaj storiti v imenu zgodovine? Ali vzeti Bajtovo knjigo v roke in ji dodati podatke, ki jih je tako očitno pustila ležati na samopostrežni polici? Ali bi s tem dobili "uravnoteženo zgodovino", kakršno si dandanes ljudje najraje zaželi, kot preprost izhod iz zastrašujočih nasprotij? Ali je rešitev v zlati sredini? Mislím, da ne. Gre za zgodovino, ne za politično sredino. Ta je stvar parlamenta, ne historiografije.

Namen in cilj zgodovine - kot stroke in kot spoznavanja človeka in pogojev njegovega obstoja - je, preteklo dogajanje razumeti. Mislím, da njen namen in cilj ni utemeljevanje obsodbe političnih nasprotnikov. "*Obsojam jih, komuniste!*", pojasnjuje Bajt svojo knjigo.¹² Zgodovina ni isto kot sodni tribunal. Če pravim, da je namen zgodovine preteklo dogajanje razumeti, nikakor ne mislím, da razumeti pomeni tudi vse odpustiti. Razumeti, to je napor intelekta, odpustiti pa je drža, politična, humana, verska ali še kakšna druga. Odpúščanje ni znanost, napor, da bi kot zgodovinarji preteklost razumeli, pa to je.

Iz logike (slovenskih) četnikov ni mogoče razumeti (slovenskih) komunistov. To bi lahko bila sprejeta resnica. Toda ta resnica še nima niti prvega pogoja, da bi to kot takšna mogla postati. Manjka ji namreč poznanje logike slovenskega

¹² Dnevnik, 25. 9. 1999.

četništva samega. Dokaz temu je ravno knjiga A. Bajta. Videli smo, da mu gre poskus, postaviti četništvo v zgodovino, od rok samo, če izhaja iz jugoslovanskega okvira. Niti poskusil ni, da bi izhajal iz položaja Slovencev in Slovenije (primer Jake Avšiča). Če bi bil hotel raziskovati in pisati zgodovino, bi ga to vprašanje moralo zanimati tudi kot del pojasnila tistega zgodovinskega dejstva, ki je nesporno in najpomembnejše, dejstva, da so partizani zmagali. Zakaj so zmagali? To je vprašanje vseh vprašanj. A. Bajt ga niti ne tematizira. Njegova ambicija je obsodba zmagovalcev z argumenti, ki jih nahaja v njihovem problematičnem obnašanju med vojno. Tukaj je v svojem elementu in ves evforičen, ker se mu je toliko tega takorekoč kar samo od sebe ponudilo v Zbornikih dokumentov in podatkov o na-

rodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, ki jih je pripravil Vojaško-zgodovinski inštitut v Beogradu, v publikacijah Inštituta za zgodovino delavskega gibanja¹³ (danes Inštituta za novejšo zgodovino), v zbranih in urejenih arhivih, skratka v opravljenem delu zgodovinarjev. Zato bi bilo zelo lepo, če bi še sam sistematično posredoval znanosti tisto, kar je našel novega v Londonu, ne le nekaj po svoji meri izbranih drobcev. To bi lahko obstalo kot nedvomno njegova usluga zgodovini in zgodovinopisju.

Janko Pleterški

¹³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dosedaj izšlo 7 knjig, zajemajo obdobje od začetka vojne v Jugoslaviji do junija 1943); Jesen 1942 : Korespondanca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963.

Historična dokumentacija

Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941¹

K poročilu bana dr. Marka Natlačena o dogodkih v Sloveniji v prvih mesecih okupacije

Osemindvajsetega avgusta 1942 je Slobodan Jovanović, predsednik jugoslovanske kraljeve vlade v Londonu, poslal podpredsedniku vlade, Hrvatu dr. Juraju Krnjeviću, poročilo bana Dravske banovine dr. Marka Natlačena, ki ga v celoti objavljamo v nadaljevanju. Ob tem je pripisal, da je poročilo pred tem obveščevalni organ iz Carigrada dostavil njihovemu vojnemu kabinetu. Kot prvo se seveda tu postavlja vprašanje, ali je predsednik vlade ta dokument hkrati poslal tudi ostalim članom svojega kabineta in predvsem, ali ga je poslal tudi svojemu drugemu podpredsedniku, Slovcu dr. Mihi Kreku, ki bi bil zanj najbolj zainteresiran. Na prvo vprašanje ob pomanjkljivem poznavanju fondov jugoslovanske begunske vlade, ki se nahajajo v arhivih v Beogradu, zaenkrat ne moremo odgovoriti, pač pa lahko zanesljivo trdimo, da je dr. Krek Natlačeno poročilo imel že dolgo pred tem, pri čemer pa zaradi nepopolnosti Krekove dokumentacije ne moremo povsem natančno določiti časa, ko je dokument prejel.

Problem datuma, ko naj bi dr. Krek dobil Natlačeno poročilo, je seveda po logiki stvari povezan tudi z vprašanjem, kdaj naj bi bivši ban to besedilo napisal. Že prvi pogled na celotno besedilo, ki sicer obsega 20 (slovenska inačica) oziroma 23 (srbohrvaška inačica) tipkanih strani, nam pove, da Natlačeno poročilo v sklenjeni obliki zajema obdobje dobrih dveh mesecev, to je od napada na Jugoslavijo 6. aprila 1941 pa do 14. junija istega leta, potem ko se je t.i. sosvet Ljubljanske pokrajine že vrnil z znanega obiska v Rimu. Zato je možno, da je Natlačen sestavil besedilo že v drugi polovici junija, pri čemer pa je treba upoštevati še dejstvo, da je osnovnemu tekstu v obeh omenjenih inačicah priložen še dokument, datiran z 18. septembrom 1941, ki predstavlja obrazložitev Natlačenovega izstopa iz sosveta. Kot je znano, sta 10. septembra 1941 zaradi nestrinjanja z italijansko okupacijsko politiko, predvsem pa zaradi protipravnih sredstev, ki so jih te oblasti začele uporabljati pri zatiranju vse bolj aktivnega partizanskega gibanja, iz sosveta izstopila Natlačen in Ivan Pucelj. Visoki komisar Emilio Grazioli je sicer njun izstop komentiral kot izraz strahu "pred napadi komunističnih ljudi zaradi njune kolaboracije". Priložitev omenjene izjave nas torej navaja k sklepu, da je bilo zelo verjetno poročilo napisano šele septembra in tedaj

¹ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II, fond AS-1660, osebna zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 9/IX.

tudi odposlano v inozemstvo, tako da ga je lahko dr. Krek dobil kasneje v jeseni 1941. Tedaj je bilo možnosti za pošiljanje kar nekaj, vsaj v začetnem obdobju po okupaciji je bil vsekakor Rim oziroma Vatikan najpomembnejša točka, prek katere so potovala poročila iz Ljubljane v Veliko Britanijo ali k londonski begunski vladi. Znana so npr. pogosta potovanja dr. Franceta Blatnika v Rim, zveza pa je bila možna tudi prek jugoslovanskega poslanika v Bernu in dalje prek Portugalske itd.

Tu velja poudariti, da v razmeroma bogati spominski literaturi iz kroga nekdanjih članov begunske vlade kakor tudi širšega kroga jugoslovanske medvojnne kolonije v Veliki Britaniji, ZDA in drugod ni nikakršnega namiga, da bi se za to Natlačenovo poročilo vedelo že jeseni 1941. Logična razlaga za tako stanje po vsej priliki tiči v sami občutljivi vsebini dokumenta. Dr. Krek je namreč v spremni zabeležki, ko je poročilo pošiljal jugoslovanskemu poslaniku v Buenos Airesu dr. Izidorju Cankarju, dodal, da "uporabiti se ne sme, kar govori o pogajanju z Nemci in v kolikor je oviral izvršitev vojaških ukrepov. To naj bo za zgodovino. Drugače pa je seveda v njej (izjavi, op. B. M.) mnogo gradiva za obrambo Slovencev." Na žalost, na to smo opozorili že zgoraj, dr. Krek te zabeležke ni datiral. Toda v zapuščini dr. Cankarja se je dokument ohranil med drugimi papirji iz januarja 1942, tako da smemo sklepati, da ga je poslanik dobil prav v tistem času. Zato smemo tudi sklepati, da mu je minister Natlačenovo poročilo poslal v začetku januarja 1942 ali še bolj verjetno, enkrat v decembru 1941. Logično se nam ponuja tudi razlaga, da je poleg Cankarju dr. Krek to poročilo posredoval vsaj še dr. Alojziju Kuharju, Francu Snoju in Francetu Gabrovšku ter morda še komu. Prav zaradi omenjene občutljive vsebine ter zaradi navedenega Krekovega opozorila pa je poročilo zato ostalo poznano le ozkemu krogu slovenskih naslovnikov. Nato pa je, kot je omenjeno v uvodu, konec avgusta 1942 poročilo prišlo tudi v roke srbskih ter hrvatskih članov vlade in tedaj, kot je videti, ni bilo nanj nobenega resnejšega odmeva. Odgovor za slednje vsekakor leži v dejstvu, da je od dogodkov, ki so opisani v poročilu, minilo že skoraj leto in pol in da se je begunska vlada tedaj ukvarjala s povsem drugačnimi in nujnejšimi problemi kot npr. z vse večjimi skrbmi zaradi rastoče moči partizanstva, s prvimi problemi okrog mednarodne legitimnosti generala Draže Mihailovića in predvsem z vse večjimi spori med srbskimi in hrvatskimi člani vlade oziroma vodilnega *establišmenta*, pri čemer pa so Slovenci igrali povsem obrobno, čeprav po svoje tudi konstruktivno in pomirjevalno vlogo.

Predsednik vlade Jovanović je, kot rečeno, omenil tudi "naš obveščevalni organ iz Carigrada". Bil je to Srb Jovan Đonović, ki je sprva v mestu ob Bosporju vodil obveščevalno delo za jugoslovansko vlado. Ko se je vlada sredi junija 1941 po različnih poteh odpravljala v London, je Đonovića imenovala za svojega delegata na Bližnjem in Srednjem Vzhodu, kar pa ni pomenilo, da se je prenehal ukvarjati z obveščevalnim delom. V Kairu, Jeruzalemu in Carigradu je imel povezanih okrog 30 agentov. Prek njegove službe je iz Jugoslavije in predvsem iz Srbije prišla na naslov begunske vlade v Londonu in tudi zaveznikov velika količina informacij in vesti, med katerimi je bilo sicer mnogo takih z izrazito dvomljivo vrednostjo. Đonović je bil uspešen, ker se je brez predsodkov povezal tudi s strukturami srbske uprave Milana Nedića, poleg tega pa je bilo mogoče s pravimi zvezami še dolgo skoraj nemoteno potovati iz Srbije prek Bolgarije v Turčijo. Naj v ilustracijo ome-

nimo primer slovenskega pisatelja Antona Novačana, ki je 22. junija 1942 prispel v Carigrad z vlakom iz Beograda.

Iz navedenega je razvidno, da je Plonović do Natlačenovega poročila skoraj gotovo prišel prek zvez v Srbiji oziroma Beogradu. Postavlja se le vprašanje, ali je tudi prek Srbije to poročilo 'potovalo' načrtno, po Natlačenovi volji, pač kot izraz skrbi, da bo zagotovo prispelo v London, čeprav je tu možen ugovor, da je pač s tem tvegalo, da poročilo pade v "srbske" roke, kar vsaj jeseni 1941 ne bi bilo zaželjeno. Kar zadeva beograjske zveze naj omenimo, da so bili tudi po okupaciji stiki med Ljubljano in Srbijo kar pogosti, bodisi s Slovenci, ki so živeli v Beogradu, bodisi v povezavi s slovenskimi izgnanci, kakor tudi v zvezi s četniško organizacijo oziroma Dražo Mihailovićem. Tako je znano, da je večkrat med Ljubljano in Beogradom potoval Tugomer Prekoršek, dalje Matija Škerbec in Ivan Avsenek kot tudi že omenjeni dr. Blatnik, ki se je novembra 1941 zglašil celo v štabu Draže Mihailovića na Ravni gori. Kdorkoli od teh ali pa tudi kdo drug bi lahko Natlačenovo poročilo nesel v Srbijo. Kot primer naj navedemo, da je Prekoršek januarja 1942 prišel k inž. Črtomiru Nagodetu izrecno po poročila za londonsko vlado... Kakorkoli že, možno je tudi, da je to poročilo šlo v Srbijo in dalje na Bližnji Vzhod po 'liberalni liniji' z namenom, da se Natlačena v tujini očrni, čeprav je po drugi strani res, da je iz samih Natlačenovih navedb razvidno, da je imel za svoje poteze aprila 1941 popolno podporo Narodnega sveta, v katerem so pa bili tudi predstavniki strank liberalnega tabora.

Samo ugibamo lahko, ali je Plonovićeva obveščevalna služba dobila v roke slovensko inačico poročila, ali pa že prevod v srbohrvaščino. Vsekakor po primerjavi lahko ugotovimo, da je srbohrvatski prevod, ki se nahaja tudi v arhivu v Ljubljani (Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I - nekdanji Zgodovinski arhiv CK ZKS in dislocirana enota II - nekdanji Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino), slab in da je vprašljivo, ali je bil prevajalec slovenskega rodu. V tem besedilu so tudi napake v zvezi z imeni in nekaterimi pojmi, ki dokazujejo, da prevajalec ni natanko poznal slovenskega okolja. Tako je zelo verjetno, da je bil prevod narejen šele na Bližnjem Vzhodu. Poleg tega ni zanemarljiva še ena razlika med jezikovnimi različicami: medtem ko je slovenski pridana kot priloga le Natlačenova obrazložitev izstopa iz sosveta, datirana 18. septembra 1941, pa so srbohrvaški inačici dodane še tri druge oštevilčene priloge, in sicer dva nemška dokumenta s prevodom ter obe varianti "adrese" ob priključitvi Ljubljanske pokrajine k Italiji 3. maja 1941. V slovenski inačici poročila so omenjena besedila integralno navedena na ustreznih mestih 'znotraj' poročila. O vzrokih, zakaj je pri prevajanju prišlo do takšne preureditve, ki sicer v ničemer ne spreminja osnovnega sporočila dokumenta, lahko spet zgolj ugibamo.

Zakaj je Natlačen to poročilo pravzaprav napisal, pa je verjetno najpomembnejše vprašanje, na katerega velja odgovoriti ob analizi dokumenta. Odgovor se očitno skriva v že omenjeni zabeležki dr. Kreka in kaže na to, da je bivši ban s tem poročilom skušal bolj natančno obrazložiti svoje ravnanje v prevratnih dneh, če uporabimo nevtralni izraz, oziroma, če smo manj nevtralni, opravičiti in utemeljiti svoje tedanje postopke. Verjetno je že sam ob konkretnem dogajanju čutil, da je bila mogoče katera od njegovih potez vprašljiva, oziroma da bi lahko bila boljša ali pa bi jo lahko sploh opustil. Na tem mestu seveda nimamo prostora, da bi omenjene poteze dodatno analizirali ali celo vrednotili, vsekakor pa bi v takem

primeru morali izhajati iz konkretnosti in logike premišljevanja njegovega izpostavljenega položaja in same njegove osebnosti. Zato naj omenimo le tedanje sodobne odmeve, ki so vendarle pomembni za vrednotenje dokumenta, ki ga objavljamo. Če na tem mestu pustimo vnevar takojšnje in ostre kritike nekaterih njegovih dejanj s strani domačih nasprotnikov, mislimo predvsem na komuniste in njihove sopotnike, pa je bil za Natlačena tedaj pomemben predvsem odmev njegovih dejanj pri strankarskih tovariših, pri Slovencih v jugoslovanski kraljevski vladi, pri jugoslovanski vladi kot celoti in seveda pri zavezniških subjektih.

V začetku junija 1941, ko je bila jugoslovanska vlada še v Jeruzalemu, so dr. Krek in z njim tudi ostali Slovenci izvedeli za dogajanje po zasedbi v Ljubljani. Tedanji postopki Natlačena in tudi drugih slovenskih predstavnikov v odnosu do novih okupatorskih oblasti so bili očitno predvsem taktične narave, za taktiko pa je značilno, da hitro preide robove splošne in načelne politike. Glede na to, da so v tujini vsaj v začetku to dogajanje lahko spremljali zgolj prek italijanskih uradnih objav, je razumljivo, da je bil vtis pretežno negativen. Zato so po pričevanju dr. Kuharja slovenski politiki v Jeruzalemu že 3. junija 1941 oblikovali izjavo za agencijo Reuters, v kateri so poleg drugega poudarili, da Slovenci doma ne smejo dajati političnih izjav, ker za to nimajo "potrebne legitimacije". Ko pa so potem Slovenci v Jeruzalemu izvedeli še za pot sosveta v Rim, za njegovo "poklonitev" Mussoliniju ter za (v medijih delno ponarejeno) Natlačenovo izjavo, jim je skoraj prekipelo. Snov je po lastnih spominih sestavil ostro izjavo (po Kuharjevih spominih pa naj bi to "strupeno" izjavo sestavil on!), ki so jo podpisali vsi tamkajšnji pomembni Slovenci, dr. Krek sicer šele po oklevanju. Je pa nato še on sam sestavil nekoliko blažjo izjavo in obe sta bili prebrani na jeruzalemskem in kairskem radiu. Ko je slišal za Natlačenovo pot v Rim, je z brzojavko pri dr. Kreku ostro protestiral tudi poslanik dr. Cankar, vendar so bile omenjene izjave pripravljene prej kot je brzojavka prispela v Jeruzalem. Očitno so navedeni izjavi po radiu slišali tudi v Ljubljani, saj si je Lojze Ude že 14. junija notiral v svoj dnevnik, da je Krek "napadel konzulto".

Za razumevanje konteksta Natlačenovega poročila pa se nam zdi bistveno Krekovo sporočilo dr. Cankarju 24. julija 1941, da je on (dr. Krek) pri Natlačenu ostro protestiral glede omenjene poti v Rim in da je bivši ban odgovoril, "da naj z obsodbami počakamo, ker ne vemo, kakšen težak položaj je tam doma." Tako lahko ocenimo, da predstavlja besedilo, ki ga objavljamo, pravzaprav obširnejšo obrazložitev (ali tudi opravičilo) ravnanja Natlačena in ostalega slovenskega *establišmenta* v Ljubljani glede na omenjene očitke. Natlačen je v njem z razmeroma natančnim popisovanjem odločilnih dogodkov od vključno 6. aprila 1941 dalje skušal podati logično sosledje procesa, ki je končno privedel do njegove poti v Rim, ki je bila, skupaj z njegovo tedaj objavljeno izjavo, očitno glavni kamen spotike. Natlačen je v svojem poročilu, ki se sicer konča nenavadno odsekano in v kontinuirani obliki ne sega do septembra 1941, kot bi bilo logično pričakovati, seveda marsikaj tudi izpustil. V literaturi se npr. poudarja zamolčevanje pisma štirih politikov Mussoliniju 18. aprila 1941. V vsebinskem smislu to gotovo drži, je pa res, da ga v samem poročilu omenja kasneje, ko govori o seji Narodnega sveta 26. maja 1941. Za dokončno zgodovinsko oceno Natlačenovega dokumenta pa bo potrebno upoštevati še nekatere druge vire, ne nazadnje integralne spomine

dr. Alojzija Kuharja, originalni dnevnik Franceta Gabrovška in arhiv dr. Mihe Kreka.

dr. Boris Mlakar

[Poročilo]

dr. Marko Natlačen
(*Manče pri Vipavi, 24. 4. 1886 - Ljubljana, 13. 10. 1942*)

Na Cvetno nedeljo dne 6. aprila 1941 so se začele sovražnosti med Jugoslavijo in Nemčijo. Zjutraj okrog 7 je bil v Ljubljani prvi letalski alarm; nad Ljubljano je priletelo 9 sovražnih avionov.

Še isto dopoldne sem odredil, da je bil po ljubljanskem radiju izdan ta-le proglas:

"Vsem slovenskim županom!

Vi ste tisti, ki najlažje uplivate na prebivalstvo svojih občin. Ne dajte, da se ljudstvo bega, plaši in brez potrebe vznemirja. Uplivajte nanj, da ostane na svojih domovih in da ne beži. Z begom se najbolj ovira naša vojska v njeni težki službi.

Storimo vse, kar naša vojska od nas zahteva! Postrezite ji z vsem, kar ji bo potrebno. Pomagajte ji tudi z vestnim in točnim obveščanjem. Vodstvu vojske bodo dragoceni vsakršni podatki, ki se nanašajo na našo obrambo.

Slovenski župani! Vaša naloga v sedanjem trenutku je, da ste na mestu, da s prisebnostjo ukrepov držite svoje občine v redu in disciplini, naši dični vojski pa da ste vsekar in vselej v pomoč!"

Ta proglas je bil objavljen tudi v časopisih.²

Še tokom istega dopoldneva sem stopil v stik s predstavniki vseh političnih strank, ki so bile organizirane na ozemlju slovenske banovine. Za 4 h popoldne sem sklical na skupen razgovor v bansko palačo predstavnike vseh strank. Tega sestanka so se udeležili zastopniki slovenske ljudske stranke (SLS), jugoslovanske nacionalne stranke (JNS), narodne radikalne stranke (NRS), samostojne demokratske stranke (SDS) in socialistične stranke Jugoslavije (SSJ). Na sestanku sem poudaril, da so zaradi nastopa vojne nastale take razmere, da je potrebno, da pri vseh važnejših odločitvah sodelujejo vse stranke v Sloveniji, da se tako ohrani red in mir in da bo mogoče ves narod v vseh važnejših vprašanjih enotno usmeriti. V sporazumu z vsemi strankami je bil nato po mojem predlogu ustanovljen Narodni svet ter izdan proglas, ki so podpisali od strank delegirani zastopniki kot člani Narodnega sveta. Ta proglas se glasi:

"V teh težkih časih, ki so zajeli našo državo, so smatrale vse slovenske stranke za potrebno, da v vseh važnejših vprašanjih slovenskega naroda nastopajo sporazumno.

V ta namen se je v Ljubljani ustanovil Narodni svet, v katerega so poslale svoje zastopnike: slovenska ljudska stranka (SLS), jugoslovanska nacionalna stranka (JNS), narodna radikalna stranka (NRS), samostojna demokratska stranka (SDS) in socialistična stranka Jugoslavije (SSJ).

Narodni svet se je konstituiral tako-le:

Predsednik: Dr. Marko Natlačen,³ ban Dravske banovine (SLS), člani: Dr. Juro Adlešič,⁴ župan mesta Ljubljane (SLS), Dr. Ivan Ahčin,⁵ glavni urednik "Slovenca", Dr. Darko Černej,⁶ odvetnik v Ljubljani (SDS), Dr. Andrej Gosar,⁷ bivši minister, univ. profesor (SLS), Marko Kranjc,⁸ bivši narodni poslanec v Mariboru, I. Petejan,⁹ tajnik OUZD v Ljubljani (SSJ), Dr. Dinko Puc,¹⁰ bivši ban dravske banovine

² Slovenec, 8. 4. 1941, št. 81, str. 3; Jutro, 7. 4. 1941, št. 14 (ponedeljska izdaja), str. 2.

³ Dr. Marko Natlačen (1886-1942), odvetnik v Ljubljani, politik, pripadal SLS, ban Dravske banovine (1935-1941), član sosveta Ljubljanske pokrajine, iz katere je izstopil septembra 1941 (glej izstopno izjavo na str. 146). 13. oktobra 1942 ga je ubila Varnostno obveščevalna služba OF.

⁴ Juro Adlešič (1884-1968), odvetnik v Ljubljani, pripadnik SLS, ljubljanski župan (1935-1942); v srbohrvaškem prevodu pri naštevanju izpuščen.

⁵ Dr. Ivan Ahčin (1897-1960), teolog, glavni urednik dnevnika Slovenec (1929-1941).

⁶ Dr. Darko Černej (1906-1990), odvetnik v Ljubljani, pripadal Samostojni demokratski stranki; odločil se za sodelovanje z OF, član Vrhovnega plenuma OF.

⁷ Dr. Andrej Gosar (1887-1970), sociolog, politik, pripadal SLS, eden voditeljev krščansko socialistične skupine.

⁸ Marko Kranjc (1888-1977), duhovnik, politik, pravnik; pripadal SLS, politik v Celju in nato v Mariboru.

⁹ Josip Petejan (1883-1960), politik, pripadal Socialistični stranki Jugoslavije.

¹⁰ Dr. Dinko Puc (1879-1945), odvetnik v Ljubljani, politik liberalne usmeritve; ljubljanski župan (1927-1935), ban Dravske banovine (februar-december 1935); odločil se za sodelovanje z OF. Ni pripadal Narodni radikalni stranki kot je navedeno; do tega je prišlo zato, ker se je v začetku leta 1940, potem ko je leta 1939 ustanovil "Slovensko besedo" kot novo slovensko liberalno stranko oziroma društvo, zblížal s Stanojevičevo frakcijo NRS. Natlačen je najbrž želel povedati, da so bili v Narodni svet vključeni tudi radikali.

in ljublj. župan (NRS), Ivan Pucelj,¹¹ minister v pokoju (JNS), Miloš Stare,¹² bivši narodni poslanec in odvetnik v Lj. (SLS).¹³

Ta proglas je bil dne 6. aprila objavljen po radiu, naslednji dan pa tudi v časopisu.¹⁴

Zastopniki komunistične stranke so po svojih zaupnikih sporočili željo, da bi tudi sodelovali v Narodnem svetu.¹⁵ Ta želja pa je bila soglasno odklonjena iz razloga, ker naj bi Narodni svet sestavljali samo zastopniki organiziranih in priznanih političnih strank.

Narodni svet se je nato sestajal k posvetovanjem redno vsak dan, po potrebi tudi po večkrat dnevno. Že 6. aprila je Narodni svet pooblastil bana, naj z intervencijo pri vojaških oblasteh prepreči, da se rušijo tovarne, ali da bi se rušili mostovi, kjer to ni res potrebno iz nujnih vojaških ozirov, ker bi v nasprotnem slučaju utegnile nastopiti za slovensko prebivalstvo skrajno kvarne in gospodarsko težke posledice. Tako bi se morale uničiti tovarne KID¹⁶ in bi v tem slučaju, po zatrdilu strokovnjakov, tovarna vsaj 2 leti ne mogla obnoviti svojega obrata, kar bi moralo imeti za delavstvo na Jesenicah in sosednjih občinah skrajno težke posledice. Premogovniki TPD¹⁷ bi se morali uničiti s takimi količinami eksplozivov, da bi po navedbi strokovnjakov najvažnejših rovov ne mogli morda niti v roku 2 let spraviti zopet v normalni obrat. Uničiti bi se morale tudi važne električne centrale, kakor n.pr. v Trbovljah in sicer z razstrelitvijo; porušiti bi se morali vsi važnejši mostovi, brez katerih bi bil promet za dolgo časa popolnoma onemogočen, obnova mostov pa bi stala ogromne zneske, ki bi šli v sto milijonov.

Šel sem na delo in iskal zveze pri raznih komandah in se trudil, da se uničevanje tovarn, rudnikov in mostov čim bolj omeji, da bi naše narodno gospodarstvo utrpelo čim manjšo škodo.

To moje delo je bilo prav posebno intenzivno na veliki četrtek 10. aprila. Tedaj je situacija tudi očitno že tako dozorevala, da so generali na visokih položajih sami uvidevali brezsmiselnost nadaljnega uničevanja. Tako sem uspel s svojim telefoničnim posredovanjem pri armijskem generalu Petru Nedeljkoviču,¹⁸ pri

¹¹ Ivan Pucelj (1877-1945), politik, pripadal Jugoslovanski nacionalni stranki; minister 1931-1934; član sosveta Ljubljanske pokrajine, iz katerega je izstopil septembra 1941; izstopna izjava objavljena v Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 139.

¹² Dr. Miloš Stare (1905-1984), odvetnik v Ljubljani, politik, pripadal SLS.

¹³ V Slovincu in Jutru je bil kot član Narodnega sveta naveden še Stanko Likar, tajnik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani. Naveden tudi ni ves proglas; zadnji odstavek se glasi: "Ustanovitev Narodnega sveta za Slovenijo smatramo za zelo važen dogodek, ki ga pozdravljamo predvsem zaradi tega, ker dokazuje, da zna naš narod v odločilnih trenutkih složno in enotno nastopati v obrambo svojih narodnih in državnih koristi. To, da so v narodnem svetu stopile namesto strankarskih vidikov skupne narodne in državne koristi, daje tej ustanovi zgodovinski pomen. Naša sloga in strnjjenost sta v teh težkih časih najbolje jamstvo naše svobode." Slovenec, 8. 4. 1941, št. 81, str. 2.

¹⁴ Slovenec, 8. 4. 1941, št. 81, str. 2 (Slovenec ob ponedeljkih ni izhajal); Jutro, 7. 4. 1941, št. 14 (ponedeljska izdaja), str. 2.

¹⁵ Za sodelovanje v Narodnem svetu sta v imenu KPS zaprosila Boris Kidrič in dr. Aleš Bebler.

¹⁶ Kranjska industrijska družba (KID), ki je bila lastnica železarskih objektov na Jesenicah in na Javorniku. Ustanovljena 1896; delniška družba, večinski lastnik je bil Avgust Westen iz Celja; bila je največje in najmodernejšo železarsko podjetje v Jugoslaviji; leta 1938 zaposlovala 2546 oseb.

¹⁷ Trboveljska premogokopna družba (TPD), ki je imela premogovnike v Trbovljah, Zagorju, Hrastniku, Brestanici, Libojah, Hudi jami (Laško), Kočevju in v Krapini ter cementarno, kamnolom, opekarno in apnenico. Mímirali naj bi predvsem rudnike v revirjih.

¹⁸ Petar Nedeljković, armadni general, vojni komandant IV. armade vojske Kraljevine Jugoslavije.

armijskem generalu Dušanu Trifunoviču¹⁹ in zlasti pri divizijskem generalu Lavu Rupniku,²⁰ da se je izdalo podrejenim poveljstvom navodilo, da se dalje ne rušijo nikaki objekti. Za vzgled naj omenim, da bi se moral n.pr. v Celju porušiti nek most, skozi katerega so napeljane vodovodne cevi od rezervoarja proti mestu. Če

bi se bil ta most razstrelil, kakor je bilo odrejeno, bi Celje ostalo brez vodovoda. Kot drugi vzgled naj navedem, da bi se moralo zažgati v Celju neko municijsko skladišče. Ko je prišla nemška vojska in pregledala dotično municijsko skladišče, so strokovnjaki izjavili, da bi bilo Celje popolnoma porušeno, ako bi se bilo dotično skladišče zažgalo.

Cestni in železniški most čez Savo pri Črnučah sem zlasti težko rešil. Župan Sever²¹ iz Ježice me je zaradi tega na veliki četrtek 10. aprila gotovo 10 krat prosil pomoči. Preprečil sem razstrelitev s tem, da sem končno dotičnemu oficirju zagrozil, da ga bom dal po orožnikih aretirati, če bi se hotel približati mostu.

Narodni svet sem o teh svojih posredovanjih kakor tudi o uspehu svojih posredovanj sproti obveščal.

Veliki četrtek dne 10. aprila je Jugoslovanska vojska že velik del Slovenije izpraznila. Tekom tega dne je vojska tudi zapustila že Ljubljano in so se poslednje vojaške edinice umikale od Ljubljane v smeri proti Novemu mestu. Polkovnik Viktor Andrejka,²² ki je bil tedaj poveljnik poslednjih čet, ki so zapuščale Ljubljano, mi je javil, da ima nalog zažgati vojaško skladišče; javil mi je obenem, da je v tem skladišču samo pšenične moke najmanj sto vagonov. Svetoval sem mu nujno, naj tega nikar ne stori in naj rajši prepusti vse zaloge mestni občini ljubljanski, ki je itak v pogledu prehrane v skrajno kritičnem položaju. Prosil sem ga, naj takoj stopi v stik z županom dr. Adlešičem radi odvoza vseh zalog v mestna skladišča. Dosegel sem končno, da je polkovnik Andrejka opustil izvršitev naloga, da vojaško skladišče zažge. Žal pa je bilo v Ljubljani tedaj že premalo oborožene sile, da bi bilo mogoče vzdržati red in preprečiti ropanje. Od vseh strani so ljudje navalili in samolastno odnašali, odvažali in uničevali bogate in dragocene zaloge, ki so bile nakopičene v ljubljanskem skladišču za vojaštvo.

Dopoldne dne 10. aprila je Narodni svet sklenil, da se pripravi proglas na prebivalstvo za slučaj okupacije. Ta proglas je imel sledečo vsebino:

"Ljubljana, prestolnica Slovenije, bo v kratkem zasedena. Ohranimo pri tej priliki tisti red in mir, ki je pri nas tradicionalen. Bodimo v prisebnosti, zbranosti in disciplini verni potomci svojih prednikov. Na miren način pokažimo svoje dostojanstvo!"

Dva največja greha nad narodom sta v tem času mogoča. Zdaj ko je naša vojska odšla, bi bil največji greh nad narodom, če bi civilni ljudje uporabili morda orožje proti tuji vojaški sili ali proti domači narodni manjšini, ali če bi kakor koli drugače

¹⁹ Dušan Trifunović (1880-1942), armadni general, vojni komandant VII. armade vojske Kraljevine Jugoslavije; minister za vojsko in mornarico 1924-1926; udeleženec balkanskih vojn in 1. svetovne vojne; umrl v nemškem vojnem ujetništvu.

²⁰ Leon Rupnik (1880-1946), divizijski general; načelnik štaba I. grupe armad; od junija 1942 ljubljanski župan, septembra 1943 šef pokrajinske uprave Ljubljanske pokrajine.

²¹ Franc Sever, župan občine Ježica, pripadal SLS.

²² Viktor Andrejka, brat zgodovinarja Rudolfa Andrejke, sin podpolkovnika Jerneja pl. Livnogradskega Andrejke.

sovražno nastopali proti njim. S tem bi spravili morda desetino naših sorojakov v največjo nevarnost in nesrečo.

Drugi največji greh bi bil pa denuncijanstvo, ki je nezdržljivo s človeškim dostojanstvom. Denuncianstvo je tako težek greh, da ga narod ne more nikdar odpustiti. Zato naj med nami ne bo denuncijantov!

Državna in samoupravna oblastva ostanejo na svojih mestih in bodo do nadaljnih odredb naprej poslovala. Vsi zakoni ostanejo v veljavi, dokler se ne spremene. Vsaka sprememba bo pa objavljena. Zakoni se morajo brezpogojno spoštovati!

Red in mir naj ne bosta nikjer kaljena. Pokažimo v tej uri in v teh dneh, da znamo biti disciplinirani tudi v usodni uri. Ne bežimo, zdržimo, vztrajajmo!"

Ta proglas je bil v četrtek dopoldne sestavljen in tudi natisnjen.²³ Banska uprava ga je izročila mestnemu poglavarstvu v Ljubljani z naročilom, naj bo vse pripravljeno za plakatiranje, ki pa se ima izvršiti, čim bo banska uprava dala za to nalog. Proglas je bil poslan tudi upravi ljubljanske radio-postaje, toda z izrecnim navodilom, naj se pismo odpre šele, ko bo s strani banske uprave dan za to telefonični nalog. Ne vem po čigavi nerodnosti pa se je ta lepak z mestnega poglavarstva začel deliti odnosno razširjati že v opoldanskih urah na veliki četrtek poprej, preden je bil s strani banske uprave zato izdan kak nalog, kar je povzročilo med vojsko, ki je o tem v popoldanskih urah že zaznala, hudo kritiko.

Upravna oblastva so imela še izza 6. aprila navodilo, da morajo v slučaju sovražnosti vstrajati na svojih mestih, čeprav bi dotične kraje vojska sama evakuirala. Jasno mi je bilo, da mora torej priti do ostrih represalij, če bi se striktno izvajala vojaška povelja glede narodnih manjšin. Od vsega početka sem zato zavzel stališče, da ne morejo civilna oblastva izdajati odredb glede aretacije pripadnikov narodnih manjšin in da morajo te posle izvrševati vojaška oblastva sama. Ko sem to komandantu ljubljanske divizije generalu Stojanoviću²⁴ razložil in utemeljil s tem, da nikakor ne gre izpostavljati predstavnikov civilnih oblasti s takimi ukrepi, ker morajo biti predstavniki civilnih oblasti na svojem mestu in bi torej padli sovražni vojski v roke, je general Stojanović utemeljenost moje razlage takoj uvidel in moje stališče odobril in mi svetoval, naj na tem stališču vstrajam in prepustim komandantu regionalne divizije, da on te ukrepe izvršuje v okviru vojaške pristojnosti. V tem smislu sem tudi postopal, a obenem postopoma vplival, da se je le minimalno število pripadnikov narodnih manjšin interniralo, da je bilo postopanje s temi ljudmi do skrajnosti obzirno in blagohotno in sem končno na veliki četrtek s svojim posredovanjem pri generalu Rupniku dosegel, da se nobeden pripadnik nemške manjšine ni odvedel v zaledje ter končno, da je bilo izdano navodilo, da se vsi pripadniki nemške manjšine prepuste na svobodo, da bi bil na ta način odzvet

²³ Slovenec, 12. 4. 1941, št. 85a, str. 1; Jutro, 12. 4. 1941, št. 87, str. 1. V objavljenem tekstu v Slovincu so malenkostne spremembe: beseda *morda* v stavku ... če bi civilni ljudje uporabili morda orožje ... je izpuščena; v tretjem odstavku je beseda *nikdar* zamenjana z besedo *nikoli*, beseda *denunciantov* pa z izrazom *denunciantstva*.

²⁴ V srbohrvaškem prevodu naveden kot Stefanović. Nejasno s kom se je Natlačen pogovarjal, kajti vojaške enote ljubljanska divizija ni bilo. Divizijski general Dragoslav Stefanović je bil vojni komandant 1. konjeniške divizije v rezervi, ki pa ni bila v Ljubljani. Generala Stojanovića v literaturi ni zaslediti. Najbrž gre za divizijskega generala Čedomira Stanojlovića, vojnega komandanta Dravske divizije.

sleherni razlog za kako sovražno postopanje s strani nemške vojske in nemških oblasti napram Slovencem.

Veliki četrtek, dne 10. aprila popoldne okrog 2 h sem dobil telefonično zvezo z armijskim generalom Petrom Nedeljkovičem. Na moje vprašanje kako stojimo mi je kratko in jasno odgovoril: "Nikako". Takoj mi je bilo jasno, da stojimo pred zlomom, tem bolj, ker vrhovna vojaška komanda ni izdajala nikakih poročil, čeprav smo bili tedaj že 5. dan v vojni. Iz nadaljnega razgovora sem posnel, da so hrvaški vojaki odrekli in da zaradi tega nemške vojske, ki prodira proti Zagrebu, ni mogoče zadržati. Naznačil mi je, da se bo še isti popoldan zgodilo nekaj velikega in

važnega in mi v tej zvezi tolažilno omenil, da Slovenija ne bo preveč trpela. Videč, kakšen je položaj, sem generala Nedeljkoviča poprosil, naj nemudoma poskrbi, da se slovenski dobrovoljci med katerimi je bilo zelo mnogo še prav mladih študentov, napotijo takoj nazaj proti Ljubljani, da se na ta način rešijo preteče nevarnosti. Obljubil mi je, da bo dal takoj v tem smislu potrebna navodila. Dobro uro pozneje - torej nekako okrog 3 h popoldne - me je klical bivši minister vojske general Dušan Trifunović, ki je imel svoj stan v bližini Zagreba. Iz njegovih besed sem posnel prilično isto, kar sem posnel že iz besed armijskega generala Nedeljkoviča. Povedal mi je, da je njegova naloga takorekoč završena, da na mestu, kjer je bil dosedaj, ne more dalje ostati in da zapušča Zagreb in Hrvaško ter da se s tem od mene poslavlja.

Kake pol ure po tem telefonskem razgovoru, me je klical minister Ivan Hribar²⁵ iz svojega stanovanja. Povedal mi je, da posluša poleg ljubljanskega zlasti tudi zagrebški radio in da je pravkar slišal poziv zagrebškega radia vsem poslušalcem, naj ostanejo pri svojih aparatih, ker da bodo vsak čas nemški oficirji po nalogu Führerja proglasili nezavisno hrvaško državo z dr. Ante Paveličem²⁶ na čelu. Prosil sem Ivana Hribarja, naj posluša dalje zagrebški radio, ker sam ne utegnem in čim bo kaj nadaljnega važnejšega izvedel, naj me zopet pokliče.

Po preteku četrte ure me je Ivan Hribar zopet klical.

Tedaj je bil že pri meni zbran Narodni svet. Ivan Hribar mi je povedal, da je bila pravkar v Zagrebu razglašena nezavisna hrvaška država pod vodstvom Anteja Paveliča. Povedal mi je, da ta svečanost, ki se po radiu sproti prenaša še traja in mi sproti po telefonu navajal odlomke iz govora napovedovalca, kako Kvaternik²⁷ proslavlja zgodovinsko važnosti obnovljenega hrvaškega kraljestva, da se imajo Hrvati za svojo osvobojenje zahvaliti Führerju in nemški vojski, ki da se že bliža zagrebškemu mestu in ki bo vsak trenutek vkorakala v Zagreb. Pozival je Kvaternik meščane, naj izobesijo v pozdrav osvobodilni nemški vojski Hitlerjeve zastave in pozival je vse prebivalstvo, naj nemško vojsko kar najbolj navdušeno sprejmejo in pozdravijo.

²⁵ Ivan Hribar (1851-1941), politik, ljubljanski župan (1896-1908), pokrajinski (kraljevi) namestnik (1921-1923), senator (od 1932); 18. 4. 1941 storil samomor (se utopil v Ljubljani) iz razočaranja zaradi razpada jugoslovanske države.

²⁶ Ante Pavelić (1889-1959), odvetnik, vodja Ustašev, poglavnik Neodvisne države Hrvatske; v Zagreb prišel 15. 4. 1941, naslednji dan sestavil vlado.

²⁷ Slavko Kvaternik (1878-1947), polkovnik, poveljnik vojske NDH; 10. 4. 1941, potem ko so v Zagreb prišle nemške vojaške enote razglasil Neodvisno državo Hrvaško.

Narodnemu svetu, ki je bil zbran pri meni v moji uradni sobi v banski palači od 4 h popoldne dalje, sem podrobno poročal o svojem razgovoru z generalom Nedeljkovičem, generalom Dušanom Trifunovićem in generalom Rupnikom. Prav tako sem Narodni svet seznanil z vsem tem, kar mi je poročal Ivan Hribar. S tem, kar se je zgodilo na Hrvaškem, je bilo slovensko ozemlje odrezano od ostale Jugoslavije, kakor je bila tudi Jugoslovanska vojska, ki je bila na slovenskem ozemlju, prav tako odrezana od ostale jugoslovanske vojske in od svojega vrhovnega vojnega poveljstva. Banska uprava že od nedelje dne 6. aprila zjutraj ni mogla priti v telefonično zvezo z jugoslovansko vlado. Vojska, nahajajoča se na slovenskem ozemlju, pa je bila zaradi dogodkov na Hrvaškem prav tako odrezana od ostale vojske in od vseh vojaških višjih edinic.

Skušal sem takoj po razglasitvi nezavisne hrvatske države dobiti telefonsko zvezo z Zagrebom, a je bil v tem oziru vsak trud zaman, kajti zagrebška telefonska centrala je ljubljanski na vsak poziv javljala, da ne sme dati nikake zveze s Slovenijo.

Z ozirom na vse to se je Narodni svet odločil, da prevzame skupno z banom nad ozemljem Dravske banovine vrhovno oblast v svoje roke. V Narodnem svetu je bil tedaj v tem smislu stiliziran proglas, ki sem ga telefonično sporočil divizijskem generalu Panduroviću²⁸ in divizijskem generalu Lavadinoviću,²⁹ ki sta se tedaj nahajala prvi v Višnji gori, drugi pa v Novem mestu; obema sem tedaj pojasnil položaj, ki je nastal zaradi proglastitve nezavisne države Hrvatske. Prosil sem ju za sodelovanje v tem smislu, da bi nekdo od njiju prevzel vrhovno poveljstvo nad jugoslovansko vojsko, ki je na slovenskem teritoriju obvisela v zraku. Skušal sem ju prepričati, da je v tej situaciji neobhodno potrebno, da vojska postopa in dela sporazumno z Narodnim svetom, kateremu naj bi se tudi podredila. Da bi se v vseh teh vprašanjih mogli porazgovoriti in sporazumeti, sem oba generala prosil, naj bi prišla takoj v Ljubljano, kjer bi prisostvovala seji Narodnega sveta.

Tako general Lavadinović kakor general Pandurović sta bila očitno o tem, kar se je na Hrvaškem kratko poprej izvršilo, popolnoma neinformirana in so moje informacije na ona vplivala očitno porazno. Dočim pa je bil general Lavadinović spočetka sporazumen s tem, da pride v Ljubljano, da bi tu prisostvoval skupni seji z Narodnim svetom in da bi na to sejo pripeljal s seboj tudi generala Pandurovića, ki bi ga med potjo vzel s seboj, me je kmalu potem sam telefonsko klical in mi javil nasprotno odločitev, češ, da bi v Ljubljano ne mogel priti in da bi naj Narodni svet prišel nekam nasproti, kjer bi se sestali. Govoril sem ponovno z generalom Pandurovičem. Končno sem uvidel, da je on nasproten sestanku v Ljubljani; tako mi je tožil, da se ne počuti dobro, da zaradi tega ne more na pot v Ljubljano in vztrajal naj pride Narodni svet v Zagradec, kjer nas pričakuje in kamor pride tudi Lavadinović s svojim štabom.

Iz vsega razgovora je bilo posneti, da si zlasti general Pandurović ne upa v Ljubljano, ker bi nas mogla v Ljubljani vse skupaj zajeti nemška vojska.

²⁸ Dragiša Pandurović, general, komandant Triglavске divizije.

²⁹ Živko Lavadinović, general, komandant Dravske divizijske oblasti; 11. 4. 1941 ujet v Novem mestu s štabom Triglavске divizije.

Tako smo se morali končno odločiti v Narodnem svetu, da se odpeljemo z avtomobili v Zagradec, dasiravno je bila tedaj ura že okrog enajstih ponoči. V Zagradec smo prispeli okrog pol enih ponoči. Generala Lavadinović in Pandurović sta čakala na nas s svojima štaboma. Povabili so nas v preprosto sobo v mali kmečki hiši. Podal sem najprej poročilo o tem, kar se je prejšnji popoldan zgodilo v Zagrebu in zopet povdaril, da je Slovenija zaradi proglastitve nezavisne Hrvatske države odsekana od ostale Jugoslavije, in da je prav tako tudi vojska, nahajajoča se na slovenskem ozemlju, odrezana od ostale jugoslovanske vojske. Opozarjal sem, da je po mojem prepričanju sedaj nemogoče, da bi se vojska mogla prebiti skozi hrvatsko ozemlje in se združiti z ostalo vojsko in da bi bil vsak tak poskus nesmiseln. Tisti, ki ne bi pri tem izgubili življenje, bi nedvomno padli v roke nemški vojski in prišli v ujetništvo. Plediral sem v tem smislu naj bi se vojska podredila in stavila na razpolago Narodnemu svetu. General, ki bi prevzel vrhovno poveljstvo,

naj bi skušal priti najkrajšim potom v stik z nemško vojsko in začel razgovore radi ustavitve sovražnosti. Na ta način bi gotovo dosegel premirje pod najugodnejšimi ugodnostmi, tako, da bi se mogli ljudje čimprej vrniti na svoje domove in k svojemu delu. To bi bila tudi baza, na podlagi katere bi mogli doseči najugodnejšo rešitev glede uprave na slovenskem ozemlju, da bi ostala cela banovina ena upravna enota in da bi uprava ostala kolikor mogoče v slovenskih rokah. Prečital sem ponovno proglas Narodnega sveta glede prevzema vrhovne oblasti nad slovenskim ozemljem ter proglas tudi tolmačil.

Začela se je debata, ki je bila tu in tam nekoliko neprijetna. General Pandurović je zavzel odklonilno stališče napram mojemu predlogu, naj bi se vojska podredila Narodnemu svetu, češ, da vojsko veže prisega kralju in da mora poslušati izključno le povelja svojih starešin. Odklonil je tudi vsako akcijo, ki bi merila za tem, da pride v stik s predstavniki nemške vojske in da doseže ustavitev sovražnosti, češ, da je to posel Narodnega sveta. Nekateri izmed višjih štabnih oficirjev so bili mestoma v svojih izjavah celo pikri in so nam delali celo očitke.

Videč, da nikakor ne moremo uspeti, da bi se vojska stavila na razpolago Narodnemu svetu, smo končno prosili, naj se vsaj odobri in izda orožništvu povelje, da se ima orožništvo vrniti na svoja službena mesta in dalje vršiti svojo službo radi ohranitve reda in miru. Opozarjal sem, da je vsled umika vojske in orožništva po nekaterih krajih že nastopila anarhija, ki se ne da obvladati in da je po mojem mišljenju sploh pogrešno, da žandarmerija ni ostala povsod na svojih mestih. V teku razgovorov so bili s strani vojske ponovno izraženi dvomi, jeli sploh vse to res, kar sem jim povedal o dogodkih v Zagrebu in na Hrvaškem. Končno pa sta se generala opravičila in odšla s še nekaterimi oficirji, ki sta jih izbrala izmed navzočega štaba, na poseben posvet, s katerega sta se vrnila šele čez kake tričetrt ure. Zlasti generalu Panduroviću se je ob povratku videlo, da je popolnoma potr in skrušen. Iz njegovih besed je bilo posneti, da so iskali telefonične zveze z vojaškimi edinicami na Hrvaškem, ter da sta se informirala tudi o stanju pri posameznih vojaških edinicah na slovenskem ozemlju. Posrečilo se jima je dobiti zvezo menda s Karlovcem, odkoder so dobili potrdilo, da so vse moje informacije glede dogodkov na Hrvaškem točne; od posameznih vojaških edinic pa so prejeli informacije, da je vojska že v popolnem razkroju in da se vojaki že razhajajo. Ponovno sem tedaj skušal dobiti oba generala vsaj za tako rešitev, da se vsaj

orožništvo stavi na razpolago Narodnemu svetu. Le to je general Pandurović izjavil, da ne bo nasprotoval ako se orožništvo vrne na svoja službena mesta.

Tako smo se okrog 3 h zjutraj razšli. Člani Narodnega sveta so se z menoj vrnili v Ljubljano, kjer smo ostali v prostorih banske palače še eno uro skupaj ter končno napravili sklep, da se takoj zjutraj razglasi po radiu:

"Včeraj so v Zagrebu proglasili samostojno državo Hrvatsko. Vse zveze med Slovenijo in jugoslovansko vlado so onemogočene.

Vrhovna državna oblast kraljevine Jugoslavije se nad Slovenijo dejanski ne more več izvajati. Zaradi tega sta ban in Narodni svet za Slovenijo prevzela na našem ozemlju izvrševanje vrhovne oblasti in s tem skrb za red in mir ter za nadaljnjo usodo našega naroda."

Da ne bi nastal nered pri razhajanju vojske, je bil v smislu sklepa jutranje seje Narodnega sveta v petek, to je na Veliki petek zjutraj ob sedmih objavljen na vse oficirje in vojake še sledeči proglas:

"Da ne bi kdo skušal naše vojske zbegati, naročam vsem oficirjem, ki so v vojaški službi na teritoriju Dravske banovine, da brezpogojno do nadaljnjega povelja obdrže svoje edinice v dosedanjih formacijah v redu in disciplini. Vse vojake pa pozivam, da ostanejo na svojih mestih po navodilu oficirjev vse do nadaljnjega povelja."

Okrog 9 h dopoldne na Veliki petek, dne 11. aprila je bila bombardirana in razbila radijska postaja v Domžalah. Narodni svet je od tedaj dalje objavljaj svoje proglase in uredbe le še po časopisju, v uradnem listu in z letaki. Tako je še istega dne objavil proglas o ustanovitvi "Slovenske legije",³⁰ ki naj bi jo tvorili vojaki in oficirji, ki so se vračali od svojih edinic ter vzdrževali red in mir na ozemlju banovine.

Ko sem se na Veliki petek zjutraj vrnil po dveurnem spanju, v urad, mi je bila prva skrb, kako bi prišel v stik z nemško vojsko in to zaradi ustavitve sovražnosti, zaradi razgovora o neoviranem povratku pripadnikov naše vojske k normalnemu poklicnemu delu in zaradi usode slovenskega ozemlja in civilne uprave na tem ozemlju. Najprej sem skušal dobiti stike z nemško vojsko v Zagrebu. Vsi poskusi, da bi dosegel bodisi telefonično, ali brzojavno zvezo z Zagrebom, so bili zaman. Zagreb je imel strog nalog, da ne sme dopustiti nikake zveze s Slovenijo. Glede na to sem odredil, da ima okrajni glavar Krajšek³¹ iz Brežic s še enim uglednim članom oditi takoj z avtomobilom v Zagreb da pride tam do komandanta nemških čet in mu sporoči željo bana Dravske banovine ter Narodnega sveta v Ljubljani glede razgovora o ustavitvi sovražnosti ter o rešitvi vseh vprašanj, ki se tičejo nadaljnje usode slovenskega ozemlja. Besedilo, ki ga je imel okrajni glavar Krajšek izročiti komandantu nemške vojske v Zagrebu, je bilo Krajšku dobesedno javljeno

³⁰ V časopisih ni bil objavljen razglas o ustanovitvi Slovenske legije, je pa Narodni svet za Slovenijo naročal: "Vse straže, varnostni organi in vojaki, ki pripadajo slovenskim edincam, naj se označijo s slovenskimi kokardami in trakovi, ki naj jih vidno nosijo." Slovenec, 12. 4. 1941, št. 85a, str. 1. "Slovenska legija" je bila politično-vojaška ilegalna organizacija SLS, ustanovljena konec maja 1941, vodil jo je Rudolf Smersu.

³¹ Anton Krajšek, okrajni načelnik v Brežicah (od leta 1935); pred tem bil okrajni načelnik v Novem mestu.

telefonično. Toda okrajni glavar Krajšek, ki je dano mu naročilo točno izvršil, se je vrnil in tekom dneva telefonično javil podbanu dr. Majcenu,³² da se komandant nemške vojske v Zagrebu ne smatra kompetentnega za kakršne koli razgovore, ki bi se nanašali na slovensko ozemlje ter da moramo iskati zveze z nemško vojsko, ki se nahaja na slovenskem ozemlju.

Še tekom tistega dopoldneva mi je bilo javljeno, da bi mogel dobiti zvezo z nemško vojsko potom električne centrale oz. rudnika v Velenju. V Velenje je nemška vojska na Veliki petek popoldne že dospela. Vendar pa telefonična zveza med Velenjsko električno centralo in transformatorjem K.D.E.³³ na Črnučah ni bila prekinjena. Tako sem po tej poti res še isto dopoldne prišel v zvezo z nemškim nadporočnikom, ki je bil od dotične edinice nemške vojske odrejen, da z menoj govori. Po telefonu sem mu vsebinsko isto povedal, kar je bilo naročeno okrajnemu glavarju Krajšku. Tako je bilo končno dogovorjeno, da prideta ob 2 h popoldne v Velenje dva moja odposlanca in sicer v avtomobilu z veliko belo zastavo. Bila bi to celjski župan dr. Alojzij Voršič in sreski načelnik v Celju dr. Ivan Zobec. Ta dva bi potem spremljala nemške parlamentarce, ki bi prispeli ob 4 h popoldne v Ljubljano v bansko palačo, kjer bi se vršil med njimi in člani Narodnega sveta razgovor o vseh vprašanih, ki sem jih naznačil.

Še preden pa sta župan dr. Voršič in sreski načelnik dr. Zobec mogla oditi proti Velenju 11. 4. je nemška vojska vkorakala v Celje. Župan dr. Voršič je šel nemški vojski nasproti in je poveljujočemu generalu Lantzu³⁴ tudi takoj javil kakšno naročilo ima od mene, odnosno kaj bi bilo med menoj in dotičnim nadporočnikom dogovorjeno. Dr. Voršič mi je takoj nato telefonično javil, da je general Lantz odredil, da parlamentarci nemške vojske ne gredo v Ljubljano, da moramo mi priti v Celje. Določil je, da se bodo vršili zaproseni razgovori šele naslednji dan, to je na Veliko soboto ob 11. uri dopoldne in sicer pri njem, t.j. na magistratu v Celju.

Isti dan, t.j. na Veliki petek dne 11. aprila dopoldne, so prihajala telefonična poročila z Jesenic, da prihaja italijanska in nemška vojska skupaj na Jesenice; od časa do časa mi je o prihajanju italijanske in nemške vojske na Jesenice javljal ravnatelj KID ing. dr. Herman Klinar,³⁵ nadalje predstojnik jeseniške policije Hartman in župan Valentin Markež.³⁶

Okrog 3 h popoldne istega dne, ko je bilo z generalom Lantzom glede sestanka, ki bi se naj vršil naslednje jutro v Celju, že dogovorjeno, pa mi je po telefonu javil Ivan Hribar, da pravkar posluša rimski radio, ki napoveduje, da italijanska vojska gre preko meje pri Planini³⁷ in da je v tem trenutku že zasedla

³² Dr. Stanko Majcen (1888-1970), pripovednik, dramatik, pesnik, pomočnik bana Dravske banovine (od 1935), pripadal SLS; od 1943 pomočnik predsednika Ljubljanske pokrajinske uprave Leva Rupnika.

³³ Kranjske deželne elektrarne, podjetje za proizvodnjo, prenos in razdeljevanje električne energije in gradnjo električnega omrežja; ustanovljeno 1913; večino energije je odkupilo od državne elektrarne v Velenju in termo elektrarne TPD; zgradilo je daljnovod iz Velenja do Črnuč (1931), kjer je bila transformatorska postaja, preko katere je potekala oskrba Ljubljane in krajev na Dolenjskem in Gorenjskem.

³⁴ Hubert Lantz, general nemške vojske, poveljnik 1. gorske divizije.

³⁵ Herman Klinar (1896-1987), metalurg, železarski strokovnjak, tehnični direktor Železarne Jesenice (1938-1945).

³⁶ Valentin Markež (1894-1972), župan občine Jesenice (do 19. 4. 1941), pripadal SLS.

³⁷ V srbohrvaškem prevodu navedeno "talijanska vojska prešla granico *u planinama* i da je zauzela Logatec".

Logatec. Skušal sem dobiti telefonično zvezo z okrajnim glavarejem v Logatcu, a mi je bilo javljeno, da zveze z Logatcem ni več mogoče dobiti. Klical sem Vrhniko in od tam zvedel, da že prihajajo na Vrhniko prvi motorizirani oddelki italijanske vojske. Že prejšnji dan in zlasti na Veliki petek dopoldne in popoldne smo pričakovali, da vkoraka vsak čas nemška vojska v smeri od Kranja v Ljubljano, vendar nemška vojska preko Medvod ni prišla. Vladala je v tem oziru v Ljubljani precejšnja neizvesnost, ker raznih govoric, ki so se širile, ni bilo mogoče sproti kontrolirati, kajti že v petek dopoldne ni bilo mogoče več dobiti telefonske zveze z Medvodami. Okrog 5 h popoldne so se pojavile prve italijanske motorizirane čete pred bansko palačo. Sledili so biciklisti, tanki, topovi, itd. Ko se je že naredil mrak, sta prišla dva od policije in mi javila, da se nahaja na meji ljubljanske občine pri Viču general Federico Romero,³⁸ ki da me tamkaj pričakuje, da mu pridem nasproti in ga pozdravim. Bil sem zaradi tega nejevoljen in sem odklonil, da bi šel generalu nasproti, rekoč, da ga pričakujem v svojem uradu. Toda dotična policijska uradnika sta

očividno morala dobiti precizen nalog, kajti nista odnehala in sta trdovratno vstrajala pri tem, da je treba, da sedem takoj v avto in se peljem generalu nasproti. Končno sem se vdal. Povabil sem s seboj tudi bivšega ministra Ivana Pucelja, ki se je nahajal tedaj pri meni. Sedla sva v moj službeni avto. Toda ko sva prišla iz banske palače so nas tam ustavili in nam javili, da general Romero že prihaja proti banski plači in da bo sprejem pred bansko palačo. S Puceljem sva se vrnila v mojo uradno sobo, a takoj nato mi je bilo javljeno, da general že čaka pred bansko palačo. Z ministrom Puceljem sva se nato napotila k vhodu v bansko palačo, kjer se mi je predstavil general Federico Romero. Nagovoril sem ga s temile besedami:

"Ko prihajate v Ljubljano, ki je prestolnica slovenskega ozemlja in središče slovenskega političnega, gospodarskega in kulturnega življenja, Vam priporočam, da posvetite Ljubljani in vsemu slovenskemu ozemlju, ki ga boste zasedli, vso svojo skrb in naklonjenost."

Povabil sem nato generala Romera v bansko palačo v svojo uradno sobo. Tu sem mu predvsem pojasnil obstoj in smoter Narodnega sveta, ki sem mu predsednik. Nato sem mu pojasnil, da je Narodni svet pozvan za naslednji dan dne 12. aprila ob 11. uri dopoldne od poveljnika nemške vojske na slovenskem ozemlju generala Lantza, v Celje na razgovore glede ustavitve sovražnosti, kakor tudi glede vseh drugih vprašanj, ki se tičejo uprave slovenskega ozemlja. Ker so med tem zasedle Ljubljano italijanske oborožene sile, sem prosil generala Romera, da meni in ostalim članom Narodnega sveta zagotovi neovirano potovanje v Celje in povratek iz Celja. Naprosil sem ga naj mi napiše primerno izjavo, s katero se bom med potjo napram italijanski vojski izkazal, da nam ne bo delal nikakih ovir kdorkoli. General Romero je nato lastnoročno napisal na polo papirja sledeče:

"Autorizzo il Sig. bano della Slovenia dr. Marko Natlačen col Sig. Ivan Pucelj gi[] ministro a riposo ed il dr. Andrea Gosar, professore universitario a recarsi il giorno

³⁸ Federico Romero (1884-?), italijanski general, poveljnik pehotne divizije Isonzo (1940-1942).

12 aprile a Celje per conferire colle autorità dell'Esercito Tedesco in merito dell'occupazione del territorio dipendente. L'autorizzazione vale anche per il ritorno.

Il generale di Divisione comandante le Forze Armate dell'Esercito Italiano in Lubiana, Federico Romero."

Še pred prihodom italijanske vojske na Veliki petek, sem stopil v stik s predstavniki ljubljanskih Nemcev. Na povabilo so prišli k meni ing. Tonnies,³⁹ dr. Zescho⁴⁰ in dr. Schlei.⁴¹ Povedal sem jim, kako sem iskal stike s predstavniki nemške vojske in tudi o čem želim z istimi govoriti. Predočil sem jim, kako sem nemško manjšino štital, kako sem preprečil, da bi bil kdo odpeljan v zaledje in kako se kljub vsemu ni takorekoč skrivil niti las nobenemu Nemcu.⁴² Pozval sem jih naj sedaj s svoje strani store, kar je potrebno, da bo tudi postopanje nemške

vojske in Nemcev v obče proti Slovincem v vsakem oziru dobrohotno in korektno. Vsi trije so enodušno priznali, da je bilo postopanje s pripadniki nemške manjšine s strani slovenske civilne uprave v vsakem oziru dobrohotno in korektno. Vsi trije so enodušno priznali, da smo bili dobri do njih in se zahvalili za zaščito, ki so jo bili deležni in obljubili, da bodo s svoje strani radi storili, kar bodo mogli, da bo postopanje nemške vojske in Nemcev v bodoče napram Slovincem čim povolnejše. Ponudili so se mi, da gredo še isto popoldne v Celje, da stopijo tam v stike z nemškim generalom in da ga bodo v tem smislu tudi informirali. Prosili so me, da jim dam v ta namen na razpolago banovinski avto in da jim dam primerno spremno pismo, da bodo mogli nemoteno potovati. Ustregel sem jim.

Naslednje jutro - veliko soboto dne 12. aprila - mi je ob 8 h predstavnik Nemcev, ki so prejšnji večer bili v Celju, poročal o uspehu njihovega potovanja. Poročilo je bilo ugodno.

Kmalu po 8. uri smo se odpeljali poleg mene še minister Ivan Pucelj in profesor dr. Gosar proti Celju.⁴³ Prejšnji popoldan je namreč Narodni svet določil nas tri za razgovore v Celju. Prisedel pa je tudi še Marko Kranjc, ki je hotel izkoristiti to priliko, da pride do Celja, odkoder je nameraval potovati dalje v Maribor.

V Celju smo se zglasili nekaj minut pred 11. uro na magistratu. Sprejel nas je neki višji oficir, ki nam je povedal, da generala trenutno še ni, da se vrne šele okrog 1. ure, da pa nas sedaj tudi še ne bi mogel sprejeti, ker da se je obrnil radi navodil na svojo vlado, odkoder pa da še ni dospel nikak odgovor. Dogovorili smo se, da bomo čakali v kavarni Evropa ter nas bodo, čim se general vrne, poklicali. Približno ob 12.30 nas je prišel neki nemški oficir klicat v kavarno Evropa. Ko smo dospeli v generalovo sobo, sem takoj opazil nekako zadrego. Vse štiri, bil je z nami tudi Marko Kranjc - nas je posadil na stole drugega poleg drugega, sam pa sedel na stol nam nasproti. Govoril je približno takole:

"Sporočena mi je bila včeraj vaša želja, da se sestanete s predstavniki nemške vojske na razgovor in odredil sem, da se v ta namen sestanemo danes. Obrnil sem

³⁹ Gustav Tönnies, podjetnik, lastnik gradbenega podjetja, član vodstva Švabsko-nemške kulturne zveze ("Kulturbunda").

⁴⁰ Dr. Erich Zescho, trgovec, solastnik Tekstilne industrije d.z.o.z. Laško.

⁴¹ Dr. Franz Schley (1890-?), odvetnik v Celju.

⁴² Policija je 6. 4. 1941 vodstvo ljubljanskih Nemcev aretirala in zaprla, kar je bil predvsem preventiven ukrep, da jih vojaške oblasti ne bi deportirale; izpustili so jih 8. 4. 1941.

⁴³ V Celje so takrat ponovno potovali tudi predstavniki ljubljanskih Nemcev.

se zaradi navodil na svojo vlado in žal mi je, da vam nisem mogel sinoči ponoči javiti, da bi vam prihranil to vašo pot. Navodila, ki sem jih sprejel, so namreč take vsebine, da morem z vami razgovarjati le v vprašanih, ki so strogo vojaškega značaja. Vse drugo je pridržano vladi (der Reichregierung). Skušal sem vam to sinoči telefonično javiti v Ljubljano, a ni bilo mogoče dobiti nikake telefonske zveze."

Pri teh besedah je general vstal z očitnim namenom, da se od nas poslovijo, ker je smatral, da je cela zadeva za njega končana. Tedaj sem pripomnil, da so nekatera vprašanja, ki so vojaškega značaja in o katerih bi želel, da se pogovorimo. Omenil sem mu, da predvsem želim, da se sovražnosti na slovenskem ozemlju sploh ustavijo. Nato mi je odgovoril, naj poskrbim, da ne bodo s strani naše vojske povzeta nikaka sovražna dejanja, potem da tudi s strani nemške vojske nimamo pričakovati nadaljnjih sovražnosti.

Omenil sem nato željo, da bi zlasti slovenskih oficirjev in vojakov ne odgnali v vojno ujetništvo, da naj bi jih kratkomalo pustili, da se vrnejo vsak na svoj dom, vsak k svojemu poklicu in k svojemu normalnemu delu, kar da je posebno važno glede poljedelcev, ker je ravno sedaj čas najvažnejših spomladanskih del. Odgovoril

mi je, da to vprašanje že presega strogo vojaški značaj in da mora o tem odločati vlada.

Pripomnil sem mu še, da je nam nemogoče stopiti v stik z vlado (mit der Reichregierung), ker so vse telefonske in telegrafske zveze prekinjene. Nato je svetoval, da naj bi eden ali dva izmed nas sedla v vlak in se odpeljala do vlade. Odvrnil sem mu, da je to za nas tako nujno, da ne dopušča nikakega odlaganja in da ga prosim, naj bi nam on sam bil zveza med nami in državno vlado na ta način, da on posreduje in telefonično sporoči našo željo državni vladi, ki naj bi nemudoma imenovala svoje zastopnike, ki bi razpravljali z nami o vseh vprašanih, ki se tičejo nadaljne usode slovenskega ozemlja. General Lantz je ta moj predlog sprejel in dejal, da bo takoj to našo željo sporočil na pristojno mesto, nam pa svetoval naj ostane eden izmed nas v Celju kot zvezni člen, ki mu bo on odgovor državne vlade sporočil, da potem nas po potrebi dalje obvesti. Takoj smo odločili, da ostane v Celju Marko Kranjc, ki bi ga bilo dobiti vsak čas v hotelu Evropa. Ostali pa smo takoj na to sedli v avto in se vrnili proti Ljubljani, ugotavljajoč, da smo odbiti in da Nemci sploh odklanjajo kake razgovore z nami.

Marko Kranjc je bil istega dne, to je na veliko soboto zvečer zopet klican na magistrat. Tam mu je bil predstavljen nadporočnik grof Bossi-Fedrigotti kot Verbindungsoffizier der Auswertigen Amtes beim Armee-Oberkommando 2.⁴⁴ Ta se je podrobno zanimal o tem, kako je Narodni svet za Slovenijo nastal, kako je bil sestavljen, kakšen je bil njegov namen in kakšne sklepe je napravil. O vsem tem se je sestavil nato zapisnik, ki sta ga podpisala tako grof Bossi Fedrigotti kakor tudi Marko Kranjc. Ta zapisnik se glasi:

"Verhandlung, abgehalten auf Verlangen des Divisionskommandanten General Lantz in Celje zwischen dem Verbindungsoffiziers des Auswärtigen Amtes beim

⁴⁴ Oficir za zvezo zunanjega ministrstva pri poveljstvu II. armade.

Armeeoberkommando 2, Oberleutnant Graf Bossi und dem Mitglied des Nationalrates für Slowenien Marko Kranjc.

Der Volksrat für Slowenien wurde sofort nach dem Ausbruche des Krieges am 6. April 1941 in Ljubljana gegründet. Der Zweck des Volksrates für Slowenien war, dem Banus des Dravabanaates dr. Marko Natlačen in der Verwaltung und in der politischen Führung des slowenischen Volkes zur Seite zu stehen. Da einige Führer des slowenischen Volkes in fortlaufenden Sitzungen die Befürchtung hegten wegen Kriegshandlungen von Kern Jugoslaviens abgeschnitten zu werden, hatte auch dieser Umstand zu Gründung des Volksrates für Slowenien beigetragen. Ein Volksrat für Slowenien war in der Jugoslawischen Verfassung nicht vorgesehen.

Der Volksrat für Slowenien wurde aus Vertretern folgender (freien) Parteien gebildet:

- 1. Die slowenische Volkspartei,*
- 2. der slowenische Flügel der Jugoslawischen Radikalen Partei,*
- 3. der slowenische Flügel der selbständigen demokratischen Partei,*
- 4. der slowenische Flügel der Jugoslawischen National Partei,*
- 5. der slowenische Flügel der Sozialistischen Partei Jugoslaviens.*

Die Komunisten waren vom Volksrate für Slowenien ausdrücklich ausgeschlossen. Der Sitz des Volksrates für Slowenien war in Ljubljana im Banatsgebäude.

Die Bildung des Volksrates für Slowenien wurde, nach Angabe des Mitgliedes dieses Rates Marko Kranjc, dem Divisionskommando in Ljubljana mitgeteilt und auserdem sofort nach der Gründung in der Presse und Radio veröffentlicht. Ob die Gründung des Volksrates auch der Jugoslawischen Zentralregierung in Beograd mitgeteilt wurde, ist nach Angabe des diese Verhandlung mir unterzeichneten Mitglied dieses Volksrates Marko Kranjc, nicht nachweisbar.

In der Nacht vom 10. auf dem 11. April 1941 machte der Volksrat für Slowenien in der einstimmigen Sitzung folgende Entschliessung: "Eine Verbindung zwischen Slowenien und der Zentralregierung Jugoslaviens ist nicht mehr möglich. Die oberste Staatsgewalt Jugoslaviens in Slowenien hat aufgeöt. Infolgendessen hat der Volksrat für Slowenien die Ausübung der obersten Gewalt auf unserem Territorium übernommen und die Sorge für Ruhe und Ordnung für das weitere Schicksal des slowenischen Volkes in seine Hände genommen." Dieser Beschluss wurde sofort in der Presse und im Radio veröffentlicht.

In der gleichen Nacht vom 10. auf 11. April 1941 beschlosse der Nationalrat für Slowenien Fühlung mit der Deutschen Wermacht aufzunehmen. Man suchte diese telefonisch durch Celje und Brežice -- Zagreb zu erreichen. Endlich glückte es, durch Vermittlung der Krainischen Elektrizitätswerke mit Leutnant Biniosek in Velenje in telefonische Verbindung zu treten, wobei der Vorsitzende des Volksrates Banus Dr. Marko Natlačen die aus der Anlage ersichtliche Erklärung abgab. Es wurde abgemacht das um 14 Uhr desselben Tages zwei Vertreter des Volksrates nach Velenje fahren, um den Vertreter der Deutschen Wermacht nach Ljubljana zwecks Verhandlung zubegleiten. Als Vertreter des Volksrates wurden der Bezierkshauptmann von Celje dr. Zobec und der Bürgermeister vom Celje bestimmt. Wegen raschen Vormarsches der deutschen Truppen erübrigte sich die Fahrt nach Velenje und es

fand die erste Zusammenkunft genannter Vertreter des Volkesrates mit dem Divisionskommandanten General Lantz in Celje statt.

General Lantz bestimmte, das der Vorsitzende des Nationalrates Banus Dr. Natlačen, bzw. Vertreter desselben am nächsten Tag den 12. April 1941 um 11 Uhr nach Celje kommen sollten. Da er aber von seiner Vorgesetzten Stelle keine politischen Anweisungen erhielt, verlangte er dass der Verbindungsoffizier des Auswärtigen Amtes beim Armeeoberkommando 2, nach Celje komme, um mit einem Mitglied des Volkesrates für Slovenien zu verhandeln.

Diese Verhandlung fand am 12. April um 18 Uhr in Celje im Hotel Europa zwischen dem Verbindungsoffizier des Auswärtigen Amtes Oberleutnant Graff Bossi und dem Mitglied des Volkesrates für Slovenien Marko Kranjc statt.

Marko Kranjc erklärte hiebei Folgendes: Der Vorsitzende des Volkesrates für Slovenien Dr. Marko Natlačen, Banus des Dravabanates äusserte mir gegenüber den Wunsch, Sie zu bitten, ihm eine Fühlungnahme mit dem Auswärtigen Amte des Grossdeutschen Reiches zu ermöglichen".

Celje, am 12. April, 1941.

*Graff Bossi-Fedrigotti, Oberleutnant. Marko Kranjc,
Mitglied des Volkesrates für Slovenien.*

Grof Bossi je Kranjcu obljubil, da bo besedilo zapisnika še tekom istega večera telefonično javil zunanjemu ministrstvu in da je pričakovati, da bo tekom naslednjega dne prišel odgovor. S Kranjcem sta se domenila, da bo ta čakal naslednji dan na poziv v hotelu Evropa. Toda tekom naslednjega dne, to je 13. aprila, Marko Kranjc ni prejel nikakega obvestila ali poziva. Prav tako tudi ne naslednje jutro, 14. aprila. Z ozirom na to se je Marko Kranjc odločil, da se odpelje v Ljubljano in je tovarnarja Gustava Westna⁴⁵ naprosil, da mu da v ta namen na razpolago avto. Ko pa se je dne 14. aprila zvečer Marko Kranjc vrnil iz Ljubljane v Celje, je prejel v hotelu Evropa pismo tele vsebine:

"Dienststelle 07978. O. U., den 14. IV. 1941.

An Herrn Kranjc Marko, Hotel Europa, Cilli.

Gem. Fernspruch bittet Vertreter des ausw. Amtes Herrn Kranjc, Hotel Europa, Cilli, als Vertreter des Slow. Nationalrates mitzuteilen, dass Vertreter des aus. Amtes keine Möglichkeit sieht mit Führer slow. Nationalrates Fühlung aufzunehmen.

*gez. Graf Bossi-Fedrigotti
Oberleutnant*

Für dir Richtigkeit

Der Abschrift: Unterschrift unleserlich, Oberleutnant."

O tem pismu in njegovi vsebini sem zvedel šele naslednjo nedeljo 20. aprila, ko se je Marko Kranjc vrnil preko Maribora zopet v Ljubljano. Med tem sem skušal

⁴⁵ Avgust Westen, podjetnik, lastnik tovarne emajlirane posode v Celju, večinski delničar KID; nemškega porekla, nacistično nastrojen.

še potom raznih zvez priti v stik z nemško vlado, dasi mi je bilo že po razgovoru z generalom Lantzom v soboto dne 12. aprila, jasno, da nemška vlada odklanja vsak razgovor glede Slovenije. Pismo grofa Bossija to potrjuje, izključujoč vsak dvom.

Narodni svet se je v prihodnjih dneh ponovno sestal ter izdal več uredb prehodnega značaj, kakor n.pr. uredbo o ureditvi poslovanja poštne hranilnice v Ljubljani, uredbo o odložitvi plačil zasebno pravnih terjatev, uredbo o preprečitvi kvarnih pravnih posledic v izrednih razmerah, uredbo o obvezni prijavi v varstvo prevzete, samovoljno shranjene ali pridržane državne lastnine ter tujega blaga iz javnih zalog in skladišč, itd.

Zadnjikrat se je Narodni svet sestal v četrtek dne 17. aprila.

V petek dne 18. aprila dopoldne okrog 9 ure se je zglasil pri meni tajnik fašistične stranke v Trstu Emilio Grazioli⁴⁶ ter mi povedal, da prihaja, da prevzame od mene službene posle. To se je takoj zgodilo.

Dne 25. aprila je prišel v Ljubljano zunanji minister grof Ciano.⁴⁷ V banski palači se je sestal z dr. Antejem Paveličem.⁴⁸ Okrog 13. ure mi je bilo javljeno iz

banske palače, da želi grof Ciano z menoj govoriti in da me bo tekom popoldneva enkrat sprejel ter da naj zato ostanem doma, da bi me takoj dosegel po telefonu.

Med 4. in 5. uro je res prišel banovinski avto z nekim italijanskim oficirjem, ki mi je javil, da me grof Ciano pričakuje in me pozval, da sedem kar takoj v avto in se z njim odpeljem v bansko palačo.

Grofu Cianu sem predvsem razložil, kako težka je usoda nas Slovencev, ker je naše ozemlje raztrgano in zasedeno deloma od Nemcev, deloma od Madžarov, deloma od Italijanov. Razložil sem mu, kako nečloveško je postopanje Nemcev s Slovenci, po drugi strani pa sem zlasti skušal dopovedati, da so meje, kakor so jih postavili Nemci, tako s prometnega in gospodarskega, kakor tudi s političnega in etnografskega stališča popolnoma nemogoče. Predočil sem mu, da je Ljubljana odrezana od svoje neposredne okolice, brez katere trajno nikakor ne more gospodarsko obstati, da pa prav tako tudi okolica, ki je od Ljubljane odrezana, ne bo mogla gospodarsko živeti. Skušal sem grofu Cianu predočiti, da bi morala Italija zasesti vsaj celo bivšo Kranjsko ter še okraja Laško in Brežice, torej celo bivšo Ljubljansko oblast,⁴⁹ ki je kolikor toliko zaokrožena in samostojnega gospodarskega življenja zmožna gospodarska enota. Grof Ciano, ki je bil videti utrujen, zamišljen in potr, mi je nato povedal, da je meja med Italijo in Nemčijo že določena in sicer tako, da pade vse ozemlje, ki leži severno in vzhodno od Ljubljane pod Nemčijo. V teku nadaljnega razgovora mi je povedal, da je meja določena tik nad Ljubljano, tako da bo občina Št. Vid pripadla Nemčiji, potem pa da gre meja po Savi do Dolskega, kjer zavije preko janških hribov. Bil sem seveda

⁴⁶ Emilio Grazioli (1899-?), fašistični uradnik, pokrajinski tajnik PNF v Tridentu in Trstu, Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino (1941-1943).

⁴⁷ Galeazzo Ciano (1903-1944), pravnik, diplomat, zunanji minister Kraljevine Italije (1937-1943); zet B. Mussolinija.

⁴⁸ Ciano, ki je dal za sestanek pobudo, se je sestal s Paveličem, ta je izbral kraj srečanja, na katerem sta razpravljala o odnosih med Kraljevino Italijo in NDH ter tudi o personalni uniji med državama (nečak italijanskega kralja, vojvoda Aimone Spoletski naj bi postal hrvaški kralj kot Tomislav II) ter o italijanskih zahtevah po jadranski obali od Reke do Kotora.

⁴⁹ Mišljeno je ozemlje, ki je po upravni razdelitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev obsegalo t.i. Ljubljansko oblast, t.j. jugoslovanski del dežele Kranjske, občino Jezersko, na Štajerskem pa sodne okraje Brežice, Sevnica in Laško.

nad to izjavo silno konsterniran in sem se trudil, da bi grofa Ciana prepričal, da je taka meja gospodarsko popolnoma nemogoča, da Ljubljane niti ne bo mogoče preskrbovati z mlekom. Nato mi je grof Ciano resignirano izjavil, da se zaenkrat na tem ne da prav nič spremeniti in mi je odkritosrčno pripomnil, da je pretekli torek 22. aprila na Dunaju podpisal dogovor, s katerim je taka meja določena. Z odkritosrčnostjo, ki sem se ji moral čuditi, mi je dejal, da so mu na Dunaju, ko je prišel tja, predložili karto, v kateri je bila meja tako, kakor mi jo je razložil, že začrtana. Ko je hotel s svojo pripombo doseči spremenitev meje, so mu na kratko povedali: "Der Führer hat schon so entschieden!"⁵⁰

V nadaljnjem razgovoru sem grofa Ciana prosil, naj uporabi svoje zveze, da doseže pri Nemcih, da se bo prenehalo z nečloveškim preganjanjem Slovencev, ki nimajo na sebi druge krivde, kakor edinole da so Slovenci. Prosil sem ga, naj to željo sporoči tudi Mussoliniju. Grof Ciano je bil, kakor že omenjeno, ves čas najinega pogovora videti močno potrto in na vse moje prošnje ni kaj več reagiral, kakor z nekaterimi vljudnostnimi tolažilnimi izjavami. Pač pa je izjavil ko sem izrazil svojo bojazen, da bodo Nemci nekega dne zasedli tudi Ljubljano, da se to ne bo zgodilo, da sem v tem oziru lahko brez skrbi in miren in da bi Nemci mogli zasesti Ljubljano samo z vojno.

Že v sredo 30. aprila mi je bilo iz banske palače javljeno, da želi civilni komisar Grazioli z menoj govoriti in naj bi se zato popoldne ob 5 h pri njem javil. Ko sem se ob napovedanem času pri njem zglasil, mi je sporočil, da se je Duce odločil, da da slovenskemu ozemlju, ki je zasedeno od italijanske vojske, poseben statut.⁵¹ Besedilo dotičnega dekreta mi je tedaj Grazioli tudi predložil oziroma izročil. V teku razgovora, ki se je v tej zvezi med nama razvil, mi je Grazioli povedal, da se je Duce odločil k temu koraku, da ustvari difinitivno stanje, s tem, da se slovensko ozemlje, ki je zasedeno od italijanske vojske, kot posebna Ljubljanska provinca inkorporira Italiji, ter da se s tem napravi konec neznosni propagandi, ki so jo vodili Nemci v sami Ljubljani in zunaj nje in s tem trajno razburjali slovensko prebivalstvo. Dal pa mi je razumeti, da bi Duce ta dekret objavil, ako bi bilo vnaprej zagotovljeno in pripravljeno, da bodo predstavniki slovenskega naroda ta dekret s posebno adreso naslovljeno na Duceja, odobrili in pozdravili. Razvil mi je svoj načrt, kako bi se naj to izvedlo. Duce bi čez 2-3 dni dekret objavil in bi s tem dekret stopil v veljavo. Isti dan, ko bi bil dekret objavljen, pa bi se zbrali v banski palači predstavniki političnih strank, stanov, župani vseh občin, itd. ter bi tu podali primerno adreso na Duceja, v kateri bi izrazili svoje veselje in svojo zahvalo za objavljeni dekret. To adreso naj bi preskrbel jaz in naj bi jo tudi jaz na čelu cele deputacije njemu izročil. Naznačil mi je tudi, kaj naj bi bila v glavnem vsebina dotične adrese. Deputacija pa bi se zbrala v banski palači in sicer v stekleni dvorani.

⁵⁰ Na Dunaju sta se 21. - 22. 4. 1941 sestala zunanja ministra Nemčije Ribbentrop in Italije Ciano in sta na osnovi Hitlerjevih smernic, ki jih je podal glede razkosanja jugoslovanska države 3. in 12. 4. 1941, izdelala razmejitev med nemškimi in italijanskimi okupiranimi ozemljem v Sloveniji. Pogovarjala sta se tudi o izselitvi kočevskih Nemcev.

⁵¹ To je Grazioliju povedal Mussolini po telefonu 28. 4. 1941 in mu naročil, naj pokliče "bana z vsemi pokrajinskimi svetovalci, da bodo izrazili svoje zadovoljstvo". Tone Ferenc: Fašisti brez krinke: dokumenti 1941-1942. Maribor 1987, dok. št. 4, str. 117.

Takoj sem stopil v stik z dr. Gosarjem in dr. Adlešičem ter z ministrom Pucljem odnosno dr. Zalokarjem⁵² in dr. Vrhuncem,⁵³ ki sta v odsotnosti ministra Puclja nastopala v imenu JNS. Tekom četrтка dne 1. maja in petka dne 2. maja smo sestavljali besedilo adrese in smo se končno zedinili na tole besedilo:

"Gospod Kraljevi komisar!

Vaše obvestilo, da tvori slovensko ozemlje, zasedeno po italijanski vojski, po odločitvi kr. vlade od današnjega dne dalje kot posebna ljubljanska provinca integralni del kraljevine Italije, jemljemo lojalno na znanje ter Vas prosimo, da blagovolite ob tej priliki sporočiti Njegovemu Veličanstvu kralju in cesarju Viktorju Emanuelu III. izraze naše resnične vdanosti, njegovi Ekselenci predsedniku vlade g. Mussoliniju pa naše globoko spoštovanje.

Z zadoščenjem in hvaležnostjo ugotavljamo, da nam temeljni dekret, čigar besedilo ste nam pravkar objavili, upoštevajoč strnjeno naseljenosti Slovencev na ozemlju nove Ljubljanske province, z napovedjo avtonomne ureditve tega področja, zagotavlja možnost etničnega obstanka in razvoja. To zagotovilo nas navdaja s tem večjim zaupanjem v našo bodočnost, ker je bilo ravnanje italijanske vojske in italijanskih oblasti napram našemu prebivalstvu že dosedaj zares obzirno in korektno, kar tudi ob tej priliki priznavamo ter se Vam kot najvišjemu predstavniku italijanske oblasti za to iskreno zahvaljujemo.

*Globoka in resna skrb za nadaljno usodo našega naroda, združena z neomejeno vero v njegovo bodočnost, nam narekuje, da izrazimo, trdno zaupajoč v temeljni načeli pravičnosti in miru ob tej priliki svoje prepričanje, da bo slovenskemu narodu dana možnost nadaljnega obstoja in razvoja."*⁵⁴

V petek dne 2. maja okrog poldne sem predložil Grazioliju pravkar citirano besedilo adrese, kakor smo jo skupaj stilizirali na podlagi navodil, ki sem jih od njega prejel dne 30. aprila. Grazioli s to našo adresno ni bil zadovoljen in mi je povedal kakšne spremembe želi.

Ob 2 h popoldne istega dne smo se zopet sestali radi končne stilizacije adrese. Na moje začudenje pa se je v stanovanju g. Marka Kranjca, kjer smo dopoldne skupaj delali na adresi in kjer smo se ob 2 h popoldne zopet sestali, naenkrat po-

⁵² Dr. Alojz Zalokar (1887-1944), ginekolog, ravnatelj ženske bolnice v Ljubljani, politično pripadal liberalnemu taboru (JNS).

⁵³ Dr. Vinko Vrhunec (1895-1981), pravnik, gospodarstvenik, komercialni direktor TPD; politično pripadal liberalnemu taboru; konec novembra 1941 odpotoval v Švico, da bi vzpostavil stike z jugoslovansko vlado v Londonu oz. da bi šel v London; v začetku januarja 1942 se je vrnil v Ljubljano in bil aretiran, decembra 1942 v Rimu pred fašističnim sodiščem za zaščito države obsojen na 30 let zapore in zaplembo premoženja.

⁵⁴ V časopisih objavljeno besedilo, ki ga je Natlačen prebral v imenu zastopnikov slovenskih političnih, kulturnih ustanov na sprejemu pri Grazioliju, ko jih je obvestil o priključitvi ozemlja zasedenega po italijanski vojski k kraljevini Italiji, se glasi: "Slišali smo besedilo dekreta, s katerim se na slovenskem ozemlju, zasedenem po italijanski vojski, ustanovi Ljubljanska provinca. Ta dekret napoveduje z ozirom na etnične posebnosti prebivalstva te pokrajine, njeno geografično lego in njene posebne krajevne potrebe - *avtonomno ureditev*, v čemer vidimo *zagotovilo možnosti etničnega obstanka in razvoja slovenskega prebivalstva*. (tiskano razprto) To nam daje povod, da Vam izročimo adresno, naslovljeno na Njegovo Ekselenco predsednika vlade gospoda Mussolinija". Slovenec, 4. 5. 1941, št. 104, str. 2.

javal tajnik civilnega komisarja g. Rufini⁵⁵ in mi izročil v kuverti na pisalnem stroju spisano adresu v italijanskem jeziku. Povedal mi je, da želi civilni komisar da naj bi bila адреса kolikor mogoče dobesedno taka, kakor mi je napisano izročil. Nič bistvenega in važnega naj bi se ne opustilo ali spreminjalo.

Navzoči so bili v sosednji sobi: dr. Adlešič, dr. Gosar, Marko Kranjc, dr. Alojzije Zalokar in dr. Vinko Vrhunc. Mislim, da so vsi videli Rufinija, ki se je pojavil nenadno v stanovanju in želel z menoj govoriti, takoj pa sem vsem tudi pojasnil namen Rufinijevega prihoda in predložil tudi takoj od njega mi izročeni koncept adrese.

Besedilo po Rufiniju mi predložene adrese je doslovno sledeče:

"Duce.

Nel momento in cui il territorio sloveno occupato dalle Forze Armate Italiane entra a far parte del Grande regno d'Italia, a nome di tutta la popolazione slovena noi eleviamo le espressioni della piú profonda devozione alla Maestú il Re Imperatore ed esprimiamo a Voi, Duce, tutta la nostra riconoscenza per i generosi e particolari provvedimenti, adottati nei nostri confronti, che ci sono sicura garanzia di vita e certezza per l'avvenire.

Il rispetto alla nostra lingua ed alla nostra cultura ci dicono con quale senso di alta romana giustizia l'Italia fascista sa governare i popoli posti sotto la sua protezione.

Duce, la popolazione slovena dimostrerú ancor piú con i fatti la sua assoluta lealtú e la sua fervida riconoscenza".

Potem, ko smo to besedilo pazljivo prečitali in pretehtali, smo se končno zedinili, da predlagamo nastopne spremembe:

- 1) V prvem odstavku naj se beseda "profonda" [šgloboka] zamenja z besedo "rispettosa" [špoštljiva],
- 2) v zadnjem stavku prvega odstavka naj se besedica "sono" [šso] nadomesti z besedico "saranno" [šbodo],
- 3) doda naj se na koncu prvega odstavka še: "Della nostra popolazione" [šnašega prebivalstva],
- 4) v zadnjem odstavku naj se besede "la sua assoluta lealtú e la sua fervida riciniscenza" [šsvojo popolno lojalnost in iskreno hvaležnost] zamenjajo z besedilom: "la sua riconoscenza e la sua assoluta lealtú" [šsvojo hvaležnost in popolno lojalnost].

Ob 5 h popoldne sem v smislu dogovora zopet predložil besedilo adrese civilnemu komisarju s predlaganimi spremembami, ki jih je civilni komisar odobril. Ob tej priliki pa me je izrecno prosil, oziroma mi naročil, da mora biti adresa spisana tako, da bo na levi strani odprte pole italijanski tekst, na desni pa slovenski.⁵⁶

⁵⁵ Giovanni Ruffini (1906-1943 ?), prevajalec pri visokem komisarju Grazioliju; rojen v Gorici kot Ivan Drufovka, pred vojno živel v Ljubljani kot trgovec (1927-1939), zaradi vohunjenja v korist Italije obsojen na 20 let ječe.

⁵⁶ Poslanica, pod katero se je podpisalo 26 predstavnikov političnega in gospodarskega življenja, je bila objavljena v Slovincu, 6. 5. 1941, št. 106, str. 1 in v Jutru, 6. 5. 1941, št. 107, str. 1. Pripombe, ki so jih dali predstavniki slovenskega političnega življenja so bile upoštevane. Objavljena spomenica se glasi: "Duce! V trenutku, ko je slovensko ozemlje, ki so ga zasedle italijanske Oborožene sile, postalo

Tedaj mi je civilni komisar šele povedal, da moram jaz sam povabiti predstavnike slovenskega naroda, da to adresu podpišejo in da naslednji dan ob 11 h pridejo z menoj na banovino.

Povedal mi je tudi, naj se število omeji na 25 ter da podeželskih županov ne bo vabil k svečanosti, češ, da je v tem smislu prejel navodila iz Rima in da je taka ducejeva želja.

Z Graziolijem sva se potem še dogovorila, katere osebe je pozvati, da adresu podpišejo in pridejo potem naslednji dan z menoj v bansko palačo. Sporazumela sva se na 26 oseb, ki so vsi prišli naslednje dopoldne adresu podpisat in tudi prišli ob napovedani uri v bansko palačo.

Po izročitvi adrese dne 3. maja sem zaprosil civilnega komisarja Graziolija še za kratek razgovor. Opozoril sem ga, da je sedaj z objavo dekreta o ustanovitvi Ljubljanske province nastala za Slovence in sicer tudi za one v Primorju, popolnoma nova situacija.⁵⁷ Opozoril sem ga, da se nahaja po mojih informacijah okrog 500 Slovencev iz raznih krajev Primorja v internaciji. Plediral sem za to, naj bi napravila Italija z ozirom na novo nastali položaj plemenito in res širokogrudno gesto

s

tem,

da se vse briše, kar je bilo, da se vsi Slovenci, ki so iz političnih razlogov v zaporih, ali v internacijah, puste na svobodo, da se na to, kar je kdo v preteklosti zagrešil, nič več ne ozira, če pa kdo v bodoče kaj zagreši, naj se ga pozove na odgovor. Opozarjal sem, da bi taka gesta odlično odjeknila v vseh slovenskih slojih in da bi si Italija s tem med Slovenci, tudi med tistimi, ki so ji bili doslej neprijazni razpoloženi, pridobila izredne simpatije, po drugi strani pa da nima res prav nikakega stvarnega smisla preganjati Slovence zaradi političnih deliktov, ki so z ozirom na novo situacijo postali popolnoma brezpredmetni.

G. Grazioli me je pazljivo poslušal in imel sem vtis, da mu je moj predlog simpatičen. Zagotavljal mi je, da bo Italija vsekakor postopala napram tem političnim delikventom z največjo blagostjo.

Opozoril sem tudi še, da se nahaja še vedno večje število ljudi v ljubljanskih zaporih,⁵⁸ ki so bili aretirani v zvezi z afero dr. Ivana Čoka,⁵⁹ ki je snoval v Ljub-

del velikega Kraljevstva Italije, izražamo v imenu vsega slovenskega prebivalstva Nj. Vel. Kralju in Cesarju najspoštlivejšo vdanost in izrekamo vam, Duce, vso našo hvaležnost za plemenite posebne ukrepe, ki ste jih izdali za naše ozemlje in ki bodo za nas varno jamstvo življenja ter zagotovitev bodočnosti našega prebivalstva. Spoštovanje našega jezika in naše kulture priča, s kako vzvišenim pojmovanjem rimske pravičnosti ume Fašistična Italija vladati narodom, ki so pod njenim varstvom. Duce, slovensko prebivalstvo bo dokazalo še bolj s svojimi deli svojo hvaležnost in vso svojo lojalnost." Objavljena je bila tudi poslanica, ki jo je na Mussolinija naslovil ljubljanski škof Rožman in jo je Grazioliju predal stolni prošt in generalni vikar Ignacij Nadrah.

⁵⁷ Na tem mestu se nadaljuje tekst natisnjen ležeče na str. 141; glej tudi op. 61 (tekst označil urednik).

⁵⁸ Italijanske okupacijske oblasti so kmalu po zasedbi Ljubljane zaprle več ljudi, ki so bili večinoma člani ali simpatizerji JNS oz. Sokoli in jih zasliševali v zvezi z dr. Čokom. Glej Jera Vodušek Starič: "Dosje Mačkovšek", Ljubljana 1994, str. 19; Tone Ferenc: Zapiski zaslišanj dr. Lava Čermelja v Ljubljani in Rimu 1941. leta. Prispevki za novejšo zgodovino, 1988, št. 1-2, str. 201-222.

⁵⁹ Ivan Marija Čok (1886-1948), odvetnik in politik v Trstu; od l. 1928 živel v Jugoslaviji, predsednik Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine; bil dejaven v iskanju drugačne rešitve državne pripadnosti Primorske, za kar se je povezal z Zahodnimi državami, posebno z Veliko Britanijo oz. njenimi tajnimi obveščevalnimi službami. Italijanska tajna fašistična policija (OVRA) ga je povezovala s sobotažami in delovanjem slovenskih nacionalističnih organizacij v Trstu in na Primorskem pa

ljani nekako peto kolono proti Italiji. Tudi za te sem se zavzel in priporočal Grazioliju, naj odredi, da se vsi puste na svobodo.

Dne 26. maja sem zaprosil za sprejem pri visokem komisarju Grazioliju. Povedal sem mu, da sem se odločil, odpotovati v Rim, kjer želim biti sprejet od Mussolinija in od papeža. Na kratko sem mu razložil, kako nečloveško se postopa s Slovenci na ozemlju, ki je zasedeno od Nemcev. Povedal sem, da se sicer zavedam, da je le malo upanja, da bi moje posredovanje pri Mussoliniju in pri papežu imelo v tem oziru kak uspeh, da pa vendar hočem to storiti, da bom sam imel zavest, da sem vse storil in vse poizkusil, kar je bilo v danih razmerah mogoče, da dosežem olajšanje svojim rojakom. Prosil sem zato Graziolija, naj mi za to oskrbi potrebno dovoljenje za potovanje v Rim in da mi posreduje sprejem pri Mussoliniju. Grazioli mi je tedaj omenil, da bo danes ali jutri izvršeno imenovanje konsulte, da bom prvi član konsulte, in da bo konsulta, čim bo njeno imenovanje izvršeno, šla z njim v Rim, da se pokloni Mussoliniju. To da se bo zgodilo že v nekaj dneh. Glede na to naj opustim nameravano potovanje, ker da bom itak lahko to opravil, ko pojdem s konsulto v Rim.

Imenovanje konsulte je bilo res še istega dne izvršeno. Isti dan popoldne se je vršila seja eksekutive SLS. Na tej seji sem podrobno poročal o vsem delu Narodnega sveta in tudi o vseh važnih političnih ukrepih, ki sem jih izvršil od 17. aprila, ko se Narodni svet ni smel več sestajati, torej zlasti o mojem političnem razgovoru, ki sem ga imel z Graziolijem dne 18. aprila, o deklaraciji od istega dne, o odgovoru Mussolinija, ki mi ga je naslednji dan Grazioli priobčil, o tem, kako je nastala adresa z dne 3. maja. Itd. Eksekutiva SLS je moje poročilo v celoti in soglasno odobrila. Obenem sem eksekutivo obvestil tudi o tem kar sem dopoldne pri

Grazioliju, da bom namreč imenovan v konsulto in kakšen načrt ima Grazioli glede potovanja konsulte v Rim, da bom namreč moral tam pred Ducejem v imenu konsulte prečitati posebno adresu, ki bo sestavljena pri visokem komisarju in na katere vsebino bistveno ne bom mogel vplivati. Razložil sem, da mi je ta posel skrajno neprijeten in da se sam niti najmanj nisem ponujal, da pridem v konsulto in da bi sam osebno zelo želel, da nisem član konsulte ter da prav rad to imenovanje odklonim, ako eksekutiva to od mene zahteva. Eksekutiva SLS se je tedaj soglasno izrekla, naj imenovanje v konsulto sprejemem in pač tudi storim, kar se povodom potovanja v Rim od mene zahteva.⁶⁰

V torek dne 3. junija se je vršila prva seja konsulte in takoj uvodoma je visoki komisar Grazioli objavil, da bo konsulta sprejeta pri Duceju v nedeljo dne 8. junija ob 12 h v Palazzo Venezia. Po končani seji konsulte me je Grazioli povabil k sebi in mi kratko objasn timer program potovanja ter mi povedal, da se je odločil povabiti, da potuje z nami v Rim tudi župan dr. Adlešič. Povedal mi je tudi, da bom pravočasno sprejel tekst adrese, ki jo bom v imenu konsulte kot njen prvi član prečital pred Mussolinijem, dočim bo dr. Adlešič kot župan imel na Kapitolu pozdravni nagovor na guvernerja Rima.

tudi v Jugoslaviji ter z aretiranimi, pozneje obtoženimi na t.i. drugem tržaškem procesu (decembra 1941).

⁶⁰ V srbohrvaškem prevodu: "... da se moje potovanje u Rim zahteva".

Ob tej priliki sem Grazioliju zopet omenil svojo namero, da hočem Mussolinija opozoriti na nečloveško postopanje Nemcev napram Slovencem in mu izročiti posebno spomenico z opisom, kako Nemci zatirajo slovenski živelj ter da ga hočem prositi pomoči. Grazioli mi je povedal, da bom lahko o tem z Mussolinijem govoril takoj potem, ko bo oficijelni sprejem končan in da bo on poskrbel, da me bo Mussolini zadržal pri sebi. Omenil sem mu tudi ponovno, da hočem na vsak način z istim namenom do papeža.

Končno sem visokemu komisarju Grazioliju omenil še svojo namero, *da bi hotel ob priliki sprejema pri Mussoliniju opozoriti, da se nahaja že okoli 10 mesecev menda 53 slovenskih ljudi v sodnih zaporih, kjer čakajo sodne razprave zaradi očitanih jim iredentističnih dejanj ter da se nahaja še vedno veliko število Slovencev iz Primorja po raznih krajih Italije v internaciji.*⁶¹ Poprositi da nameravam Mussolinija, naj bi vporabil slovesno priliko, ko se mu poklanja konsulta ljubljanske province, da s širokogrudnim aktom abolira proces glede onih 53 Slovencev ter da ob tej priliki odredi tudi, da se vsi slovenski politični interniranci vrnejo na svobodo. Obenem naj bi se tudi pustili na svobodo Slovenci, ki so bili iz Ljubljanske province zaprti zaradi raznih starih dejanj, posebno iredentističnih. Nato mi je Grazioli dejal, naj tako intervencijo pri Mussoliniju opustim. Omenil mi je obenem, da je večje število Slovencev, ki so bili internirani, že spuščeni na svobodo in da bi bilo gotovo umestno, ako vporabim priliko, da se za to plemenito odredbo Duceju zahvalim.

Dasi so mnogi slovenski ljudje pričakovali, da bo konsulta storila kaj v prilog primorskih Slovencev, ki so v zaporih in po internacijah in čeprav je bilo v tem smislu pri meni tudi več intervencij - tudi iz Primorja samega, sem moral glede na to stališče, ki ga je zavzel Grazioli, svojo namero opustiti in tako o tem vprašanju ob priliki sprejema pri Mussoliniju sploh ni bilo govora.

Besedilo nagovora na Mussolinija sem sprejel šele v četrtek dne 5. junija zvečer. Ko sem nagovor doma v miru prečital, sem si bil takoj na jasnem, da se mora nagovor v dveh točkah spremeniti in sicer da mora v prvem odstavku izpasti beseda "Patria", v tretjem odstavku pa beseda "da parte dell'ex Governo jugoslavo".

Drugo spremembo sem že vpošteval pri samem prevodu na slovenski jezik s tem, da sem dotični odstavek v slovenskem jeziku stiliziral naslednje: "Po Vaši odredbi se z naglico rešujejo v naši provinci problemi, ki so skozi dolga leta čakali rešitve. Besedo "Patria" pa sem nadomestil z "Italija".

Grazioliju sem o spremembi teksta omenil šele v nedeljo dne 8. junija v hotelu Quirinale pol ure preden smo imeli biti v Palazzo Venezia. Glede zamenjave "Patria" v "Italija" ni nič omenil glede tega, da se besede "da parte dell'ex Governo jugoslavo" izpuste, si je bil pa takoj na jasnem, zakaj tega ne morem govoriti, da namreč kot bivši ban ne morem samega sebe desavuirati. Želel pa je, da se napravi nov prepis nagovora, da ne bi bilo v tekstu mojega govora nikake korekture. Izročil je po meni korigiran nagovor publicistu Tigoliju, ki je bil navzoč, z naročilom, naj hitro oskrbi nov prepis. To je Tigoli tudi oskrbel ter prinesel čez kakih 10 minut nov prepis nagovora, v katerem so bile od mene izvršene

⁶¹ V srbohrvaškem prevodu je del teksta natisnjen ležeče naveden na drugem mestu; glej opombo 56. Šlo je za skupino, ki je bila decembra 1941 sojena na t.i. drugem tržaškem procesu.

korekture vpoštevane. List, na katerem sem sam lastnoročno izvršil omenjene korekture, je ostal pri Tigoliju.

Sprejema pri Mussoliniju se predstavniki tiska niso mogli udeležiti. Ko smo se vrnili iz Palazzo Venezia, sem izročil dr. Ahčinu na njegovo željo tekst svojega nagovora, v italijanskem in slovenskem jeziku in sicer tista lista, s katerih sem nagovor pred Mussolinijem čital. Zelo sem se začudil, ko sem se vrnil v Ljubljano in sem bil opozorjen, da so slovenski listi objavili moj nagovor v italijanskem jeziku brez moje korekture. Ugotovil sem pri "Slovincu", da je dr. Ahčin dal po telefonu iz Rima samo besedilo mojega nagovora v slovenskem jeziku, ker je italijanski tekst mojega nagovora uredništvo že prejelo od visokega komisarijata. Pri uredništvu seveda niso nič vedeli o korekturah, ki sem jih jaz napravil in so nagovor objavili brez mojih korektur, kakor so ga pač od visokega komisarijata sprejeli. Dejstvo pa je, da sem tudi v italijanskem jeziku čital korigiran tekst, da sem torej rabil besedo "Italia" in ne "Patria" ter da sem besedo "da parte dell'ex Governo jugoslavo" izpustil.⁶²

Po oficijelnem sprejemu pri Mussoliniju, sem mu s kratkim nagovorom izročil pripravljeno napisano spomenico o tem, kako nečloveško postopajo Nemci s

Slovinci na ozemlju, ki je od Nemčije zasedeno. Spomenica je obsegala 31 s strojem napisanih strani in sicer v italijanskem in nemškem jeziku.⁶³ V svojem uvodnem nagovoru sem omenil, da si ne morem misliti, da bi se vse to godilo z vednostjo Hitlerja ali njegovih ožjih sodelavcev ter da ga zato prosim, naj poskrbi, da bo spomenica prišla v roke samega Hitlerja, ali katerega izmed njegovih najožjih sodelavcev, da bi se napravil konec strašnemu trpljenju, ki mu je izpostavljen slovenski narod na ozemlju, zasedenem od Nemčije.

Mussolini me je vprašal, ali je vse to, kar je v spomenici napisano, tudi popolna resnica. Izjavil sem mu, da sem osebno skrbel da ni prišlo nič v spomenico, kar ni

⁶² Nagovor dr. Natlačena Mussoliniju, prebral ga je v slovenščini in italijanščini, sta objavila Slovenec, 9. 6. 1941, št. 134, str. 2 (tudi v italijanščini) in Jutro, 9. 6. 1941, št. 22 (ponedeljska izdaja), str. 1. Glasil se je (v oklepaju različica objavljena v Jutru):

"Duce! Dovolite mi, da Vam kot tolmač članov konsulte (*sosveta*) in vsega slovenskega prebivalstva Ljubljanske Province (*pokrajine*) zahvalim za visoko čast, ki ste nam jo izkazali s tem, da ste nam dali izredno priliko, da moremo osebno ponoviti izraze iskrene in spoštljive vdanosti in popolne lojalnosti (*udanosti*) vsega prebivalstva.

Duce! Globoka je in bo hvaležnost našega naroda za plemenite ukrepe, ki ste jih, prešinjene (*preželi*) s toliko človečnostjo in rimsko pravičnostjo, storili zanj in mu s tem dali možnost razvoja kulture (*življenja ter kulturnega*) in gospodarskega napredka v naročju Velike Fašistične Italije Šv italijanščini Grande Patria fashista]. Ko boste blagovolili počastiti našo provinco (*pokrajino*) s svojim visokim obiskom, Vam bo naš narod vesel in s ponosom izrazil svoja čustva.

Duce! Tudi vaše odredbe se z naglico rešujejo v naši provinci. To so vprašanja, ki so skozi dolga leta čakala rešitve. (*Po vaši odredbi se z naglico rešujejo v naši pokrajini problemi, ki so dolga leta čakali rešitve*); Šv italijanščini dell'ex Governo jugoslavo]. Ko Vam ponovno zagotavljamo svojo globoko hvaležnost, si upam izraziti nado, da ne boste Slovincem (*slovenskemu narodu*) nikoli odrekli naklonjenosti svojega varstva (*svoje naklonjenosti in svojega varstva*)."

⁶³ "Spomenica" pod naslovom *Tragedija slovenskega naroda* (datirana z 18. 5. 1941) je objavljena v O. K. Zakrajšek OFM: *Ko smo šli v morje bridkosti*. Washington, D.C., 1942, str. 185-203. Pater Kazimir Zakrajšek, ki je pred italijanskimi okupatorji zbežal iz Slovenije v Zagreb in na ameriškemu konzulatu kot državlján ZDA dobil odhodno vizo za odhod v ZDA, je iz Ljubljane odpotoval 20. 6. 1941. Pred odhodom je dobil prepis dokumenta v nemščini. V Lizboni, od koder je odpotoval v ZDA, je to spomenico preko jugoslovanskega poslaništva posredoval dr. Mihi Kreku oz. jugoslovanski vladi, sam pa jo je v ZDA predal State Departmentu. Poskrbel je tudi, da se je preko časopisov in revij s vsebino seznanila tudi ameriška javnost.

preverjeno in da osebno odgovarjam za točnosti vseh navedb v spomenici. Mussolini je nato izjavil, da bo spomenico pazljivo prečital in da bo morda mogel kaj storiti.

Nato sem Mussolinija še posebej opozoril, da se pripravlja nasilno preseljevanje Slovencev in da slišim, da je že odločeno, da se preseli iz ozemlja, ki je zasedeno od Nemcev, kar 280.000 Slovencev nekam v Srbijo. Mussolini mi je pripomnil, da je o tem že nekaj slišal, nakar sem nadaljeval, da bi taka nasilna preselitev bila za naš narod strašno katastrofalna in si hujše katastrofe sploh ne morem misliti in sem prosil Mussolinija, naj zastavi ves svoj vpliv pri Hitlerju, da se to še v zadnjem hipu prepreči. Dodal sem še: "Ako to preprečite, Vam bo slovenski narod za to večno hvaležen."

Posamezni člani konsulte, ki so temu mojemu razgovoru z Mussolinijem pristvovali in mirno in nemoteno mogli med najinim razgovorom motriti Mussolinija, so mi po končani avdijenci izjavili, da je bilo iz Mussolinijevega obraza razbrati, da so moja izvajanja napravila nanj močan vtis.

Isti dan 8. junija zvečer okrog 7 h sem bil v družbi Graziolija in župana dr. Adlešiča pri zunanjem ministru grofu Cianu. Tudi to priliko sem uporabil in grofa Ciana seznanil z razmerami, v katerih se nahajajo Slovenci na ozemlju, ki je zasedeno po Nemcih, zlasti tudi, da ga seznanim z namenom, da nasilno preseli Slovence v Srbijo. Ob tej priliki sem zopet opozoril grofa Ciana, da je sedanja razmejitev slovenskega ozemlja nevdržna. Grof Ciano je sicer s simpatijami poslušal moje tožbe, mi zagotavljal, da popolnoma razume našo veliko bolečino, da sočustvuje z nami, a ni dal nikake obljube, da bi v neposredni bodočnosti kaj podvzel v korist preganjanih Slovencev. Razlagal je da mora diplomat za vsako svojo akcijo čakati na ugoden trenutek, da bi mogel stvari samo škodovati, ako bi kako vprašanje načel v nepravem trenutku. Izražal je upanje, da bo tudi za našo stvar prišel kak ugoden moment in da je prepričan, da ne more ostati trajno pri taki razmejitvi.

Naslednje jutro 9. junija ob 9 h dopoldne je bila avdijenca pri papežu. Jaz sam sem odšel že v soboto 7. junija takoj, ko sem se po prihodu v hotel preoblekel, v Vatikan, da zaprosim zase za zasebno avdijenco. Imel sem s seboj priporočilno pismo škofa dr. Rožmana,⁶⁴ ki sem ga oddal v pisarni pristojnega prefekta. Rečeno mi je bilo, da mi bo odgovor dostavljen v hotel.

Že v soboto pri kosilu so mi izražali razni člani konsulte željo, da bi bili sprejeti tudi pri papežu, češ da bi bilo v domovini simpatično sprejeto, če bi bili tudi sprejeti od papeža. Omenil sem Grazioliju to splošno željo s priporočilom. Glede na to se je Grazioli takoj obrnil na notranje ministrstvo, da so od tam pri Vatikanu naprosili za skupno avdijenco, posebej pa so zaprosili, da bi bil Grazioli sprejet v zasebni avdijenci.

V nedeljo pri obedu je Grazioli javil, da je skupna avdijenca pri papežu določena za ponedeljek ob 9.20 h, on pa da bo v zasebni avdijenci sprejet od papeža ob 9.10 h.

Popoldne okrog pol štirih, ko sem bil v svoji sobi, mi je vratar telefonično javil, da je prišel neki gospod iz Vatikana, ki želi z menoj govoriti. Takoj sem prišel v pritličje, kjer mi je dotični gospod izročil pismo, v katerem mi je bilo javljeno, da

⁶⁴ Dr. Gregorij Rožman (1883-1959), ljubljanski škof (1930-1959).

bom sprejet od papeža v zasebni avdienci v ponedeljek 9. junija ob 9 h. O tem sem pri večerji obvestil Graziolija.

Drugo jutro ob pol devetih smo se odpeljali z avtomobili v Vatikan. Vozil sem se skupaj z Graziolijem. Dočim so ostali gospodje ostali v nekem salonu, so Graziolija in mene odpeljali skozi več salonov dalje do nekega monsignora, ki mu je Grazioli izrazil željo, naj bi bila sprejeta najprej konsulta. Dotični monsignor je odšel v sosednjo sobo k papežu in se vrnil s poročilom, da bo takoj sprejeta konsulta. Res so tudi ostali člani konsulte takoj nato prišli za nama. Razvrstili smo se v polkrog in kmalu nato se je pojavil pred nami papež, ki se je pozdravil najprej z Graziolijem, nato z menoj ter z ostalimi člani konsulte. Po kratkem nagovoru, ki je bil v italijanskem jeziku in v katerem ni papež z nobeno besedo omenjal konsulte, ali Ljubljanske province, marveč nas nazival le vernike ljubljanske škofije, nam je podelil svoj blagoslov.⁶⁵

Opazilo se je, da je nato papež pristopil k meni, me prijel za roko in odpeljal s seboj v sosednjo, to je svojo delovno sobo. Papežu sem se najprej predstavil kot predsednik Narodnega sveta. Z nekaj stavki sem mu razložil, kako se je Narodni svet sestal, s kakšnim namenom, kako je prevzel v svoje roke 11. aprila vrhovno državno oblast in da sem bil jaz izvoljen za predsednika, kar da mi nalaga dolžnosti in daje pravico, da se brigam za usodo slovenskega naroda. Kratko sem omenil, kakšnemu strahotnemu preganjanju je izpostavljen slovenski narod na vsem ozemlju, ki so ga zasedli Nemci. Predložil sem mu enako spomenico, kakor sem jo predložil prejšnji dan Mussoliniju in sem mu to tudi omenil. Papež je želel vedeti, kako je Mussolini spomenico sprejel, kako je reagiral, je li dal kako obljubo, itd. Sploh je papež pokazal v razgovoru, ki se je zelo živo razvil med nama, izredno živo zanimanje, razumevanje in globoko sočutje za usodo trpečih Slovencev. Izrecno mi je takoj uvodoma omenil, da je želel, da govori najprej z menoj, da sliši moje poročilo, prej preden sprejme Graziolija. Proti koncu me je vprašal, kako se godi Slovincem v Ljubljanski provinci in še posebej povdaryl, da želi, da mu povem čisto

resnico brez vsakega olepševanja. Ko sem mu povedal, da Italija postopa z nami vseskozi korektno, da nismo imeli še nikakega omembe vrednega incidenta, da Slovenci, ki so pregnani z ozemlja, zasedenega od Nemcev, brez nadaljnega lahko prihajajo in se naseljujejo v Ljubljanski provinci in da moramo biti Bogu hvaležni, da imamo vsaj košček zemlje, kjer preganjani Slovenci dobe zatočišče in gostoljubje, me je papež še enkrat vprašal, je li vse res tako in ko sem mu ponovno potrdil, je pozvonil in dotičnemu monsignoru naročil, naj vstopi Grazioli. Očividno je hotel sprejeti Graziolija v moji navzočnosti. Monsignor, ki je vstopil, pa je povedal, da je Grazioli že odšel z vsemi ostalimi gospodi; papež se je začudil, vprašujoč in nekako očitajoč monsignoru, mar ne ve, da je tudi Grazioli imel odrejeno posebno avdienco. Takoj je bilo očitno, da je prišlo do nesporazuma in papež me je prosil, naj Grazioliju pojasnim, da je izrecno želel z njim govoriti, da

⁶⁵ Nagovor papeža Pija XII. je bil objavljen v: Slovenec, 10. 6. 1941, št. 135, str. 1; Jutro, 10. 6. 1941, št. 135, str. 1; časnikarsko poročilo o avdienci pri Piju XII. pa v: Jutro, 12. 6. 1941, št. 137, str. 3. Časnikar je poročal, da je papež govoril v "latinskem jeziku, ki ni samo obredni, marveč tudi službeni jezik rimske Cerkve."

ga je izrecno dal klicati in da je moral biti le nesporazum, da je odšel. Seveda sem obljubil, da bom to storil.

Ko sem prišel po avdijenci na dvorišče, sem tam našel še člane konsulte Franca Hainriharja⁶⁶ in tajnika Rufinija, ki sta z avtom čakala name. Takoj sem Rufiniju povedal, kaj mi je papež naročil. Kasneje sem zvedel še od drugih članov konsulte, kako neprijetna scena je nastala, ko je papež odpeljal mene s seboj v svojo delovno sobo.

Pozneje in sicer še isto dopoldne sem pri ministru fašizma⁶⁷ pojasnil Grazioliju, kakor mi je naročil papež, nakar je Grazioli takoj telefonično zaprosil ministrstvo notranjih del, da v stvari posreduje. Pri kosilu mi je Grazioli že javil, da bo sprejet pri papežu naslednji dan in da mu je papež želel izreči svoje priznanje in zahvale za njegovo lepo postopanje s Slovenci in za naklonjenosti, ki jo izkazuje cerkvi.

V soboto dne 14. junija sem se zglasil pri visokem komisarju Grazioliju; potem, ko sem ga opozoril na nekatere druge zadeve, splošnega gospodarskega in kulturnega značaja, sem mu omenil tudi še to, da je slovenska javnost, ki je pričakovala, da bodo slovenski politični jetniki in interniranci povodom poklonitve konsulte Mussoliniju, puščeni na svobodo, neprijetno razočarana in da se sploh v javnosti mnogo kritizira, ker ni konsulta v tem oziru ničesar podvzela, ker se namreč kljub ugodni priliki tuzadevna intervencija pri Duceju ni izvršila. Povedal sem mu, da je meni osebno ta stvar skrajno neprijetna, ker me javnost obsoja, ker nisem našel nobene besede v prilog tem Slovencem ki so že tako dolgo odtrgani od doma in od svojega poklicnega dela. Omenil sem, da zaradi tega trpi moj osebni ugled pred javnostjo, ker ljudje mislijo, da imam velik vpiv pri Vas in tudi pri Duceju in da bi bil s svojim vplivom to prav lahko dosegel. Opozoril sem tudi, da zaradi tega trpi tudi ugled Italije med našim narodom, ki zaradi tega izgublja svoje simpatije do Italije. Grazioliju je bilo vse to očitno neugodno in ni mogel popolnoma prikriti svoje nevolje, ko mi je razlagal da moram pač prepustiti njegovi razsodnosti, da v takih stvareh ukrene, kar se mu zdi umestno. Dobro sem čutil, da sva se tedaj razšla s precejšnjo disharmonijo.

ŠPriloga]

Pismo g. bana dr. ja Natlačena Grazioliju

V Ljubljani, 18. septembra 1941

Ekselenca,

⁶⁶ Franc Heinricher (1897-?), industrialec, član sosveta, podpredsednik Zveze industrialcev.

⁶⁷ Adelchi Serena (1895-?), tajnik fašistične stranke.

Z ozirom na dopis z dne 15. septembra t.l. No. 37/19/Ris⁶⁸ si dovoljujem sporočiti Vam:

Ob priliki vsake svoje intervencije sem se gotovo zavzemal tudi za ljudi, ki jim je bila brez zadostnega povoda odvzeta svoboda. V tem oziru si Vas dovoljujem opozoriti, zlasti na pismeno vlogo z dne 25. avgusta t.l., ki sva jo Vam z g. ministrom Pucljem osebno izročila dne 28. avgusta in ki so jo podpisali vsi člani konsulte.

Po nesrečnem incidentu, ki se je dogodil prve dni septembra na železniški progi med Radohovo vasjo in Št. Lovrencem na Dol.⁶⁹ je bilo aretiranih preko 100 oseb iz okolice, kjer je bil dotični vsega obsojanja vredni zločin izvršen. Da so bili aretirani ljudje, ki so bili kakorkoli s tem zločinskim dejanjem v zvezi, bi mi gotovo ne prišlo niti na um, da bi se za dotične ljudi kakorkoli zavzemal, toda v zaporih so bile dne 9. septembra 103 osebe, ki so bile po soglasnem mnenju tamkajšnjega prebivalstva, popolnoma nedolžne. V vsej okolici je že tedaj vladalo prepričanje, da je iskati krivcev čisto drugod in ne med domačim prebivalstvom.

Dne 6. septembra je bilo izvršeno novo, vsega obsojanja vredno zločinsko dejanje na poti od Črnomlja proti Gribljam.⁷⁰ Zaradi tega je bilo aretiranih pri tej priliki okrog 250 oseb iz okolice Črnomlja in Adlešičev. Tudi pri tej priliki so bile aretirane osebe, brez vsakega ozira na to, je li proti njim sploh podan kak sum soudeležbe pri predmetnem zločinu. Od ljudi iz Črnomlja sem prejel informacije da je v nedeljo 10. septembra dopoldne, ko je bil v Črnomlju po dopoldanski službi božji trg poln prebivalstva, prišel mlad oficir na trg in patrolji kar na slepo odredil, koga morajo aretirati; zgodilo se je, da je bilo tiste dni v zaporih okrajnega sodišča v Črnomlju, kjer je prostora za največ 18 oseb, zaprtih nič manj kakor 80 ljudi, dočim so zopet drugi morali v kasarni ležati na golem cementu. Zgodilo se je celo, da so v samem Črnomlju zaprli župana in načelnika Okrajnega cestnega odbora Klemenca, v Adlešičih pa župnika Štrusa, dočim se šef železniške postaje v Črnomlju Korošec še danes nahaja v zaporu. Splošno javno prepričanje pa je, da med vso množico ljudi, ki jim je bila odvzeta svoboda, ni iskati nikakega krivca.

Ni si mogoče misliti javnega reda, kjer ni prave varnosti. Serva legem et lex servabit te.⁷¹ Kjer je omajana vera v veljavnosti tega načela, so omajani temelji javnega reda. Ako ljudje izgube vero, da se jim ne more nič zgoditi, ako se niso pregrešili zoper zakon, je izgubljeno tudi vsako zaupanje v državno oblast. Žalostnih dokazov, kako resnična je ta moja trditev, nudi v sedanjem času v izobilju naša soseščina. Mirni in pošteni ljudje beže v strahu za svojo svobodo in svoje življenje, čeprav niso sami nič zagrešili, v gore in gozdove, kjer se pridružujejo takozvanim "partizanom". Tako nastaja in raste komunistična fronta.

⁶⁸ Dopis Visokega komisarja Graziolija Natlačenu in Puclju s prošnjo, da natančno razloži svoj izstop iz Sosveta. Tone Ferenc: *Gospod Visoki Komisar pravi...: Sosvet za ljubljansko pokrajino - Consulta per la provincia di Lubiana, Dokumenti*. Ljubljana 2001, dok. št. 47. str. 147.

⁶⁹ V noči na 2. 9. 1941 je partizanska Stiška četa iz zasede napadla tričlansko italijansko vojaško patroljo na železniški progi nad vasjo Breg med Radohovo vasjo in Št. Lovrencem; ubita sta bila oficir in vojak. Bila sta prva padla italijanska vojaka v spopadih s partizani v Ljubljanski pokrajini.

⁷⁰ Na cesti med Črnomljem in Gribljami so 6. 9. 1941 borci črnomeljske partizanske skupine napadli italijansko kolono; Italijani so imeli 2 mrtva, 2 težko ranjena, od katerih je eden pozneje ranam podlegel, in enega lažje ranjenega.

⁷¹ Ohrani zakon in zakon te bo ohranil.

Z največjo zaskrbljenostjo in trpkim obžalovanjem gledam, kako so se poslednji čas začele izvajati podobne policijske metode tudi na ozemlju Ljubljanske province.⁷²

To mi je dalo povod k odločitvi, da odklonim od sebe tudi videz, da bo za tako zgrešeno upravno postopanje hotel nositi v očeh javnosti soodgovornosti.

To so bili v glavnem razlogi, ki so me napotili, da podam ostavko na mesto člana v pokrajinskem svetu.

Prosim Vašo Ekselenco, da sprejme to moje pojasnilo blagohotno na znanje, obenem z zagotovilom mojega

odličnega spoštovanja
Dr. M. Natlačen s.r.

Ekselencija Emilio Grazioli,
Visoki komisar, Ljubljana

Opombe napisal dr. Zdenko Čepič

⁷² Mišljena sta najbrž predlog komandanta XI. armadnega zbora generala Maria Robottija, da se v Ljubljanski pokrajini zaradi izjemnega položaja uvede sistem talcev in pa odlok Visokega komisarja E. Graziolija (11. 9. 1941) o uvedbi izrednega sodišča in smrtne kazni za tiste, ki ogrožajo vojaške in civilne organe, za sobotažna dejanja in za tiste, ki hranijo in razširjajo "prevratni material" ter daje zavetje "prevratnikom".

Obletnice

Ob življenjskem jubileju akademika Vasilija Melika

Doletela me je zelo težka in obenem častna naloga, napisati nekaj besed ob 80 - letnici mojega profesorja in mentorja, akademika prof. dr. Vasilija Melika (rojen je bil v Ljubljani 17. januarja 1921). V teh mesecih se je o jubilarantu veliko pisalo,¹ zato imam precejšnje težave pri oblikovanju tega zapisa. Kaj naj zapišem, ko pa je bilo že vse napisano? Suhoparnih podatkov ne ponavljam rada. Ostanejo mi samo zelo lepi spomini na najino dolgoletno, več kot petintridesetletno druženje, ko je bil najprej moj profesor, nato mentor na podiplomskem magistrskem študiju in pri pripravi doktorske disertacije, potem pa dolga leta strokovni kolega s pogosto skupnimi raziskovalnimi zanimanji.

Spominov, prijetnih, manj prijetnih pa tudi kakšen neprijeten je vmes, je veliko. Zato samo dva drobca. V prelepem spominu so mi ostala tovariška druženja v študentskih letih v tedanji gostilni Koper, ko smo se vsako prvo sredo v mesecu zbirali študentje vseh letnikov na oddelku za zgodovino, maloštevilni iz višjih, in za tiste čase, množica dvajsetih, dvaindvajsetih iz nižjega letnika. Običajno so bila to celonočna druženja, ki so se pogosto končala na prvi uri predavanj naslednjega dne. Po zaprtju gostilne so se namreč skoraj vedno končala ob kartah v študentskem naselju ali Akademskem kolegiju. Zame, Ljubljančanko, je bila to priložnost za seznanjanje s pravim študentskim življenjem, za katerega bi sicer bila prikrajšana. Pogosto so se teh srečanj udeleževali tudi drugi profesorji: Ferdo Gestrin, Ignacij Voje, Fran Zwitter. Nikoli pa ni manjkal Vasilij, ki je vedno, res vedno, ostal z nami do konca. Ob takšni priliki smo se študentje nižjega letnika z Vasilijem tudi pobratili in se začeli tikati. Nikoli ne bom pozabila svojega strahu, ko sem šla k profesorju Meliku po takšni bratovščini na prvi izpit. Mislim, da me nobenega izpita ni bilo tako strah in se zanj nisem tako dobro pripravila kot za tega. Preprosto zato, ker sem se bala, da če ne bom dobro znala, bo profesor mislil, da zlorabljam najino prijateljsko tikanje. Tega pa si nikakor, niti v sanjah,

¹ Obširen življenjepis je napisal dr. Branko Marušič; Branko Marušič: Akademik Vasilij Melik-osemdesetletnik. V: Melikov zbornik : Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, str. 13-32. Nataša Stergar: Bibliografija prof. dr. Vasilija Melika. Prav tam, str. 33-59.

nisem mogla in ne želela privoščiti. Vasilij je bil s takšnim načinom prijateljskega odnosa do svojih študentov izjema na oddelku za zgodovino. Imel je kot drugi profesorji avtoriteto, hkrati pa je bil naš prijatelj.

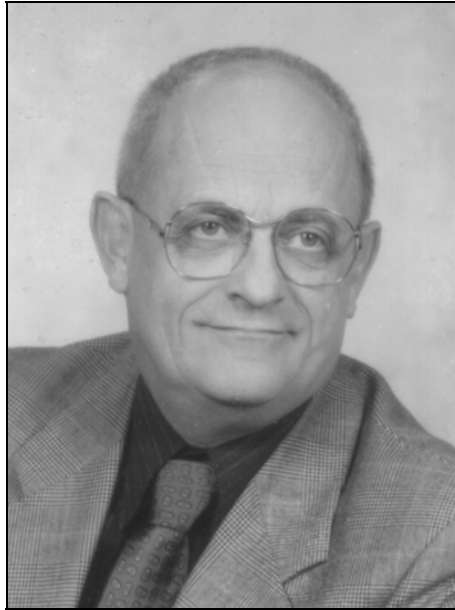
Živ je še spomin na moj prvi znanstveni posvet, ki sem se ga z referatom o Francetu Železnikarju udeležila ob 100-letnici pariške komune v Beogradu skupaj z Vasilijem. Prireditelji so ga pripravili na za nas še danes nekoliko neobičajen način. Določili so namreč poročevalca, ki je povzel vse prijavljene referate v želji, da bi bilo kar največ časa za zaželeno živahno diskusijo. Pobožne želje! Med redkimi, ki so želeli razpravljati, je bil Vasilij. Na moje začudeno vprašanje, ali ni zadovoljen s povzetki prispevkov, predvsem svojega, mi je odgovoril, da je, ampak da čuti dolžnost, da odsluži stroške za svojo udeležbo v Beogradu. Tako značilno zanj! Še isti večer sva požela veliko zgražanje beograjskih in drugih kolegov, ko sva na Vasilijevo pobudo predčasno zapustila bogato mizo z jedačo in pijačo na sprejemu pri beograjskem županu Branku Pešiću in se odpravila v Jugoslovansko dramsko pozorišče na ogled predstave Hamlet s Stevom Žigonom v glavni vlogi. Kaj bolj pohujšljivega in neolikanega si široka srbska duša ni mogla zamisliti: kultura pred pivskim druženjem! Prvič sem začutila, kako zelo se v Jugoslaviji razlikujemo. In večer je kljub vsemu ostal v nepozabnem spominu zaradi Žigonove mojstrske igre Hamleta in Vasilijevega daljnogleda za kratkovidne, s katerim je spremljal predstavo.

Kot mentor je bil Vasilij zahteven profesor. Morala sem zbrati veliko gradiva in ga z dobrimi utemeljitvami prepričati v svoj prav. Vedno znova pa me je očarala njegova sposobnost za analizo podrobnosti, drobnih podatkov, zanimivih posameznosti, ki so preteklost v njegovem prikazu in interpretaciji naredile živo. Sama sem se pogosto spraševala o moči in nemoči zgodovinarja, da bi zajel dogajanje in predvsem življenje v preteklosti v čim popolnejši podobi in celoti. Pri tej plati zgodovinarjevega dela je Vasilij neprekosljiv mojster. Ni težko najti arhivskega ali časopisnega podatka, težava je, kako ga uporabiti. Kljub svoji nagnjenosti k detajlom pa ima Vasilij hkrati sposobnost izvrstnega historika za sintezo, ki žal ni vsakomur dana in se je težko tudi priučiti.

Obžalujem le, da sodelovanje med Inštitutom za novejšo zgodovino in Vasilijem Melikom ni bilo bolj intenzivno. Dejstvo je, da danes dela na inštitutu 21 zgodovinarjev, raziskovalnih in strokovnih sodelavcev, in veliki večini je bil profesor že na dodiplomskem študiju, mnogim med njimi je bil mentor in somentor pri diplomskih, magistrskih in doktorskih nalogah, pa kljub temu smo se pri skupnih raziskovalnih nalogah redkeje srečevali, kot smo se ali bi se lahko. To bi bilo dobro ne samo za inštitutovo raziskovalno delo, ampak tudi za slovensko zgodovinopisje v celoti. Od tod moj občutek, da smo vedno bolj hodili vzporedno in manj skupaj. Kje je vzrok, ne vem. Mogoče v dejstvu, da je bilo naše delo vedno bolj posvečeno sodobni zgodovini 20. stoletja, njegova ljubezen pa je bilo predvsem 19. stoletje. Raziskovalci tega obdobja pa smo na inštitutu, žal, bili vedno v prepričljivi manjšini. Vendar lahko to pomanjkljivost glede na Vasilijevo trdoživost in izvrstno življenjsko energijo še popravimo.

Jasna Fischer

Franc Rozman - šestdesetletnik

Vsakokrat, ko se ozrem nazaj k skoraj brezštevilnim (kdo bi jih v resnici preštel) srečanjem in pogovorom s Francem Rozmanom (že v mojih študentskih letih smo ga imenovali za Frančka in zame bo vedno Franček), se mi najprej vračajo v spomin najina skupna bivanja na Dunaju in potepanja po Avstriji. S Francem - Frančkom sva se namreč spoznala in prijateljsko zblížala ne v slovenski, temveč v avstrijski prestolnici, ko sva se - oba štipendista - v danes že oddaljenem letu 1968 srečevala v dunajskih kavarnah in si prizadevala prav tako na Dunaju študirajočega filozofa Ivana Urbančiča prepričati, da je francoski režiser Roger Vadim v znanstveno-fantastičnem filmu z junaki, ki so se v sinhronem nemškem prevodu pozdravljali z "Sieg der Liebe",

uspešno igralsko promoviral svojo tedanjo ljubezen Jane Fonda.

V sedemdesetih letih sva nato s citroenovim "spačkom" večkrat prekrizarila Avstrijo od Gradišanske do Salzburga in od Koroške in Štajerske do češko-avstrijske meje. Jaz sem vozil, medtem ko je Franček snoval najine izlete in ogledovalne načrte. Z nemajhnim delom Avstrije, kot jo poznam še danes, sem se prvič srečal na teh izletniških pohodih, hkrati pa si v najinih pogovorih postopoma oblikoval mnogo bolj razločujoč in uravnotežen odnos do habsburške zgodovine, kot je bil tisti, ki sem ga prinesel iz gimnazije in s fakultete. Franček je pač že več kot pred tremi desetletji, ko smo drugi - tedaj mlajši, pa tudi starejši - zgodovinarji še skoraj brez izjeme prisegali na jugoslovanstvo in izrazito temno sliko habsburškega cesarstva, resda provokativno hudomušno in kot za šalo, a vendar prepričano trdil, da monarhija ni bila tako slaba, kot smo govorili in si predstavljali ter opozarjal na njeno kulturno raznolikost, socialno odprtost njenih šol in univerz in njeno bogato kulturno dediščino. Že v teh najinih prvih popotniških srečanjih sem lahko spoznal, da je Rozman izvrsten poznavalec novejše habsburške preteklosti in zlasti avstrijske kulturne zgodovine in prav toliko prijeten popotni družabnik kot zabaven pripovedovalec anekdot (številnih verzov in citatov, ki sem jih ob raznih priložnostih slišal od njega, si na žalost nisem zapomnil).

Jubilejni zapis seveda ne more brez stvarnih podatkov, čeprav mnoge med njimi (posebno prijatelji) dobro poznamo. Zato od začetka: Franc Rozman se je rodil 30. maja 1941 na Bledu, kjer je stanoval še dolgo po diplomi, ko se je vsak delavnik vozil v Ljubljano v službo (v tem času je, kot rad pove, na avtobusu prebral celotno zbirko "Sto romanov"). Po končani osnovni šoli na Bledu je

obiskoval gimnazijo na Jesenicah, leta 1960 pa se je vpisal na filozofsko fakulteto ljubljanske univerze, kjer je pet let kasneje (1965) diplomiral iz zgodovine in sociologije. Še istega leta se je zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja in ostal v stavbi nekdanje Kazine na tedanjem Trgu revolucije, kasnejšem Trgu osvoboditve in današnjem Kongresnem trgu 1 zaposlen (sprva kot asistent, od leta 1978 kot znanstveni sodelavec, v letih 1983-1989 kot višji znanstveni sodelavec in po letu 1989 kot znanstveni svetnik) vse do leta 1994, ko je odšel na novo delovno mesto na Pedagoško fakulteto Univerze v Mariboru.

Rozman se je po prihodu na Inštitut posvetil raziskovanju delavskega in socialističnega gibanja in je leta 1972 s temo o *Socialističnem gibanju na slovenskem Štajerskem do kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu* (1889) najprej magistriral, nato pa iz tematike, razširjene do leta 1914, pet let kasneje (1977) še doktoriral; svojo disertacijo je pod naslovom *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem do prve svetovne vojne* leta 1979 objavil v knjižni obliki in zanjo dobil kar dve nagradi: Kajuhovo in nagrado Sklada Borisa Kidriča. Gradivo za magisterij in disertacijo je zbiral v Ljubljani, v Mariboru, v Gradcu in na Dunaju, kjer je z meddržavno štipendijo preživel šolsko leto 1968/69, leta 1977 pa je s štipendijsko podporo Inštituta za evropsko zgodovino v Mainzu osem mesecev študijsko bival tudi v tem nemškem mestu.

Že v času priprav na magisterij in disertacijo je objavil vrsto znanstvenih razprav in člankov iz zgodovine južnoštajerskega, slovenskega in avstrijskega delavskega gibanja, več objav pa je posvetil tudi drugim zgodovinskim vprašanjem, kot socialni strukturi naročnikov Novic v predmarčni dobi (1970). Medtem ko je v magisteriju in doktoratu obravnaval predvsem problematiko organizacijskega razvoja, nacionalnih konceptov in vsakdanjega političnega boja južnoštajerskih delavskih in socialnodemokratskih društev in združenj, saj je ugotavljal, da tamkajšne delavstvo z izjemo osebnosti, kot sta bila Milan Subarić in Franc Wiesthaler, ni premoglo izvirnejših teoretikov, se je v razpravah, ki jih je priobčil v znanstvenih revijah, obširneje posvetil tudi teoretskim in idejnim razhajanjem med slovenskimi delavskimi voditelji in ideologi. Med slednjimi so že v sedemdesetih letih pritegnili njegovo pozornost zlasti "zapiskarji" (prvi zaokrožen prikaz Naših zapiskov je natisnil leta 1972 v Prispelkih inštituta za zgodovino delavskega gibanja), hkrati pa je pisal še o odnosu socialne demokracije do kmečkega vprašanja ter o jugoslovanskih in avstroslovističnih predstavah voditeljev JSDS. Leta 1971 je izšel pri Cankarjevi založbi njegov prevod Socialne zgodovine evropskega delavskega gibanja Wolfganga Abendrotha - prvi povojni moderni nedogmatski oris zgodovine evropskega socializma in delavske politike v slovenskem jeziku.

Franc Rozman je po objavi disertacije v osemdesetih letih nadaljeval z raziskovanjem delavskega gibanja na Slovenskem. Dvakrat je poskušal temo sicer razširiti oziroma zamenjati - prvič, ko se je hotel posvetiti socialistom v jugoslovanski kraljevini, in drugič, ko je predlagal raziskavo o političnem gibanju Nemcev na Slovenskem v 19. stoletju, vendar za pobudi v ideološko in politično še zelo zapetem ozračju, ki je v Sloveniji - kot drugod v Jugoslaviji - vladalo v zadnjem desetletju jugoslovanske države, ni dobil ustrezne podpore. Leta 1981 je s štipendijo DAAD ponovno za tri mesece odšel v Nemčijo (na Inštitut za evropsko zgodovino v Mainzu, del štipendije pa je izkoristil še za študijsko bivanje v Münchnu), v okviru raznih štipendijskih možnosti in izmenjav, med drugim letne izmenjave med In-

štitutom za zgodovino delavskega gibanja in avstrijskim inštitutom za vzhodno in jugovzhodno Evropo, ki jo je sam pobudil, pa je raziskoval tudi na Dunaju. Hkrati se je aktivno vključil v vse bolj živahno prijateljsko in strokovno sodelovanje, ki se je od konca sedemdesetih let razvilo med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji mlajše in srednje generacije. Slovensko zgodovinopisje, ki je že tako preveč enostransko usmerjeno k raziskovanju slovenske zgodovine, bi se moralo nujno širše odpreti tujini in preostali Jugoslaviji. Po zgledu drugih, zlasti naravoslovnih strok bi se moralo povezati s tujimi in jugoslovanskimi raziskovalci in se zavzeti za dinamičnejšo izmenjavo znanstvenih izkušenj in rezultatov s tujimi raziskovalnimi ustanovami ter univerzami in inštituti v drugih jugoslovanskih republikah, je leta 1985 ugotavljal v pogovoru z dr. Dušanom Nećakom v reviji Borec.

Sam je v tem smislu že v sedemdesetih, še v večjem obsegu pa v osemdesetih letih z referati sodeloval na vrsti znanstvenih konferenc v Jugoslaviji in v tujini (na mednarodnih konferencah zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu je postal tako rekoč reden gost) ter si na ta način pridobil širok krog znancev in prijateljev med tujimi in jugoslovanskimi strokovnjaki. Na moderne težnje v raziskovanju socialističnega in delavskega gibanja v zahodni Evropi, kjer so vse bolj intenzivno raziskovali ne le politično zgodovino, temveč tudi delavsko kulturo, način življenja, socialne in gospodarske razmere ter različne idejne usmeritve delavskih skupin in voditeljev, je večkrat opozoril doma (v že omenjenem pogovoru v Borecu, na posvetu zgodovinarjev in etnologov v Mariboru leta 1986 in na zborovanju zgodovinarjev istega leta v Tolminu). Prav tako je hkrati ob znanstvenih člankih, ki so obravnavali tradicionalne narodnopolitične teme zgodovine slovenske in jugoslovanske socialne demokracije, objavil tudi razprave o počasni recepciji marksizma med slovenskim delavstvom v 19. stoletju, o slovenskem anarhistu Karlu Antonu Potisku, o Albinu Prepeluhu in o praznovanju 1. maja na Slovenskem - to temo je leta 1986 skupaj z Mirkom Stiplovškom in Janezom Kosom med drugim obdelal tudi v posebni publikaciji. Z Mirkom Stiplovškom je v prvi polovici osemdesetih let (1983) izdal še kratek monografski oris rudarskih stavk na Slovenskem (do velike stavke v Zasavju leta 1923), pisal pa je tudi o drugih vprašanih (o procesu proti Preporodovcem, Bleiweisovem odnosu do delavskih stisk in o baronu Schweglu in njegovih spominih).

Rozman je ostal svoji temeljni raziskovalni tematiki - zgodovini delavskega in socialističnega gibanja - zvest tudi potem, ko je v začetku devetdesetih let srečal abrahama, toda kot razkriva njegova skoraj 400 enot obsegajoča bibliografija, so ga ob osnovnem vse bolj privlačevala tudi druga zgodovinska področja. Njegova najpomembnejša publikacija v devetdesetih letih je bila prav gotovo kritična izdaja korespondence Albina Prepeluha, ki je leta 1991 izšla v zbirki Arhivskega društva Slovenije. Kot je menil leta 1985 v pogovoru z dr. Nećakom, se slovenski zgodovinarji izdajanju virov v splošnem premalo posvečamo, zato je v arhivarsko serijo virov prispeval svoj delež. V drugi polovici devetdesetih let je uredniško in avtorsko sodeloval še pri dveh strokovnih monografijah. Leta 1997 je tako skupaj z Božom Benedikom in Leopoldom Kolmanom zasnoval in izdal knjigo z razglednicami starega Bleda, dve leti kasneje pa je s skupino sodelavcev sooblikoval še prikaz spominskih dnevo in praznovanj na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes (besedilo je v krajši obliki prej izšlo že v nemškem jeziku). Poskusil se je tudi v pisanju šolskih učbenikov in je leta 1999 skupaj s Stanetom

Grando napisal učbenik za tretji razred gimnazije. V spisku njegovih znanstvenih člankov iz devetdesetih let najdemo še razprave o odnosu slovenskega delavskega tiska do francoske revolucije, o Etbinu Kristanu, Francu Sernecu, Josipu Jaklinu, Dragotinu Lončarju, Antonu Füsturu, Dragotinu Gustinčiču, Božidarju Borku, pa tudi o prispevku Josipa Žontarja k zgodovinopisju Jugovzhodne Evrope, o mariborskih Nemcih in nazadnje - v obsežni razpravi v Melikovem zborniku, ki je izšel pred kratkim - o štipendijski ustanovi Pavla Turnerja in njegovih štipendistih. Kar 53 gesel (če sem pravilno preštel) je prispeval v različne zvezke Enciklopedije Slovenije, ki jo je kot področni urednik za zgodovino od leta 1985 tudi sourejal. Leta 1993 je še enkrat za dlje časa odpotoval v Nemčijo (tokrat za šest mesecev v Bochum s štipendijsko podporo Evropske unije), hkrati pa se je kot vodja slovenske delegacije pri simpoziju Modinci (od leta 1986) in kot vodja slovenskega dela avstrijsko-slovenske zgodovinske komisije (od 1987) ves čas aktivno zavzemal za slovensko-avstrijsko zgodovinarsko sodelovanje. V skoraj petnajstih letih, ko je opravljal obe funkciji, je organiziral več znanstvenih srečanj tudi v Sloveniji in vsakemu je sledil zbornik predavanj - vsi, ki smo kdajkoli sodelovali pri organizaciji podobnih prireditev, vemo kako težko jih je pripraviti in pridobiti sredstva zanje.

Čeprav Franček posebej v mlajših letih do raznih funkcij ni kazal izrazitejšega nagnjenja, se mu jih je z leti nabrala lepa kopica. Osebo mi je v spominu predvsem kot zelo natančen urednik, ki prebere vsak rokopis. Dolgih sedem let (od 1983-1990) je bil glavni urednik Prispjevov za zgodovino delavskega gibanja, ki so se prav času njegovega urednikovanja (leta 1987) preimenovali v Prispjevke za novejšo zgodovino. V letih 1986-1989 je bil član uredništva Jugoslovenskega istorijskega časopisa, v devetdesetih prav tako odbornik (sicer ne posebej aktivnega) uredništva Zgodovinskega časopisa (od 1996), od 1998 pa še član uredništva Časopisa za zgodovino in narodnopisje in (spet) Prispjevov za novejšo zgodovino. Kot urednik in avtor je sodeloval tudi pri vrsti drugih publikacij in knjig, med drugim pri Leksikonu Cankarjeve založbe in Svetovni zgodovini istega založnika. Že v letih 1986-1988 je bil predsednik Zgodovinskega društva za Ljubljano, v letih 1994-1996 pa tudi predsednik Zveze zgodovinskih društev (kjer je po izteku mandata - do leta 2000 - obdržal podpredsedniško mesto).

Odhod z Inštituta za novejšo zgodovino na univerzo v Mariboru mu je seveda prinesel nove zadolžitve. Rozman si je sicer predvsem želel predavati zgodovino socialnih in egalitarnih idej ter najrazličnejših socialističnih struj vse do anarhizma (predmet, kot ga poznajo na številnih univerzah v Evropi). Za takšno zamisel (ki jo je med drugim podpiral podpisani), pa na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani ni bilo pravega posluha, zato je začel leta 1986 kot izredni profesor predavati Zgodovino Slovencev (od 1740-1918) in Zgodovino jugoslovanskih narodov za isto obdobje na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru (isti predmet je od leta 1988 predaval tudi na Filozofski fakulteti v Ljubljani). Leta 1989 je postal redni profesor, po letu 1994, ko se je polno zaposlil na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru, pa so ga doletele nove funkcije tudi na univerzi in v slovenski šolski "hierarhiji". Kar štiri leta (od 1995-1999) je bil dekan Pedagoške fakultete v Mariboru, v letih 1998-2000 je bil član Sveta za splošno izobraževanje in njegove komisije za učbenike (katere odbornik je še

vedno), od leta 1998 pa je tudi član Sveta za visoko šolstvo in predsednik njegove komisije za humanistične in družboslovne znanosti.

Franček je sicer prepričan, kot mi je omenil nedavno, da je napravil manj, kot je načrtoval, toda kot kaže ta zapis, bilanca opravljenega nikakor ni skromna. Samozadostnost in samozadovoljstvo, čeprav tako značilna za nemajhen del slovenske akademske srenje, seveda tudi nista ravno odliki kritičnejšega izobraženca. Naštevanje bibliografskih enot in funkcij poleg tega pokaže le na del posameznikovega dela in angažmaja in le nepopolno ilustrira njegovo resnično obzorje. Tako ti podatki ne povedo ničesar o Francu Rozmanu, strastnem kupovalcu in bralcu knjig, ki ob rednem prebiranju domače in tuje strokovne literature ni nikoli, tudi potem, ko se je prenehal vsak dan voziti z Bleda v Ljubljano in je že prebral vseh "Sto romanov", opustil zavzetega zanimanja za leposlovje. Včasih že upam, da sem ga za kak roman prehitel, vendar se vedno znova izkaže, da to skoraj ni mogoče. Pred časom sem mu tako omenil, da sem z navdušenjem prebral Mavrov poslednji vzdih Salmana Rushdija, takoj nato pa sem ugotovil, da je (spet) vsaj za en Rushdijev roman pred menoj.

In končno: Franca Rozmana - Frančka vsi poznamo kot izjemno zabavnega pripovedovalca anekdot in dobro obveščenega komentatorja našega vsakdanjega družabnega življenja. Sam na ta način pozna brez števila ljudi in prava množica ljudi pozna njega. Podpisani se lahko tako le pridružim dolgi vrsti prijateljev in kolegov, ki so mu že segli v roko in zaželeli vse najboljše ob njegovem jubileju.

Peter Vodopivec

In memoriam

Herbert Steiner (3. 2. 1923 - 26. 5. 2001)

Po dolgi in težki bolezni je na Dunaju umrl Herbert Steiner, zgodovinar in publicist, v mladih letih tudi politični funkcionar. Spoznal sem ga pred več kot tridesetimi leti, ko sem se prvič udeležil mednarodne konference zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu, katere soustanovitelj je bil. Čeprav sva se prvič videla in sem bil v znanstvenem svetu še povsem neznan, me je sprejel na svoj prisrčen in topel način, me predstavil vrsti starejših kolegov in mi takoj predlagal tudi tikanje. Starostna razlika zanj ni predstavljala nobene ovire. Moje presenečenje je bilo veliko, saj sem bil v znanstvenem svetu, še posebej v nemškem jezikovnem področju, navajen na večjo zapetost. Kmalu sem videl, da je Steiner takšen do vseh, bil je odprt, razumevajoč, človeško topel, neposreden, pripravljen pomagati, vedno nasmejan, zgovoren in duhovit ter takoj razpoznaven s svojim dunajskim naglasom, ki se je čutil tudi, če je govoril angleško ali francosko.

Večino svojega življenja je Herbert Steiner posvetil zgodovini, čeprav je v mladih letih nemara imel drugačne misli in načrte. Vzpon Hitlerja ga je kot dunajskega Juda že kot srednješolca pripeljal v antifašistično gibanje, ko pa je Nemčija zasedla Avstrijo je že 1938 zbežal v Anglijo in ostal v Londonu do konca druge svetovne vojne. V Londonu se je uveljavil v mladinski organizaciji Young Austria. Starša na Dunaju sta bila žrtvi holokausta. Po vrnitvi na Dunaj je Herbert Steiner še nekaj časa deloval v političnem življenju in je bil tajnik Freie österreichische Jugend, potem pa se je vedno bolj približeval zgodovini in nazadnje ostal pri njej. Najprej je začel zbirati ilegalne antifašistične letake, brošure in drug propagandni material, zbral spomine pripadnikov odporniškega gibanja, napisal prve članke na to tematiko. Njegova prizadevanja, da bi zbrali čim več tega gradiva in to hranili ter obdelovali v posebni instituciji, so se uresničila, ko je bil leta 1963 ustanovljen nadstrankarski Dokumentationszentrum des österreichischen Widerstandes. Pri organizaciji in dolgoletnem vodenju tega centra je Herbert Steiner pokazal svoj veliki organizacijski talent in polagoma je ta center postal osrednja tovrstna institucija v Avstriji, s prihodom šolanih zgodovinarjev pa tudi zelo pomembno znanstveno središče.

Leta 1964 je bil Steiner med glavnimi iniciatorji konference, ki je danes v znanstvenem svetu znana s kratico ITH (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, oz. po novem Internationale Tagung der HistorikerInnen der Arbeiter- und andere sozialer Bewegungen). Vsakoletne konference se bolj popularno imenujejo kar linške, ker udeležence gosti mesto Linz. Konferenca združuje že več kot sto različnih institucij od univerz in inštitutov do drugih znanstvenih ustanov iz večine evropskih držav, pa tudi Japonske, Kitajske in severne Amerike. Polnih trideset let, vse do leta 1994 je bil Steiner blagajnik ITH, bil pa je še veliko več, pravzaprav je bil spiritus agens, neumorni organizator in prav njegova zasluga je, da je ITH postala tako znana in razširjena. Vse do konca hladne vojne je bila konferenca eno redkih vsakoletnih srečanj zgodovinarjev delavskega gibanja, pa

tudi sploh sodobne zgodovine z Vzhoda in Zahoda, na katerem so znanstveniki povsem različnih ideoloških izhodišč v pogosto zelo vročih in žolčnih diskusijah, pa vendar v mejah znanstvene strpnosti, iskali odgovore na številne zgodovinske probleme. Zaradi zaslug je bil Steiner izvoljen tudi za častnega predsednika ITH.

Poleg vodenja dokumentacijskega centra in organiziranja konferenc v Linzu je bil Herbert Steiner tudi temeljit in plodovit raziskovalec. Objavljal je v številnih domačih in tujih znanstvenih revijah in zbornikih, izpod njegovega peresa pa je izšlo tudi nekaj knjig. Težišče njegovega znanstvenega dela je bila zgodovina delavskega gibanja od njegovih začetkov do konca druge svetovne vojne in pa zgodovina antifašističnega boja in odpornišva. Naj omenim le njegove najpomembnejše monografije: v letih 1962-1970 je v treh zvezkih izšla *Bibliographie zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung*, ki vsebuje gradivo tudi za našo zgodovino, leta 1964 je izšlo delo *Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867-1889*, ki je pomembno tudi za naše delavsko gibanje in je bila prva resnejša obravnava zgodovine začetkov delavskega gibanja v Avstriji po standardnem delu Ludwiga Brügla iz leta 1925. V letu 1968 so izšle kar tri knjige Herberta Steinerja: *Gestorben für Österreich*, *Die Gebrüder Scheu* in *Die Kommunistische Partei Österreichs 1918-1933*. Deset let kasneje je pripravil še knjigo *Karl Marx in Wien* (1978).

Značilno za Steinerja je bilo, da je veliko raziskoval v arhivih in da je zbral veliko arhivskega gradiva pri udeležencih gibanja, predvsem za čas med vojnama, pa tudi za delavsko gibanje pred 1914. Na podlagi svojega znanstvenega opusa je bil leta 1982 habilitiran na dunajski univerzi in nekaj let je imel tudi zelo dobro obiskana predavanja o zgodovini odpornišva in delavskega gibanja sploh. Herbert Steiner je bil nekajkrat tudi v Sloveniji in tu predaval v sklopu predavateljske turneje po bivših jugoslovanskih republikah. V naši reviji je objavil štiri prispevke. Prvič se je pojavil z *oceno knjige Juliusa Braunthala o Viktorju in Friedrichu Adlerju*. Čez dve leti, 1970 je izšel njegov seznam *Virov za zgodovino jugoslovanskega delavskega gibanja v avstrijskih arhivih*, 1980 je izšla njegova razprava o Komunistični partiji Avstrije v letih 1918 do 1938, njegov zadnji prispevek v naši reviji pa je bila razprava *Mednarodna skupnost socialističnih strank (2 in pol internacionala) 1921 do 1923*, ki je izšla 1984.

Številni slovenski zgodovinarji so spoznali Steinerja na konferencah v Linzu, na svetovnih kongresih zgodovinskih ved in drugih simpozijih, večkrat nam je pomagal, da smo prišli do manj dostopnega gradiva ali nas nanj opozoril, stalno se je zanimal za dogajanje pri nas, spodbujal povezovanje in pri konferencah, ki jih je organiziral, in nikoli spustil Slovencev, omogočil nam je tudi nekaj študijskih bivanj na Dunaju. Kot pomemben znanstvenik, odličen organizator, odprt in toleranten človek bo ostal zapisan v našem spominu.

Franc Rozman

Ocene in poročila

Z v o n k o B e r g a n t : Slovenski klasični liberalizem. Idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891-1921. Nova revija, Ljubljana 2000, 232 strani, ilustr.

V zgodovinopisni zbirki *Korenine*, ki jo izdaja založba Nova revija, je lani izšla študija mag. Zvonka Berganta *Slovenski klasični liberalizem. Idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891-1921*. Študija je pomemben prispevek za preučevanje liberalizma kot sistema urejevanja družbenih zadev na Slovenskem, saj je, če si sposodimo misel iz spremne besede prof. dr. Janeza Juhanta *Liberalizem na Slovenskem* (str. 9-12), posebej dragocena njena "kritična umestitev liberalizma v slovenske narodne procese ter primerjava in povezava liberalcev z delovanjem katoličanov" (str. 12).

Avtor je svojo študijo časovno smiselno vpel med leti 1891 in 1921. Kot opozarja v *Uvodu* (str. 13-17) je namreč leta 1891 začelo delovati liberalno Slovensko društvo, s čimer se je liberalna idejnopolitična stran - po oblikovanju Katoliškega političnega društva leta 1890 - tudi sama politično organizirala. Druga pomembna zarez v politično-zgodovinskem razvoju slovenskega liberalizma je leto 1921. Tedanji liberalni tabor, ki je na volitvah v Ustavodajno skupščino Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev 28. novembra 1920 dobil skupaj 13 poslanskih mandatov, katoliška Slovenska ljudska stranka pa 14 (s tem sta se liberalna in katoliška stran na neki način vrnili k izhodiščnemu stanju v začetku devetdesetih let 19. stoletja, ko je bil njun politični položaj izenačen), je namreč s sprejemom Vidovdanske ustave 28. junija 1921 dosegel enega od svojih največjih političnih uspehov. Vidovdanska ustava je uveljavila državni centralizem in jugoslovanski nacionalni integralizem, to je narodnopolitični program, za katerega se je glavnina liberalnega tabora z vso močjo zavzemala. V ustavo je bil vključen tudi t. i. kanzelparagraf, čigar sprejetje so liberalci zagovarjali že v habsburški monarhiji. Avtor je v *Uvodu* posebej pojasnil tudi podnaslov svoje študije *Idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891-1921*. Kot pravi je "morda nekoliko zavajajoč", kajti v študiji se je omejil na razmere in stališča liberalcev tedanje Kranjske, tako da slovenskih liberalcev v ostalih slovenskih pokrajinah in njihovih posebnosti ni obravnaval. Kljub temu pa meni, da je "uporaba besede 'slovenski' (...) do neke mere upravičena, saj se je razmerje med katoliškim in liberalnim taborom s Kranjskega in s tem tudi koncept liberalizma, ki so ga razvili kranjski liberalci, uveljavljal (kljub njihovim posebnim razmeram in s tem političnim vprašanjem, ki so se tam zastavljala) tudi v ostalih slovenskih deželah, tako sta programa goriške Narodno napredne stranke in Narodne stranke za Štajersko slična programu kranjskih liberalcev". Kot dodatni razlog, ki utemeljuje uporabo oznake "slovenski" pa avtor vidi "v dejstvu, da je bilo na Kranjskem slovensko prebivalstvo v večini in da je to dejstvo dodatno vplivalo na posebnost slovenskega liberalizma" (str. 15).

Študija je razdeljena na troje temeljnih vsebinskih sklopov. V prvem, *Prelom z aristotelsko-sholastičnim konceptom* (str. 19-26), avtor skozi razčlenbo filozofske misli Thomasa Hobbsa in Johna Lockeja predstavi filozofske temelje liberalizma oziroma liberalni prelom z aristotelovsko-sholastičnim pogledom na človeka in družbo. Ko se ustavi pri Hobbsu, prikaže njegov pogled na posameznika oziroma njegove pravice, ki so izvor katere koli institucije in s tem tudi načela (vladarske) suverenosti; te ne utemeljuje več Božja oblast, pač pa iz soglasja vseh članov družbe izhajajoča oblast ljudstva. Avtor ugotavlja, da se torej pri Hobbsu pojavijo ideje, ki so postale izhodišče kasnejše liberalistične teorije in temelj raznih deklaracij o človekovih pravicah, ki so jih, kot opozarja, "poznali tudi slovenski liberalci" (str. 21). Enako so bili za kasnejšo liberalistično misel pomembni pogledi Johna Lockeja, ki je zlasti z utemeljitvijo instituta zasebne lastnine in vloge države kot njene prve zaščitnice bistveno vplival na "oblikovanje liberalističnih političnih načel oziroma na nastanek različnih deklaracij" (str. 23). Avtor nato opozarja na ključne programsko-politične deklaracije, ki so vodile k liberalizmu kot političnemu sistemu: *Listino pravic* (*Bill of Rights*, 1689), *Virginijsko deklaracijo o pravicah* (*Virginia Declaration of Rights*, 1776) in *Deklaracijo o pravicah človeka in državljana* (*La déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, 1789) francoske meščanske revolucije. V zvezi s slednjo ugotavlja, da je seveda prva uresničila večino liberalnih idej - načelo enakopravnosti in svobode, svobode izpovedovanja lastnega prepričanja, svobodo misli in tiska in načelo ljudske suverenosti. Pri tem pa pravilno opozarja, da je bila *Deklaracija o pravicah človeka in državljana* glede načel enakosti in svobode dejansko omejena, ker je podelitev volilne pravice pogojevala s posameznikovim premoženjskim stanjem, kar je pomenilo privilegiranje višjega meščanskega stanu.

V drugem vsebinskem sklopu *Razmerje med katolištvom in liberalizmom v 19. stoletju* (str. 27-42) avtor obravnava temeljna vprašanja tega razmerja v idejno razgibanem 19. stoletju. Razmerje med katolištvom in liberalizmom je opredeljevalo različno razumevanje vloge religije in Cerkev v življenju posameznika in družbe, kar je privedlo do konfrontacije med staro družbo, katere pomemben del je predstavljala Katoliška cerkev, in novo (liberalno) družbo. Tako je vodstvo Katoliške cerkve še vedno vztrajalo pri hierarhičnem modelu krščanske družbe, po katerem je krščanstvo v celoti določalo tako posameznikovo kot družbeno življenje, liberalci pa so se takemu pojmovanju uprli. Tudi sami verni so v verniku, kot pravi, videli "samostojnega posameznika, ki v verovanju, delovanju in mišljenju (lahko) upošteva krščanska načela, a se zanje odloča svobodno - saj je ugotovil, da so ta v skladu z zakonom in resnico, ki ju je odkril v svoji notranjosti, oziroma z njegovo vestjo - in ne ker jih je predpisala kakršna koli svetna ali verska avtoriteta, pa četudi Cerkev, ki za svojo avtoriteto trdi, da je Božjega izvora" (str. 28). Hkrati naj bi po liberalnem pojmovanju Cerkev in država hodili vsaka svojo pot, kajti "medtem ko ima družba skupnostni značaj, pa religija zadeva le posameznika oziroma njegovo razmerje med vernikom in Bogom" (str. 29). Avtor nato nadaljuje razčlenbo razmerja med katolištvom in liberalizmom z odzivom katoliške strani. Predstavi poglede intrasingentnih katoličanov, ki so poudarjali nespravljivost katoliških in liberalnih načel in liberalnih katoličanov, ki so želeli pokristjaniti liberalna načela, ali kot pojasnjuje, ki so "skušali vzpostaviti ravnotežje med abstraktnimi načeli tako katolištva kot liberalizma in njihovim udejanjenjem v

konkretnih razmerah" (str. 30). Ob tem posebej obravnava še stališča tedanjega vodstva Katoliške cerkve o svobodomiselnih idejah in konkretnih razmerah, ki jih je udejanjenje teh idej povzročilo. Na osnovi razčlenbe različnih papeških pisem in okrožnic (Gregorja XVI., Pija IX. in Leona XIII.) ugotavlja, da je vodstvo Cerkev "do pravic, svoboščin in liberalnih načel o ureditvi družbe zavzelo sprva povsem negativno stališče; kasneje je svoje gledanje nekoliko omililo" (str. 38). Iz tega izpelje po našem mnenju pomemben sklep, da je Anton Mahnič, "kot je razvidno iz primerjave njegovih spisov z naukom vodstva Cerkev, le dosledno skušal uveljaviti cerkvena stališča v konkretnem življenju, pri tem pa je v svojem idealizmu prezrl dejstvo, tako kot ga je prezrlo tudi samo vodstvo Cerkev, da med načeli in stvarnostjo vedno obstaja razkorak" (str. 39).

Po prvih dveh vsebinskih sklopih, ki sta dejansko gnoseološki uvod v študijo, avtor preide k njenemu jedru. V tretjem, najboljšežnejšem sklopu *Idejno-politični značaj slovenskega liberalizma /1891-1921/* (str. 43-153) obravnava idejnopolitični in socialnogospodarski značaj slovenskega liberalizma kot se je v letih 1891-1921 kazal v idejnih, političnih in socialnogospodarskih nazorih in delovanju liberalcev na Kranjskem. Najprej predstavi začetke liberalizma na Slovenskem, ko se je od srede 19. stoletja postopoma oblikoval slovenski liberalni tabor. Pri tem ugotavlja, da liberalni mladoslovenci svojega poudarjanega svobodomiselnega nazora nikoli niso razumsko utemeljili oziroma dogradili (str. 45). To ugotovitev ponovi pri obravnavi programskega značaja slovenskega liberalizma ob oblikovanju liberalnega Slovenskega društva leta 1891. Korenine slovenskega liberalizma zato vidi v liberalnem sklicevanju na programsko-politični dinamizem v letu 1848 in v sklicevanju na tedanji slovenski narodnodružbeni program. Ta se je po liberalnem tolmačenju zavzemal, naj se v družbi *ново* polagoma razvija iz *starega*, ob poudarku, da se seveda ohrani vera kot eden temeljnih dejavnikov, s katerim se identificira slovensko ljudstvo. Liberalci so ob tem vztrajali še pri načelni liberalni zahtevi po odpravi privilegiranih stanov in pri zavračanju absolutizma (str. 55, 57-58).

Seveda se sedaj zastavi vprašanje, kakšna izhodišča so slovenski liberalci kljub neizdelanim programskim osnovam zagovarjali glede drugih osnovnih liberalnih maksim, saj so vendarle bili vpeti v konkreten zgodovinski čas in konkreten družbeni, politični in nacionalni razvoj. Avtor je na to vprašanje vsebinsko zelo podrobno odgovoril in v tem vidimo pomembno kvaliteto njegove študije. Tako obravnava poglede Narodno napredne stranke (NNS) na posameznika in svobodo, ki zavzemata osrednje mesto liberalne misli. Opozarja, da je bilo slovenskim liberalcem prvo izhodišče njihovega razumevanja liberalizma in njihovega političnega delovanja narodnostno načelo oziroma narodnoemancipacijsko prizadevanje. Njegovo zgodovinsko uresničitev so po oblikovanju Kraljevine SHS videli v narodnopolitičnem uveljavljanju jugoslovanskega nacionalnega integralizma. In pri tem so, kot poudari avtor, vprašanje posameznika in svobode - mimo konkretne idejne, družbene in politične osmislitve temeljnega liberalnega izhodišča o svobodi posameznika (kot pozitivni svobodi, to je "svobodi za") - razrešili takole: prvenstvo nad svobodo ima narod (slovenski ali jugoslovanski - op. J. P.) in ne posameznik, kajti pomen svobode, ki je potrebna posamezniku so podredili pomenu svobode, ki so jo pripisovali narodu (str. 78). Kakšna sta pri tem bila usoda ali bolje položaj posameznika, torej ni bilo v ospredju njihovega razmišljanja.

Kar zadeva druga označevalna idejnopolitična vodila liberalizma avtor obravnava poglede slovenskih liberalcev na vero in Cerkev oziroma vprašanje antiklerikalizma in kulturni boj. V zvezi s prvim vprašanjem najprej opozarja, da se - kar je veljalo zlasti za starejšo generacijo do leta 1918 - slovenski liberalci niso imeli za nasprotnike Cerkev in krščanstva kot takih, ampak klerikalizma. Tega tolmači kot politično izrabljanje krščanske vere in njene skrivnosti s pomočjo t. i. nadnaravnih sredstev (str. 82). Vprašanje liberalnega antiklerikalizma pa strne takole: izhajalo je iz svobodomiselnega prepričanja tistih, ki so bili tako kristjani kot liberalci, njihovo prepričanje pa jih je "postavilo na drugačno stališče do razumevanja vloge vere in Cerkev v družbi in v posameznikovem življenju". Šlo je torej za nasprotovanje temu, "da bi Katoliška cerkev in duhovščina lahko določili norme in zapovedi, ki jih morajo verniki upoštevati tudi pri družbenopolitičnem delovanju". Nasprotovanja med liberalno in katoliško stranjo (na to avtor posebej opozarja tudi pri obravnavi vprašanja sloge med njima) pa zaradi njunega vztrajanja pri svojih stališčih ni bilo mogoče preseči. Zato se je nasprotovanje med njima "namesto v konstruktivno polemiziranje spremenilo v medsebojno obsojanje in napadanje" (str. 90). Obsodbe in napadi so bili različnih stopenj in oblik. Ena med njimi je bil kulturni boj, ki ga avtor za slovenski primer pojasnjuje kot boj "za premoč med katoliškimi in liberalističnimi načeli" (str. 95). Liberalci so ga vodili na področju šolstva in zakonskega prava in si na ta način prizadevali za laiciziranje države.

V zaključnem delu tretjega vsebinskega sklopa avtor obravnava vprašanje razrednega značaja in (ne)demokracije Narodno napredne stranke, njene poglede na gospodarsko in socialno vprašanje in odziv znotraj liberalnih vrst na liberalno razumevanje gospodarsko socialne problematike. Poudarja, da sta NNS vodila socialni ekskluzivizem, to je zgolj zagovarjanje interesov slovenskega meščanstva in nedemokracije odklanjanje splošne in enake volilne pravice. Liberalci so premalo pozornosti posvetili tudi široko organiziranemu gospodarskemu delovanju. Na osnovi teh dejstev ugotavlja, da so liberalci, ki jih je nenehno politično zavirala odsotnost kompleksno oblikovanega socialnega programa - zavedali pa so se nujnosti reševanja socialne problematike -, "imeli (in zamudili) priložnost, da bi se približali ljudstvu". Kot opozarja, je namreč reševanje socialne problematike bila "možnost, da slovenski narod povežejo z liberalizmom". In nadaljuje: "Kolikor bi se znali odpovedati svojemu elitističnemu položaju in se lotiti tudi konkretnega dela v korist širših narodovih množic, bi jim morda uspelo, če ne izpodbiti, pa vsaj omajati dotedanji položaj duhovščine in katoliške stranke med ljudmi." (str. 134) Kot vemo, pa jih je katoliška stran prehitela s Krekovo podrobno združeno in socialnopolitično akcijo na podeželju in med delavstvom.

Kritiko, ki se je zaradi liberalnega socialnopolitičnega elitizma porodila znotraj liberalnih vrst, avtor obravnava na koncu študije. Predstavi nastop Narodno radikalne mladine, oblikovanje Ravniharjeve Slovenske gospodarske stranke in fenomen tednika Nova doba, ki je izhajal v Kamniku. Njegova predstavitev se lepo dopolnjuje z dosedanjimi zgodovinsko opisnimi obravnavami omenjenih liberalnih skupin. Pri tem naj omenimo, da predstavlja eno izmed odlik njegove študije dobro poznavanje ustrezne zgodovinske literature in izvirnega liberalnega tiska, ki, kar zadeva predmet njegove obravnave, v glavnem pomeni primarni zgodovinski vir.

Tretjemu vsebinskemu sklopu, ki ga avtor zaključí z ugotovitvijo, da sta bili "mogočna katoliška organiziranost na vseh področjih posameznikovega in narodovega življenja ter močna idejna, zlasti pa finančna odvisnost od obstoječe liberalne stranke (...) verjetno med glavnimi razlogi za neuspešne poskuse teh (omenjenih, op. J. P.) struj, ko je šlo za demokratizacijo tedanje slovenske liberalne politike" (str. 153), sledijo *Izbrani dokumenti* (str. 155-205). *Izbrani dokumenti* so dobrodošel dodatek k študiji, saj je v njem objavljeno sedem najvažnejših programsko-političnih besedil, ki so jih v letih 1891-1921 oblikovali liberalci na Kranjskem oziroma - ob oblikovanju vseslovenske Jugoslovanske demokratske stranke leta 1918 - slovenski liberalci. Objavljeni so: Resolucije z ustanovnega shoda Narodne stranke za Kranjsko z dne 29. novembra 1894; Program narodnonapredne stranke, sprejet na shodu njenih zaupnikov 18. julija 1901; politično-programska razmišljanja Karla Trillerja "Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke" iz marca 1906 (njegova razmišljanja so v veliki meri določila program, ki ga je NNS sprejela konec leta 1906); Program Narodnonapredne stranke, ki ga je oblikoval eksekutivni odbor stranke novembra 1906; Program Slovenske gospodarske stranke iz marca 1907; Program Kmetijske stranke za Notranjsko iz marca 1907 in Program Jugoslovanske demokratske stranke iz leta 1918. *Izbrani dokumenti* smiselno dopolnjujejo avtorjevo študijo, saj njihova objava bralcu omogoča tudi neposredni vpogled v idejnopolitično misel liberalcev v osrednji Sloveniji v letih 1891-1921. Posebno kvaliteto študije predstavlja tudi skrbno izbrano slikovno gradivo, ki se lepo vključuje v njeno besedilo. *Izbranim dokumentom* sledi *Sklep* (str. 207-211), v katerem avtor zgoščeno predstavi svoje ugotovitve. Med njimi bi poudarili njegovo točno končno ugotovitev: "Slovenskim liberalcem, čeprav so se sklicevali na svojo izobraženost, svobodomiselnost, demokratičnost in naprednost, ni uspelo, da bi se dvignili iz konservativnih družbeno-političnih okvirov in v slovenski družbi uveljavili institucije, ki bi jo pripeljale v dobo modernosti, kar je bila temeljna zasluga liberalcev v razvitih državah" (str. 211). *Sklepu* sledijo kratek biografski zapis o avtorju v angleškem jeziku (str. 213), angleški prevod sklepnih misli (str. 215-220), seznam *Virov in literature* (str. 221-225) in *Imensko kazalo* (str. 227-230).

Ob koncu lahko poudarimo, da je Bergantova študija, ki je za tisk prirejena magistrska naloga ubranjena 1. julija 1998 na Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, dobrodošla novost v slovenski humanistični znanosti. Obravnava namreč eno od pomembnih vprašanj, katerih sistematično in interdisciplinarno izpeljana razjasnitev je nujno potrebna, če želimo danes, na začetku 21. stoletja, celostno razumeti in ovrednotiti novejši slovenski idejni in politični zgodovinski razvoj. V tem smislu se je avtor lotil zahtevnega in v marsičem pionirskega dela, kajti doslej so na Slovenskem le redki avtorji obravnavali idejnopolitični razvoj slovenskega liberalizma, kot predmet posebej osredotočene in tudi v obsežnem študiju tuje literature in virov utemeljene raziskave pa še nihče. Študijo je zato treba sprejeti in razumeti kot tehtno vsebinsko širitev sedanjega zgodovinsko-družboslovnega spoznavnega procesa na Slovenskem. Zlasti še, ker se v njej srečamo z idejnopolitično usmeritvijo, ki je v svojem času odločilno zaznamovala evropsko zgodovino, svoje mesto pa je našla tudi v slovenskem zgodovinsko-političnem razvoju, še bolj pa v politični stvarnosti zadnjih let.

Jurij Perovšek

B o r i s M l a k a r : Tragedija v Cerknem pozimi 1944. Goriška Mohorjeva družba (Naše korenine, 11), Gorica 2000, 161 strani, ilustr.

Študija dr. Borisa Mlakarja z naslovom *Tragedija v Cerknem pozimi 1944* govori o dogodkih, ki so bili zgodovinoepisni in tudi širši javnosti že znani, vendar ne v celostnem obsegu in z različnimi interpretacijami. Gre za raziskavo tragičnih dogodkov v Cerknem konec januarja in v začetku februarja 1944, ki jih je povzročil nemški napad na partijsko šolo v Cerknem 27. januarja 1944, čemur je sledila 3. februarja 1944 usmrtitev skupine domačinov, ki so jih partizanske oblasti obtožile izdaje partijske šole in jim s tem pripisale krivdo za žrtve ob nemškem napadu na omenjeno šolo. V časovnem razponu enega tedna se je torej dogodila tragedija v dveh medsebojno vzročno-posledično povezanih dejanjih, v kateri se prepleta okupatorjevo nasilje nad slovenskim narodom z nasiljem znotraj samega naroda, to je z nasiljem partizanskega gibanja nad domačim nasprotnikom oziroma nad ljudmi zadržano držo do partizanov. To nasilje je v cerkljanski tragediji zahtevalo skupno 64 človeških življenj.

Osrednje vprašanje Mlakarjeve študije je naslednje: ali je nemški napad na partijsko šolo resnično povezan z izdajstvom in je z le-tem mogoče razložiti ostro ukrepanje partizanskih oblasti proti domnevnim izdajalcem; če napad ni bil izzvan z neposredno izdajo šole, je bila obsodba domačinov februarja 1944 krivična, žrtve pa nedolžne. Ob tem študija odpira in pojasnjuje niz vprašanj, ki so povezana s to temeljno dilemo.

Avtor ugotavlja, da so bili ti dogodki v preteklosti pogosto prikazovani enostransko, z določeno tendenco, da so bili umeščeni v določene ideološko-politične okvire, ter da so spomin, prizadetost in različne interpretacije teh dogodkov še vedno živo prisotni, zlasti med Cerkljani. Avtor je rojak iz Cerknega, zato poglobljena analiza takratnega dogajanja zanj ne predstavlja samo strokovnega izziva, ampak tudi nekakšno oddolžitev rojstnemu kraju. Vse to ga je vzpodbudilo k natančni rekonstrukciji te, kakor pravi, "temačne strani" primorskega partizanstva, za katerega sicer poudarja, da je bil njegov dosežek z narodnopolitičnega vidika pozitiven.

Monografija v uvodu prinaša strnjen pregled zgodovinskega dogajanja na Cerkljanskem pred drugo svetovno vojno in v začetnih obdobjih organiziranja protifašističnega upora v okviru Osvobodilne fronte slovenskega naroda in pod vodstvom Komunistične partije Slovenije, nato pa se ustavi v jesenskih mesecih leta 1943, tj. v obdobju neposredno po kapitulaciji Italije, ko Cerkno postane središče partizanskega ozemlja na severnem Primorskem, pa tudi pomembno zaledje gorenjskemu osvobodilnemu gibanju. Takrat so se v Cerknem zvrstili nekateri dogodki, ki so že v delni povezavi z naslovno temo. Partizanski varnostno obveščevalni organi so namreč zaznali okrepljeno delovanje skupine Cerkljanov, ki so bili do partizanske strani zadržani, kritični, oziroma ji bolj ali manj nenaklonjeni. Nekatere med njimi so sumili povezav z Gestapom na Gorenjskem, kjer je Helmutu Rozumeku kar nekaj časa uspevalo igrati vlogo partizanskega simpatizerja. Partizansko vodstvo pa je bilo vznemirjeno tudi zaradi delovanja britanskega

majorja Darewskega, vodje vojaške misije Livingston II, ki je v času, ko so zahodni zavezniki še imeli svoje misije v štabu Draže Mihailovića, vzpodbujal nekatere Cerkljane, naj organizirajo ilegalne četniške oziroma plavogardistične krožke. Poglobljanje politične diferenciacije je torej očitno zajelo tudi Primorsko in politične razmere so tudi tam postajale vse bolj napete.

Konec oktobra in v začetku novembra 1943 so organi VOS aretirali kakšnih 15 Cerkljanov in nekaj deset in v glavnem gorenjskih partizanov, domnevnih gestapovskih vrinjencev. Med aretiranimi Cerkljani je bil središčna osebnost rudniški inženir Hubert Ranzinger, ki je dejansko imel zveze s pripadniki četniškega gibanja v Ljubljani in je vsaj propagandno poskušal delovati v tem smislu tudi v Cerknem. Izredno vojaško sodišče ga je obsodilo na smrt. Takrat sta bila aretirana tudi oba kaplana iz Cerknega, tj. Lado Piščanc in Ludvik Sluga. Piščanc je v partizanskih očeh veljal za glavnega organizatorja t.i. bele garde, kot takega pa ga je na zaslišanju označil tudi Ranzinger. Sodil je k manjšemu delu primorske duhovščine, ki je bila zaradi vodilne vloge komunistov do Osvobodilne fronte in partizanstva zadržana od vsega začetka. Že leta 1942 naj bi svaril ljudi pred nevarnostjo komunizma. Vendar v javnih nastopih le-tega ni napadal, še manj pa partizanstva in je svoje prepričanje izpovedoval v ožjem krogu zanesljivih znancev (npr. učiteljici Pavli Paa, kateri je posredoval tudi protikomunistično brošuro "V znamenju osvobodilne fronte"). Zaradi nezadostnih obremenilnih dokazov sta bila med ostalimi aretiranimi Cerkljani jeseni 1943 zaenkrat izpuščena tudi oba imenovana duhovnika.

Sledi predstavitev dela in pomena jeseni 1943 ustanovljene pokrajinske partijske šole, ki je pred nesrečnim dogodkom gostovala v različnih krajih, v Cerkno pa se je preselila šele 21. januarja 1944, ko je že bil v teku njen šesti tečaj s 109 tečajniki. Značilno je, da nobeden od predhodnih tečajev ni vključeval tako visokega števila tečajnikov in da je ves čas bilo prisotno vprašanje učinkovite zaščite šole v obliki močnejše zaščitne enote, kar pa kljub prizadevanjem vodstva šole ni bilo uresničeno; s preselitvijo v Cerkno pa je taka neposredna zaščita nekako stopila v ozadje v prepričanju, da močne partizanske enote na Cerkljanskem zagotavljajo ustrezno varnost tako šoli kot kraju. To pa se je izkazalo kot zmotno in usodno.

Napad na šolo je izvedla Teichmannova 2. četa 2. bataljona Heine iz 139. rezervnega planinskega polka (s sedežem v Postojni) iz ne tako oddaljene nemške postojanke v Idriji, kjer je bataljon sicer imel nalogo zagotavljati nemoteno izkoriščanje tamkajšnjega rudnika živega srebra. V skladu z okupatorjevo taktiko nenadnih vdorov manjših enot v partizansko zaledje, hitrega udara na izbrani cilj in enako hitrega umika, čemur so se partizanske enote težko učinkovito zoperstavljale, je omenjeni specializirani planinski enoti uspelo partizane popolnoma presenetiti in prizadejati njihovim zalednim ustanovam v Cerknem hude izgube. Mlakar je v veliki meri s pomočjo na terenu zbranih podatkov natančno in slikovito rekonstruiral smer prodora Teichmannove čete, ki je štela 138 mož, iz Idrije v Cerkno, kjer je 27. januarja okoli osme ure zjutraj izvedla uničujočo, približno eno uro trajajočo akcijo. Toliko časa je namreč preteklo, preden so partizanske enote začele protinapad. Omenimo naj, da v zvezi z nemotnim prodorom nemške enote v partizansko Cerkno Mlakar izpostavlja pomanjkljivost v razporeditvi partizanskih brigad 31. divizije nad Cerknim, ki so glavno

pozornost posvečale okupatorjevim silam na gorenjski strani, smer proti Idriji pa je dejansko ostala nezavarovana.

Nemški napad na Cerkljevo je partizanski strani povzročil 50 žrtev (med njimi je bila tudi ena mladoletna civilna oseba), medtem ko je okupator imel enega samega padlega. Razen plenjenja in požiga nekaj gospodarskih poslopij Teichmannovi vojaki niso izvajali nasilja nad tamkajšnjim civilnim prebivalstvom, temveč je bila njihova akcija usmerjena na točno določen cilj. Cilj napada je bila namreč podoficirska šola 31. divizije, ki pa se je pred tem preselila drugam, v njene prostore pa se je naselila partijska šola, česar pa v štabu bataljona Heine še niso vedeli. Tako je nemška enota vpadla v Cerkljevo v prepričanju, da napada podoficirsko šolo in je šele kasneje ugotovila, da je dejansko napadla partijsko šolo. S tem Mlakar trditve o izdaji partijske šole prikaže kot neosnovane, poudarja pa, da je bataljonska obveščevalna služba prek različnih drugih virov (npr. od aretiranih oseb, ujetnikov) gotovo pridobivala podatke oziroma marsikaj zvedela o dogajanju v Cerkljeh (mdr. tudi o omenjeni podoficirski šoli), o pomembnosti Cerkljeve pa je nenazadnje lahko tudi sama logično sklepala.

Za partizansko vodstvo ni bilo boleče le veliko število žrtev. Vprašanje žrtev se je namreč povezovalo tudi z občutljivim vprašanjem odgovornosti vojaško-političnih vodstev (konkretno štabov devetega korpusa in 31. divizije ter pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko) glede zagotavljanja varnosti zalednim ustanovam in pa z dejstvom, da je med žrtvami bilo mnogo partijskih tečajnikov (24 udeležencev 6. tečaja in 2 udeleženca 5. tečaja) - za partijo vsekakor obetajočih kadrov, sicer ne bi bili poslani na partijsko šolanje. Avtor navaja, da se je v stanju nekakšnega šoka kar samo po sebi ponujalo vprašanje izdajstva, ki bi partizansko vodstvo razbremenilo nedvomno težke odgovornosti. Vzdušje takole ilustrira: "Hipoteza o izdajstvu je, kot se spominjajo nekateri pričevalci, od prvega trenutka "visela v zraku". Bilo je potrebno samo izreči besedo na glas in izdaja je zaživela. To je bila pravzaprav logična pomisel, saj je bilo takrat ozračje že polno sumničenj in nezaupanja..." (str. 106)

Sum o izdajcu / izdajalcih se je ustavil kar pri celi skupini oseb (!), na katere so bile partizanske oblasti že od prej pozorne zaradi njihovega prepričanja ali pa npr. kar zaradi kritičnih izjav, ki so jih te osebe izrekale v pogovorih bolj mimogrede. Sledila je hitra reakcija, namreč aretacija 15 Cerkljanov v noči z 2. na 3. februar 1944, s čimer se je začel odvijati drugi del tragedije. Nekateri so, potem ko so doživeli aretacijo jeseni 1943, bili sedaj že drugič aretirani (duhovnika Piščanc in Sluga, učiteljica Paa). Vsi so bili obsojeni na smrt in nad štirinajstimi obdolženci je bila na Lajšah nad Cerkljeh smrtna obsodba tudi izvršena, petnajstemu obsojencu, Josipu Bavconu, pa se je uspelo rešiti iz brezna. Cerkljanska drama, katere simbolna osebnost v njenem drugem delu je Lado Piščanc, pa se je povsem zaključila šele v majskih dneh leta 1945. Takrat so varnostni organi aretirali in usmrtili mater februarja 1944 ustreljene učiteljice Paa, ki je bila prepričana v hčerkino nedolžnost in je to prepričanje javno izpovedovala, s čimer je postala za partizansko oblast nadležna in neprijetna pričevalka predvsem drugega dela cerkljanske tragedije.

Značilno je, da je celoten postopek proti izdajstvu osumljenim in obdolženim Cerkljanom vodil VOS (in ne vojaško sodišče) ob pomoči in sugestijah lokalnih ter pokrajinskih partijskih organov. Dalje je značilno, da konkretna krivda aretiranim

ni bila dokazana in se je tudi komunike, ki je javno razglasil usmrnitev petnajsterice Cerkljanov, moral zadovoljiti z obtožbami splošnega značaja. Zaradi pomanjkanja krivdnih dokazov se je v velikih težavah znašla tudi kampanja proti t.i. cerkljanskim izdajalcem, ki jo Mlakar pronicljivo analizira. Tisti, ki so bili zadolženi za izvedbo te kampanje, namreč od pristojnih niso mogli pridobiti konkretnih podatkov, brez le-teh pa je bilo seveda nemogoče uspešno prepričevati ljudi. V zvezi z ugotavljanjem osebne odgovornosti za sprejeto odločitev izreka smrtnih obsodb Mlakar na osnovi arhivskih virov ugotavlja, da je bila takšna odločitev sprejeta na pokrajinskem komiteju KPS za Primorsko in nato posredovana pokrajinski komisiji VOS. Ko se skuša približati od forumske k osebni odgovornosti, postavi domnevo, da sta o usmrnitvah odločala sekretar CK KPS Franc Leskošek, ki se je takrat mudil na Primorskem in član PK KPS za Primorsko dr. Aleš Bebler; takšna domneva je logičen nasledek analize nekaterih objektivnih dejstev, ni pa zanjo mogoče najti potrditve v dokumentih.

Kako je človeško življenje med vojno izpostavljeno prepihu, kako na eni strani malo šteje oziroma ga je mogoče mimogrede izgubiti, po drugi strani pa po srečnem naključju in kar po čudežu ohraniti, priča npr. že omenjeni primer Bavcona, ki je po rešitvi iz jame preostanek vojne preživel v Gorici, se po vojni javil partizanskim oblastem, bil sicer obsojen na leto in pol dolgo zaporno kazen in nato živel pod nadzorom, pa vendarle je umrl naravne smrti v osemdesetih letih. Ali pa drugi primer: spisek oseb, ki so jih po napadu na partijsko šolo organi VOS nameravali aretirati, je bil daljši od dejanskega števila aretiranih oseb, ker nekatere osebe v trenutku izvajanja aretacij niso bile dosegljive. S precejšnjo upravičenostjo lahko domnevamo, da bi tudi one doživele smrtno obsodbo, če bi bile aretirane takrat kot zgornja petnajsterica, kajti vsi aretirani so bili usmrčeni. Toda kasneje, ko je minil prvi šok, so jih v glavnem pustili pri miru.

Mlakarjeva študija potrjuje, kako pomembno je za doumevanje naše preteklosti poznavanje in upoštevanje dogajanj na lokalni ravni, kjer je mogoče osvetliti dogajanje z najrazličnejših zornih kotov, ga tako rekoč rentgenizirati. Na ravni mikrozgodovine pridejo do izraza in svojega pomena npr. medosebni odnosi, odločitve in odgovornost posameznika, pomen ustnega izražanja mnenj oziroma govoric, pa faktor slučajnosti, česar pri t.i. velikih temah ni mogoče v takem obsegu upoštevati, marsikdaj pa tudi ne odkriti oziroma zaznati. Po drugi strani pa predstavljena študija ni tipična lokalna študija, saj so se v dogodkih, ki jih obravnava, skristalizirali skoraj vsi najpomembnejši vidiki in elementi, ki so opredeljevali položaj slovenskega naroda v času druge svetovne vojne. Poleg tega udeleženci cerkljanske tragedije v njenem drugem delu niso bili le domačini, pa tudi odmev je presegel lokalne okvire.

Tematika cerkljanskih žrtev posega v izjemno občutljivo dogajanje, saj med drugim odpira boleče vprašanje velikega števila človeških žrtev in odgovornosti za izgubo v glavnem mladih človeških življenj in odpira problematiko prepletanja narodnoosvobodilnega boja z revolucijskim, kar je tudi Primorce (raz)delilo, čeprav v dosti manjši meri kot v Ljubljanski pokrajini. Zato tragičnost cerkljanskih dogodkov še vedno v živo zadeva posameznike na povsem osebni ravni z obeh prizadetih strani, zahaja pa tudi na aktualno politično-ideološko raven. Na vse to avtor opozarja in si prizadeva biti stvaren, kar mu tudi uspeva. Izhaja iz vojnih

razmer, katerih zakonitost je tudi ta, da eno nasilje rodi novo nasilje, da se sodbe marsikdaj izrekajo hitro in se zato dogajajo tudi človeške zmote.

Skrbno napisano delo sloni na avtentičnem arhivskem gradivu in številnih povojnih pričevanjih, od katerih so nekatera posredna. Kot je avtor zapisal v epilogu, si je prizadeval objektivno in neprizadeto razčistiti vprašanje vzrokov, ki so botrovali tragediji v zvezi s šestim partijskim tečajem ter vprašanje očitanega izdajstva skupini Cerkljanov. Obsežna zbrana dokumentacija in skrbno tehtanje argumentov za in proti, vztrajno postavljanje vprašanj in iskanje logičnih odgovorov, pri čemer pusti do besede predvsem dokumentom, sami po sebi najbolj verodostojno potrjujejo avtorjevo težnjo k objektivnosti in delujejo prepričljivo. Nekaterih odprtih vprašanj mu ni uspelo povsem razčistiti, toda na temeljno vprašanje je odgovor nedvoumen - partijska šola ni bila izdana in februarja 1944 usmrčena skupina Cerkljanov je bila nedolžna. Mlakar tudi ni našel potrditve za tezo o izdajstvu načelnika štaba 31. divizije Milka Hojana.

Pripomnimo mogoče lahko le to, da bodo kumulativne opombe kritičnemu bralcu na nekaterih mestih oteževale natančno kritiko teksta, da bi bila strokovna uporaba monografije olajšana, če bi le-ta imela tudi kazalo osebnih imen, ali pa to, da bi mogoče kdo že zaradi zanimivosti želel kaj več zvedeti o dveh pripadnikih bataljona Heine, katerih izjave avtor upošteva.

Povsem na koncu pa naj opozorimo še na eno dobro značilnost Mlakarjeve knjige, ki jo zgodovinarji praviloma težko dosegamo. Delo, ki je gotovo usmerjeno k širšemu krogu bralcev, v prvi vrsti s Primorske, je namreč pisano izredno berljivo, a v izbranem jeziku.

Vida Deželak-Barič

V e r a H u t a r: Slovenski Rdeči križ (od septembra 1943 do septembra 1944). Dolenjska založba, Novo mesto 2000, 300 strani, ilustr.

Najbolj znana in tudi najpomembnejša svetovna humanitarna organizacija ima na Slovenskem že dolgo tradicijo in zaradi sprememb v državni pripadnosti tudi pestro in spremenljivo organiziranost. Vendar je tema Rdečega križa med zgodovinsko opisnimi izdelki skromno zastopana, takorekoč nedotaknjena. Le pred več desetletji je začel Martin Šlibar zbirati gradivo za zgodovino Rdečega križa na Slovenskem; v njegovem delu je osrednje mesto zavzemal prav čas med drugo svetovno vojno in po njej. Zbrano gradivo in elaborat¹ nista ugledala luči sveta, sta pa očitno bil deloma uporabljena v publikacijah, ki jih je o svojih predhodnikih izdal Rdeči križ Slovenije; med pisci je bila najmarljivejša Ivica Žnidaršič.² Manj

¹ Oboje hrani Arhiv Slovenije, fond 615, Rdeči križ Slovenije, fasc. 31.

² Rdeči križ Slovenije 1944-1974. (uredniški odbor: Maks Klanšek, Ivo Majdič, dr. Dušan Reja, Mira Svetina, Martin Šlibar, Ivica Žnidaršič). Ljubljana 1974; Ivica Žnidaršič: O začetkih in razvoju

presenetljivo je, da se Slovenski Rdeči križ v teh publikacijah najde komaj kot omemba. Tema sama je po vojni namreč dolgo sodila med neprijetne, predvsem zato, ker je kot organizacija, ki je sodila v meščanski krog, izpadala iz koncepta nove organizacije Rdečega križa Slovenije; poveljne raziskave in preiskave vseh sumljivih točk nasprotnega tabora, ki jih je izvajala OZNa, so zajele tudi Slovenski Rdeči križ (v smereh povezav z "belo" in zlasti s "plavo gardo" ter z britansko obveščevalno službo) - zdi se, da ne s posebnim uspehom, saj se je takoj po preteku nekaj prvih poveljnih let vse skupaj znašlo v arhivu, od koder so bile med prvimi izločenimi zadevami v Zgodovinski arhiv RSNZ tudi preiskave o Slovenskem Rdečem križu.

Obdobje med drugo svetovno vojno je bilo najbolj burno obdobje v delovanju in razvoju Rdečega križa na Slovenskem. Dotedanji banovinski odbor Rdečega križa je med okupacijo slovenskega ozemlja preživel več transformacij, predvsem pa oviranje svojega dela, ki je hkrati zelo naraslo in bi potrebam ne zadostila niti desetkratna okrepitev. V anektirani Ljubljanski pokrajini je bila Rdečemu križu namenjena prej ali slej priključitev v nacionalni Italijanski Rdeči križ in je po slabem letu do tega tudi prišlo. Istočasno je odporniško gibanje znotraj sebe iz globokih potreb do konca razvilo lastno organizacijo Slovensko narodno pomoč, ki je prevzemala podobne naloge. Nemški Rdeči križ je svoje organizacije ustanavljal tudi v okupirani in za aneksijo pripravljani Štajerski in Gorenjski, po osnovanju cone Jadransko primorje je z enoletno zamudo tudi v Ljubljanski pokrajini postavil organizacijo svojega nacionalnega Rdečega križa. V tem vmesnem času se je od septembra 1943 do septembra 1944 obudil in razmahnil avtonomen Slovenski Rdeči križ, ki so ga personalno sestavljali v veliki meri predvojni banovinski funkcionarji Rdečega križa. Končno je narodnoosvobodilno gibanje v nizu povzemanj vseh mednarodnih organizacij tudi samo ustanovilo Rdeči križ Slovenije in vanj kanaliziralo delujoči kader Slovenske narodne pomoči in celo dosegljivi del predvojnih aktivistov. Po okupaciji je ta postal tudi dejansko edina organizacija Rdečega križa, saj je prevzel tako aktiviste kot premoženje Slovenskega Rdečega križa kot na slovenskem ozemlju delujočih podružnic okupacijskih organizacij.

Prav vprašanje humanitarnih organizacij zunaj v krogu narodnoosvobodilnega gibanja delujočih Slovenske narodne pomoči in Rdečega križa Slovenije je bilo do študije Vere Hutarjeve še neraziskano vprašanje. Knjiga osvetljuje poglavje iz delovanja najbolj znane in tudi najbolj utrjene humanitarne organizacije med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Njena pozornost je usmerjena v oblikovanje in delovanje Slovenskega Rdečega križa, ki ga je predvojna vodstvena skupina Rdečega križa obnovila, kakor hitro se je italijanska oblast, ki ga je 1942 ukinila, izgubila iz Ljubljane. Na roko so jim šle deloma zmedene okoliščine v prvem mesecu nemške okupacije dotedanjih italijanskih pokrajin, kot tudi določena avtonomija, ki jo je dotedanja Ljubljanska provinca dobila kot ena od pokrajin Operacijske cone Jadransko primorje. Ne glede na to, da Rdeči križ ni bil del oblasti, pač pa relativno samostojna organizacija, so bile te okoliščine pomembne tudi pri njegovem oblikovanju in delovanju.

Rdečega križa pri nas. Ljubljana 1984; ista, Rdeči križ za humanizem, razvoj in mir. Ljubljana 1988; ista, Tito in Rdeči križ Slovenije. (Ljubljana) 1980.

Slovenski Rdeči križ je nastal v Ljubljani septembra 1943, z dovoljenjem oblasti, se pravi posredno tudi z dovoljenjem nemške okupacijske uprave v Ljubljanski pokrajini. Imel je osrednji odbor v Ljubljani, tu je vzpostavil svojo infrastrukturo, pisarno, poizvedovalno službo, skladišče. Podružnice je razširil v Trst in nato v Gorico; sploh je njegovo delo potekalo ob osi Ljubljana - Trst - Italija, saj je tam bilo tudi njegovo glavno polje dela.

Poglavitni dosežek dela Slovenskega Rdečega križa je nedvomno uspešno posredovanje za izpust vsaj 1800 zapornikov iz ječ in zaporov v Kraljevini Italiji in nekaj stotin internirancev, sredi vojne, od oktobra 1943 do maja 1944. Zaporniki so bili povečini tisti, ki jih je obsodilo v obdobju med novembrom 1941 in septembrom 1943 vojaško vojno sodišče 2. armade zaradi sodelovanja v odporu ali tudi drugih deliktov iz pristojnosti sodišča, npr. krajami vojaškega blaga, črno borzo in podobnimi nepolitičnimi kaznivimi dejanji. Skoraj vsi od obsojenih na daljše zaporne kazni od šestih mesecev so bili poslani zaradi varnostnih razlogov in pomanjkanja prostora v zaporih v Ljubljani in Novem mestu na prestajanje kazni v zapore in kaznilnice v italijanskih pokrajinah, od Benetk do južne Italije. Tako se je v hipu italijanskega izstopa iz vojne 9. septembra 1943 znašlo v metežu notranjega razpada okoli 3000 zapornikov Slovencev v okoli 200 zaporih, kaznilnicah, in, upošteva je Rab, kar okoli 15.000 internirancev, ki pa so se v velikem številu rešili sami.

Bistveno težje je bilo z zaporniki. Slovenski Rdeči križ, ki jih je želel rešiti iz zaporov, se je nasproti legalističnim oblastem Socialne republike Italije naslonil na nemško okupacijsko oblast v Italiji in, potem ko je pripravil teren v Ljubljani z dovoljenjem policijske uprave, da se zaporniki lahko vrnejo, ter poznejšim razveljavljanjem sodb italijanskega vojaškega sodišča, poslal v Italijo delegate, ki so dovolj domiselno in iznajdljivo uporabljali originalne in prirejene dovolilnice, v kombinaciji z dovoljenji nemških policijskih oblasti, da so dosegli osebni dostop do mnogih kazenskih zavodov in zapornikov ter izsilili ali dosegli njihovo izpustitev, jih pospremili na vlake, ki so vozili proti Trstu in v Ljubljano. Velika večina jih je dosegla domače kraje, mnogi so se pridružili narodnoosvobodilnemu gibanju, kajti dejansko so to bili v veliki meri njegovi sodelavci, aktivisti, celo partizani. Res zaporniki niso bili neposredno življenjsko ogroženi, če odštejemo pogoje prestajanja kazni, ki so bile pod nivojem (skoraj obvezna tuberkuloza po letu bivanja v zaporih), da jim je grozila odvedba na delo v Nemčijo. Med najbolj prizadevnimi in uspešnimi delegati posebej izstopata dr. Mitja Lukan in Josip Jošt.

Slovenski Rdeči križ se je gibal na občutljivem terenu, kjer je zadeval v pristojnosti okupacijskih oblasti in bil zato izpostavljen sumničanju vseh, ki so hoteli imeti popoln nadzor in polno pristojnost. Okupacijska oblast je gledala nanj kot na sitnobe, v katerih je gojišče tako komunistov kot britanskih tajnih služb (del v njem je dejansko pripadal osvobodilnemu gibanju), osvobodilno gibanje kot sumljivo početje kvazifilantropov, ki so bili razredno dovolj daleč od v osnovi populističnega povprečja gibanja; ki so k temu imeli tudi stike s sovražniki Nemci, in v njegovi sumničavi maniri so mogli zato biti le njihovi sodelavci, ki jim delajo usluge za to, da jih ti puščajo na potovanja v Italijo. Domača kolaborantska uprava jih je sicer tolerirala, a vendar sumila, da so med njimi infiltrirani komunisti, ki iščejo možnosti, da rešijo svoje somišljenike med zaporniki.

Ta vražji ples je moral njegovega vodjo, odvetnika dr. Otona Fetticha stati mnogo živcev; zahteval je mnogo spretnosti in neizogibni so bili trki; zdaj je Rdeči križ napadla Osvobodilna fronta (v Slovenskem poročevalcu), nato policija domače Rupnikove uprave, ki je delegatom sledila celo v Italijo, končno tudi Nemci sami, ki so njegovo delovanje septembra 1944 radikalno zaustavili. V dveh dneh, 11. in 12. septembra, so aretirali večino vodstva in delujočih in jih poslali tako rekoč brez preiskovalnega postopka v koncentracijska taborišča Dachau, Ravensbrück in Auschwitz. Na zapornih poveljih, ki so bila izdana 11. septembra 1944, je bila zapisana kvalifikacija "Nemčiji sovražno zadržanje in sum sodelovanja z OF", kaj konkretnega je bilo za tem, je mogoče le ugibati. Sum sodelovanja z OF je obstajal že dalj časa; ni pa videti, da bi prav tedaj nastopili neki novi dokazi, proti čemur govori tudi kratek in površen preiskovalni postopek. Opredelitev *Nemčiji sovražno zadržanje* se morda nanaša na prizadevanja odbora, da bi mu dovolili pristop v nemška koncentracijska taborišča. Tja ni bil dovoljen dostop niti Mednarodnemu Rdečemu križu, čeprav so taboriščniki - državljani nekaterih zahodnih držav dobivali 1944/45 pakete Mednarodnega Rdečega križa, kot slikovito opisuje Franc Jeza v svojih spominih.³ V Dachau je bilo odpeljanih 14 vodilnih mož Slovenskega RK, 5 žensk v Ravensbrück, 6 moških pa v Auschwitz. V taborišču v Dachau jih je do maja 1945 umrla peterica: predsednik dr. Oton Fettich, ing. Oton Fink, Miroslav Gregorka, dr. Fran Novak in Jože Skalar.

Knjiga je sestavljena iz dveh delov. Avtorski tekst je po svoji naravi študija o nastanku, delovanju in koncu Slovenskega Rdečega križa. Študijo dopolnjujejo ali pojasnjujejo obširne priloge, sestavljene iz 77 dokumentov ali njihovih odlomkov, v katerih je avtorica kronološko zarisala vse obravnavano obdobje Slovenskega Rdečega križa, od najave o ustanovitvi do poročila o življenju v Dachau.

Po izidu knjige Vere Hutarjeve je izpolnjena še ena vrzel v poznavanju naše preteklosti, družbene zgodovine, čeprav brez pretenzije, da bi bila problematika že povsem izčrpana. V širših dimenzijah je lahko spodbuda za premislek o delovanju slovenske družbe med vojno, hkrati pa sami organizaciji Rdečega križa odpira podobna vprašanja, kot jih je začel v samospraševanju o svoji vlogi v drugi svetovni vojni Mednarodni Rdeči križ na prvih povojnih konferencah Lige društev Rdečega križa.

Damijan Guštin

P i e t e r L a g r o u : The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965. Cambridge University Press, Cambridge 2000, 327 strani.

³ Franc Jeza: Spomini iz taborišča. Trst 1985, str. 136-137, 154-155, 168.

Zanimivo delo o dediščini nacistične okupacije v povojni Zahodni Evropi je izšlo v Veliki Britaniji, toda avtor je po rodu Belgijec in je zaposlen kot raziskovalec na inštitutu za sodobno zgodovino v Parizu. Ali je druga svetovna vojna pustila oziroma povzročila kakšne bistvene spremembe v državah na tem prostoru, se pisec sprašuje na samem začetku knjige, in odgovarja, da pravzaprav ne, nato pa prepričljivo niza podobne primerjave z Vzhodno in Srednjo Evropo. Kljub omembi Zahodne Evrope v naslovu pa je avtor za konkretno obravnavo in primerjavo izbral zgolj tri države, po njegovem najbolj tipične zahodnoevropske dežele, in sicer Francijo, Belgijo in Nizozemsko. Kot njihove pogloblitve skupne točke za začetek navaja poraz, takorekoč nedvoumen kolaps v vojni leta 1940, kot sledeče skupno "nasprotje" pa dejstvo, da je bilo nato potrebne mnogo domišljije, da bi se leto 1945 v teh državah lahko spremenilo v "nacionalno zmago". Skupno jim je bilo torej ponižanje in travmatično obdobje med letoma 1940 in 1945, zaznamovano s kolaboracijo, in končna osvoboditev s strani tretjih, tujih, čeprav zavezniških armad. V aktivno odporništvo je bila pogosto vpletena le marginalna manjšina prebivalstva in tako ni bilo čudno, da temeljni konstitutivni element povojnega kolektivnega spomina na vojno v resnici ni bilo herojstvo, temveč vse kaj drugega. Toda "prisilni jopič" povojnega uradnega patriotizma je navsezadnje ustvaril in promoviral lepo število narodnih herojev in predvsem, kot bomo videli, narodnih mučenikov.

Izkušnja druge svetovne vojne se v teh deželah ni mogla nasloniti ali celo zlititi z izkušnjo prve svetovne vojne. Ni bilo mogoče ponoviti in nadaljevati specifičnega kolektivnega spomina, ki so ga ob in po prvi vojni ustvarili številni vojni veterani, vojaki na frontah. Izkušnja druge vojne je bila namreč predvsem izkušnja okupacije in trpljenja, pri čemer je klasična razdelitev med vojaki in civili izgubila svoj pomen, saj je okupacija na različne načine prizadela različne socialne in interesne sloje. Spomini na vojno in njene posledice so zato raznovrstni, partikularni in celo nasprotujoči si. Enotnega spomina ni moglo biti in ga ni bilo. Vojake so nadomestili včasih kontroverzni heroji - gverilci, ki so bili pogosto zapleteni v ideološke boje, mnogi med njimi so bili tujci ali komunisti, ki so se borili za ideale, ki so bili za tradicionalne patriote antinacionalni. Druga svetovna vojna oziroma okupacija je tako ustvarila vrsto specifičnih vojnih subjektov, ali bolje rečeno, objektov, žrtev, ki jih je po vsem povedanem treba obravnavati posebej, po njihovih posebnih vojnih izkušnjah. Avtor je v pričujoči študiji poskusil storiti prav to, svojo obravnavo je osredotočil na doživljanje vojne pri treh temeljnih skupinah: pri veteranih odpora, pri prisilnih delavcih ter pri žrtvah nacističnega preganjanja. K tem je kot neizrazito kategorijo, ki se je deloma prekrivala z že naštetimi, dodal še vojne ujetnike, medtem ko je med žrtvami posebno pozornost posvetil žrtvam genocida, ki so jih v teh deželah seveda predstavljali deportirani Judi. Tu gre torej za dvojno primerjalno metodo, za primerjavo povojnih usod in zgodovinskega spomina med kategorijami prizadetega prebivalstva znotraj posamezne dežele ter za naknadno ali tudi sinhrono primerjavo ene ali več kategorij med različnimi deželami. Iz tega je razvidno, da študija kot posebne kategorije ne obravnava vojakov, kar je logično, saj je prava vojna na zahodu trajala le nekaj tednov, iz vojakov pa so "nastali" vojni ujetniki, katerih del se je med vojno pojavil v drugih kategorijah. Podobno avtor, razen mimogrede, ni omenil problematike kolaboracionistov, ki v aktivnem smislu

ni bila vključena v "povojno narodno epiko", kajti povojna identiteta Zahodne Evrope je bila seveda vzpostavljena v nasprotju z dediščino kolaboracionizma.

V prvem delu z značilnim naslovom "Nadležni heroji" pisec obravnava vlogo, status in samopodobo veteranov odporniškega gibanja. Sprva seveda ni šlo za veterane v pravem pomenu besede, saj so različne "borčevske" organizacije z večjim ali manjšim uspehom posegale v proces povojne obnove oziroma vnovične utrditve demokracije. Marsikje, tudi v Franciji na primer, je glede tega vladal pravi kaos, katerega zunanji odraz niso bili samo nemiri in zunajsodni poboji, ki so jih pogosto izvajali "divji" ali na novo nastali "partizani", temveč veliko število raznih odporniških formacij in organizacij, ki najprej sploh niso kazale volje, da bi se razpustile oziroma spremenile v veteranske asociacije. General De Gaulle, ki si je svojo legitimnost pri zaveznikih takorekoč pribojeval, je do neke mere uspel narediti red tako, da je okrog 200.000 pripadnikov FFI vključil v redno armado, t.i. patriotične milice pa so bile razpuščene šele januarja 1945 po intervenciji komunističnega voditelja Mauricea Thoreza, ki se je tedaj vrnil iz Moskve v domovino. Potem so bile težave, kdo naj prejme priznanje odporniškega bojvnika: ustrežni odloki so priznavali tak status petim kategorijam aktivnih borcev oziroma žrtev preganjanja, zanje pa je skrbelo posebno ministrstvo za vojne veterane. General pa je naredil veliko diplomatsko potezo, ko je po osvoboditvi Pariza začel simbolno enačiti cel narod z rezistenco. V začetku 50. let so se na vsenacionalni ravni oblikovale tri veteranske organizacije bivših odpornikov. Večje probleme so imeli pripadniki odporniškega gibanja v Belgiji, kjer so jim le polagoma priznali možnost, da vstopijo v redno vojsko, pa še to le kot posameznikom. Tu je bilo tudi večje nasprotje med komunisti in protikomunisti, ki se je deloma pokrivalo z nasprotji med rojalisti in antirojalisti - po vzpostavitvi regentstva za kralja Leopolda III. se je ta težava malo umirila - delno pa tudi z nasprotji med Flamci in Valonci. Na Nizozemskem je bil položaj precej drugačen, zaznamovan s pozno osvoboditvijo, z marginalno vlogo komunistov ter z velikim trpljenjem prebivalstva v zadnjih mesecih vojne. Po prvih političnih sporih in po pomirjajoči vlogi odporniških voditeljev, ki so vstopili v vlado, se je položaj kmalu umiril in vloga odpornišva je po eni strani v političnem smislu postala marginalna, po drugi strani pa ni nikdar postala vprašljiva. V vseh državah pa so z ustreznimi zakoni in predpisi poskrbeli za vojne invalide, vdove, sirote...

Večji del t.i. razseljenih oseb so vsaj v Franciji in Belgiji predstavljali vojni ujetniki, saj so nacistične oblasti poleti 1940 odvedle v taborišča več kot poldrug milijon francoskih vojakov. Ob tem so nacisti igrali svojevrstno politično igro, saj so kmalu izpustili in poslali domov večino Nizozemcev, od Belgijcev samo flamsko govoreče, od Francozov pa je skoraj milijon moral ostati v ujetništvu celih pet let. Mnogi so medtem postali civilni delavci v Nemčiji, kar pa ni bistveno vplivalo na njihove življenjske pogoje. Okrog 45% vseh repatriiranih Francozov poleti 1945 so predstavljali prav vojni ujetniki. Prav repatriacija v domovino vseh kategorij razseljenih oseb je drugo veliko področje, ki ga predstavi pisec v knjigi, tako s številčnega vidika kot tudi z vidika logističnih in političnih problemov, ki so nastajali ob njihovem vračanju. Avtor to ponazarja s številnimi grafikoni in razpredelnicami, ki kažejo na ponekod zelo pestro sestavo povratnikov. Kot zanimivost omenimo tudi povratnike - kolaboracioniste, ki so se pred tem v večjem številu zatekli na nemško ozemlje, pri čemer jim avtor, kot že rečeno, ne

posveča večje analitične pozornosti. Več prostora daje kategoriji prisilnih delavcev, ki so seveda tudi tvorili precejšen odstotek repatriirancev. To je bila posebna skrb za Francijo, saj je Pétainov režim pred tem zaradi lastnih računov skušal Nemčiji ustreči tudi z množičnim pošiljanjem delovne sile v rajh.

Vsebinsko in tudi problemsko je izredno zanimiv zadnji del knjige, ki ga avtor posveča "mučenikom" in drugim žrtvam nacističnega preganjanja. Gre za politične zapornike, ujete odporne, pripadnike ilegalnih organizacij ipd. Tudi tu je šlo za proces repatriacije (na Nizozemskem sicer tudi za vračanje iz domačih taborišč) in v domovini za priznanje statusa, za organiziranje bivših deportirancev in v veliki meri tudi za politične ter celo ideološke implikacije tega organiziranja. Zapoznele, a temeljne implikacije pa je povzročilo dejstvo, da so velik del deportirancev iz teh treh dežel predstavljali Judje. Tako so nacisti od tam deportirali čez 200.000 Judov, več kot polovica od teh je bila z Nizozemske. Tri četrtnine le-teh je končalo v Auschwitzu, domov pa se jih je po vojni vrnilo le 5%. V odstotkih po posameznih državah je to pomenilo, da so nacisti pomorili 73% nizozemskih, 40% belgijskih in 25% francoskih Judov.

Na tem mestu ni mogoče povzeti vsega bogastva osnovnih ter primerjalnih podatkov oziroma zaključkov, ki jih na podlagi analize uradnih, t.j. državnih arhivskih virov ter seveda tudi arhivov civilnih in veteranskih združenj, Lagrou niza v zadnjem delu knjige. Naj torej zgolj za ilustracijo navedemo nekaj temeljnih in hkrati tudi najbolj zanimivih ugotovitev. Predvsem je treba omeniti, da odporiška gibanja niso pustila sledov samo na notranjepolitični sceni posameznih dežel, temveč so imela tudi skupno evropsko vizijo, ki je svoj ideal videla v evropskem združevanju oziroma v t.i. evropskem federalizmu, kar je vse slonelo na poudarjeni mednarodni solidarnosti evropskih odporiških gibanj. Le-ta so, kot rečeno, v prvih dveh letih po vojni imela aktiven odnos in tudi vpliv v svojih nacionalnih okvirih, ob tem da si je posebej Francija tudi kot država prizadevala, da se kot nekakšna protiutež veliki trojici zmagovalcev izpostavi kot domovina rezistence. Avtor nadalje ugotavlja, da je velika prelomnica nastala po letu 1947 z začetkom hladne vojne, ko se vzpostavi idejno in organizacijsko nasprotje med odporiški organizacijami in tudi organizacijami deportirancev ne samo na nacionalni temveč tudi na mednarodni ravni. Grobo rečeno, komunistični tabor je vzpostavljal svoje protifašistične asociacije bivših borcev in deportirancev, medtem ko je protikomunistični tabor gradil na svojem nasprotovanju vsakršnemu totalitarizmu ter je obstoj sovjetskih gulagov izkoristil za ustrezno mobilizacijo bivših taboriščnikov, dobil pa je kar precejšnjo podporo tudi med francoskimi in nizozemskimi zgodovinarji druge svetovne vojne. Kot skupno značilnost obeh taborov pa pisec izpostavlja zamolčevanje specifičnosti genocida nad Judi.

V tej povezavi nato poudarja pomen časa okrog leta 1965, ki tudi formalno zaključuje obdobje avtorjeve raziskave, ko ugotavlja nekak simbolični konec po-vojne nacionalne obnove in ko pluralnost medvojnih izkušenj končno preneha biti moteča. Patriotični spomin tedaj pričenja izgubljati svojo konsenzualno privlačnost in nastopi čas nove fragmentacije, kar bi lahko, seveda z obvezno zadržanostjo, primerjali s podobnim razvojem v Sloveniji konec 80. in v začetku 90. let. Tedaj nastopi tudi javna kritika nacionalnih mitov in uradnega herojstva, končno pa ta novi prostor omogoči tudi uveljavljanje specifičnega spomina na genocid nad Judi oziroma na holokavst. K temu gre dodati, da v tem novem položaju, ki se v na-

slednjih desetletjih samo še stopnjuje, vsaj v vrednostnem smislu kolaboracionizem ne more sodelovati, s poudarjeno izjemo flamskega dela Belgije, tam pač v povezavi z napadalnim flamskim nacionalizmom.

Boris Mlakar

M a r i j a S t a n o n i k : Slovensko pesništvo pod tujimi zastavami. Pesnjenje slovenskih prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko v drugi svetovni vojni od 1941-1945. Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941-1945, Celje 1999, 352 strani, ilustr.

Kot rezultat dolgoletnega izjemno zavzetega zbiranja in proučevanja obsežnega ter raznovrstnega pesemskega gradiva iz obdobja druge svetovne vojne je priznana etnologinja in slavistka dr. Marija Stanonik objavila že več samostojnih publikacij. Znano je, da njeno raziskovalno delo odlikuje interdisciplinarnost, saj zajema tako empirična kot teoretična vprašanja etnologije, zgodovine, slovstvene folklore in slovenske kulturnozgodovinske problematike nasploh. Takšno obeležje nosi tudi pričujoča knjiga.

Tokrat predstavlja manj znan in v preteklosti vsaj delno zapostavljen segment vojne pesemske ustvarjalnosti, tj. pesmi slovenskih fantov in mož, ki jih je mobiliziral nemški okupator. Monografija je dvodelna. Prvi del obsega analizo okolja, v katerem so pesmi nastajale in analizo samih pesemskih besedil, v drugem delu pa je objavljen izbor najpomembnejših in najbolj karakterističnih pesmi.

Tokratna študija torej posega v izjemno okolje, kjer marsikdo ne bi pričakoval slovenske besede v verzificirani obliki. Čeprav je izpovedna moč tovrstne kulturno-ljudske ustvarjalnosti različna oziroma literarno-estetski potencial mnogokrat šibek, predstavljajo te pesmi že zaradi svoje pojavnosti v okolju globoke človekove stiske in zatiranja njegovega jezika izjemen zgodovinski dokument, ali kakor pravi Stanonikova - "dokument slovenske kulturne rezistence v času fašizma in nacizma".

Zunaj ožjega literarnozgodovinskega območja ima tovrstno literarno snovanje vsekakor mnogo širši pomen kot običajno zaradi svoje sporočilnosti, prek katere si je mogoče ustvariti sliko mobilizirančevega položaja in njegovega psihološkega preseka. Prisilni mobiliziranci namreč niso bili neka anemična množica, ki je na daljnih frontah brezvoljno ali pa celo radovoljno umirala za tuje interese, temveč so v sebi živo nosili negotovo in trpko usodo pa tudi upornost. Ta se je najbolj izrazito razodevala v prebegih v vojske protihitlerjevske koalicije in ob dopustih v domače partizanske enote, ko so se za to odprle realne možnosti. Na svojski način pa se je odražala tudi v pesnjenju.

Stanonikova večkrat poudarja, da je bila z okupacijo slovenska beseda obsojena na smrt; zato je že samo njen pojav lahko pomenil uporno dejanje. To velja tudi za prisilne mobilizirance v nemško vojsko, saj njihove pesmi niso nastajale le v izjemnih okoliščinah, ki jih je vojna sama po sebi ustvarila, ampak tudi v izrazito sovražnih okoliščinah do slovenske besede. Slovenski mobiliziranci so se znašli v

tujejezičnem okolju, v okolju, katerega jezika večina ni razumela, raba materinega jezika pa je bila prepovedana in omejena bolj ali manj (odvisno od strogosti oziroma zagrizenosti nadrejenih) le še na skrivno komuniciranje. V takšnih razmerah je zato že sama odločitev, da slovenski vojak v nemški vojski npr. ne bo pisal svojim, ker bi moral pisati v nemškem jeziku, da je sabotiral petje nemških pesmi in zapel slovensko pesem, pomenila zavestno dejanje upornosti. Zato pesmi iz tega obdobja in okolja niso le literarni pojav, temveč izraz življenjskega položaja tako posameznika kot naroda. Poleg tega imajo te pesmi historično dokumentarno vrednost, ker govorijo bodisi o konkretnih dogodkih, bodisi izpovedujejo neko idejo, občutenje itd. S tega vidika dopolnjujejo klasične zgodovinske vire.

Položaj mobilizirancev je odločujoče narekoval specifične pesemske vsebine. Med opazne značilnosti pesmi mobilizirancev moremo uvrstiti dejstva, da zaradi okolja, v katerem so nastajale, tovrstno literarno snovanje ni bilo vzpodbujano in še manj dirigirano, da je nastajalo iz izrecno notranjih vzpodbud in je že s samo pojavnostjo izražalo voljo po ohranitvi človeškega dostojanstva ter bilo sredstvo za duhovno preživetje. Seveda te pesmi tudi niso računale na širši krog sprejemnikov in s tem na širšo družbeno odmevnost.

To so pesmi, napisane v skrajni stiski na tujih frontah, v stiski, ki je morda primerljiva s stisko zapornikov in taboriščnikov, čeprav čistih paralel ni mogoče potegniti. Vojaki, ki so morali streljati z vsiljenim orožjem, da ne bi bili sami in svoji pokončani, so v sebi bojevali boj med nemočjo, obupom in besom. Bili so ponižani v orodje, prevevali so jih občutki neizmerne tužnje in nesmisla, bojazni pred nasiljem, skrbi za dom, družino, kmetijo... Vse to se je prepletalo z upanjem na preobrat, ko bo mogoče svoje sile usmeriti proti zlu in zatiralstvu, ali pa se preprosto "le" vrniti k svojim bližnjim.

V uvodu avtorica smiselno opozori na elemente odporništv v pesnjenju koroških Slovencev v Avstriji med obema vojnama, saj se je ta del slovenskega naroda prvi soočil z izrecnimi raznarodovalnimi pritiski in vladavino nemškega nacizma. Takrat je bila tovrstna pesem odraz prizadevanj narodno zavednih koroških Slovencev za ohranitev in krepitev narodne istovetnosti. V tem okviru je več kot pretresljiva pripoved Slovenca, mobiliziranega v nemško vojsko leta 1940, kateremu je mati ob slovesu stisnila v roko brošurico Prešernovih Poezij, ki so ga potem že vse oguljene spremljale celotno vojno obdobje.

V okviru širše analize konteksta nastajanja pesmi slovenskih prisilnih mobilizirancev avtorica ugotavlja naslednje: pesmi so nastajale širom Evrope, kjer so se pač slovenski vojaki v nemških uniformah bojevali; okoliščine porajanja pesmi predstavljajo fronta - celo bojni položaji, opravljanje stražarskih nalog, zdravljenje v vojnih bolnišnicah, ob koncu vojne v vojnih ujetništvih itd.; pesmi so povezane s specifičnim ozadjem nastajanja in ohranitve, saj so bile pisane skrivoma, v domovino pa so bile prinesene delno že med vojno (ob dopustih, v redkih primerih celo z redno pošto - zanimiv je primer Jožeta Lorenčiča, ki je s pomočjo naklonjenega desetnika domov pošiljal pesmi prek cenzure kar z redno pošto) ali ob koncu vojne, nekatere so se zgubile za vedno ali pa so bile kasneje po spominu obnovljene (nekatere pa ob kasnejšem prepisovanju tudi delno spremenjene, s čimer se zastavlja vprašanje njihove avtentičnosti); motivacija za pesnjenje je izhajala iz duševnega in fizičnega stanja, ki sta pritiskala na vojaka in se je le-ta s pesmijo hotel razbremeniti - ti nagibi so izvirali iz strahu, obupa, stalno prisotnega

vprašanja življenja in smrti, pomanjkanja, težkih vremenskih razmer, utrujajočih pohodov, napadov na nasprotnika in bega pred njim, domotožja, spoznanja o degradaciji človeka v "topovsko hrano", doživljanja vojne kot nedoumljivo nesmiselnega človekovega početja itd.; zaradi izjemnih okoliščin, v kakršnih so te pesmi nastajale, je razumljivo, da le-te samo izjemoma govore o političnih vprašanjih in politični pripadnosti, so pa polne nacionalnega ponosa in domoljubja.

Posebej zanimiva je sistematična analiza besedil z vidika identifikacije pojavljajočih se in prevladujočih motivov v njih. Z njo avtorici uspe sicer pesniško materijo prenesti v stvarno okolje vojakovega vsakdanjika in njegovega doživljanja letga in verzificirano besedo uporabiti kot zgodovinopisni vir. Po logičnem zaporedju je na samem začetku motivika *vpoklica* v nemško vojsko, jedro izpovedi pa avtorica ilustrira z naslednjim takrat nastalim verzom mobiliziranca Franca Fiderška: *Upirajoč se vesti - šel bom pokorno, / a srce mi v prsih - bije uporno!*, ki se povezuje z zaupanjem v božjo previdnost in težo slovesa od bližnjih. Ob motivu *fronte* postavlja zanimivo ugotovitev, da tematizacija le-te še zdaleč ni tako srdita kot živi v spominih preživelih, kar si razlaga z nujno včlenitvijo mobiliziranca v verigo vojaškega stroja, če je hotel preživeti; zato so njegovi odzivi na frontna doživetja bolj lirični pa tudi ironični. V bolečem občutenju tujstva so motivi *doma*, *domovine in naroda* pogosti kot spomin na izgubljeni raj, kot obtožba usode, ki je mobiliziranca pahnila v neprijazne okoliščine, kot skrb za domačijo, svojce in narod, proti koncu vojne pa se ti motivi prepletajo tudi z motivom odpora proti okupatorju kot povzročitelju velikega zla nad slovenskim narodom. V tem sklopu velja opozoriti na obetavnega samorastnika Jožka Jagra, kmečkega sina iz Rifnika pri Celju, ki mu ni bilo dano, da bi se z vzhodne fronte še kdaj vrnil domov. Njegove pesmi govore o okupaciji kot o suženjstvu, dalje o kulturni puščini pod okupacijsko upravo, saj je bila slovenska beseda pregnana tudi iz cerkve, niha med bojznijo, da je slovenski narod obsojen na smrt, in upanjem, da so dela Slomška, Prešerna, Gregorčiča in Cankarja vendarle obrodila trajne sadove; kot religiozen fant se obrača neposredno na Boga z vprašanjem, zakaj je zapustil Slovence in mu sam dostojanstveno odgovarja: *Tako se mi zdi, da poslal si ta čas, / da močne ljudi bi napravil iz nas*. Med uveljavljena področja, ki so vedno zaposlovala vse vojske, spada ljubezen. Slovenski mobiliziranci tu niso bili nobena izjema. Motiv *ljubezni* upesnjuje občutenja ob nasilno pretrgani zvezi z drago osebo, pa tudi iskanje novih zvez v novem okolju, pri čemer opazimo določeno nedoslednost oziroma dvojna merila; ko slovenski fantje zvedo, da se slovenska dekleta zapletajo z okupatorjevimi vojaki, jim to zamerijo, toda obenem sami iščejo naklonjenost med dekleti v deželi, kjer se oni objektivno znajdejo tudi v vlogi okupatorskega vojaka. Pogosto opevan motiv je *narava*, pri čemer je lepota domače krajine neprekosljiva in na tujem nikjer ponovljiva. Ta motiv se pogosto navezuje na boleče doživljanje kmečkega človeka, iztrganega iz naravnega okolja, ali pa se kaže z naravnimi pojavi - npr. z zoro kot znanilko novega negotovega dne. Predvsem pesem je vojaku omogočala *osebno izpoved* oziroma intimo. Tovrstno izpoved so še zlasti vzpodbujale praznične priložnosti (npr. božič), ko so vojaki še posebej prizadeto doživljali odtrganost od doma in se zato ta motivika pogosto prepleta z religioznostjo in domoljubjem, z željo po miru, z razmišljanjem o življenju in smrti, o minljivosti itd. Kot samostojen ali v povezavi z že navedenimi motivi se

neizbežno pojavlja motiv *smrti*, ki pa je vojakom postala prevsakdanja vojna spremljevalka, da bi se je še bali oziroma jo doživljali z običajnim človeškim čustvovanjem.

Posebno poglavje obravnava poetične portrete štirih slovenskih prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko. Koroško predstavlja Janez Pernat, Gorenjsko Miha Klinar, Štajersko pa Jože Lorenčič in Karel Starc. Zadnji je predstavljen kot "izgubljeni talent", ki je mnogo obetal, pa je izgubil življenje v nepojasnjenih okoliščinah na vzhodni fronti, domnevno pri poskusu prebega na sovjetsko stran. Njegove pesmi govore o ponižanosti človeka v svetovni moriji, o ogroženosti Slovencev kot narodnostne skupnosti, o veri v svobodo in pravičnejšo družbeno ureditev, o lastnem pesniškem poslanstvu in slutnji smrti. Prisilnost, notranjo razklanost in absurdnost položaja, v kakršnem se je znašel on in tisoči slovenskih mobilizirancev nazorno ilustrira njegovo zatrdilo v pismu prijatelju: "Jaz sem in ostanem Slovenec tudi kot nemški vojak." Starc se izrisuje kot človek izrazitega ustvarjalnega nemira, ki mu je vojna temeljno eksistencialno doživetje; zato smrt, čeprav se je kot bolničar z njo dnevno soočal, zanj sploh ni tako strašna, kot si predstavljamo v mirnih časih ("Zadene te in ti imaš svoj mir."). Stanonikova uvršča Starca v trikot s partizanskim Kajuhom in domobranskim Balantičem, kar samo po sebi govori o njegovi ustvarjalni umetniški moči.

V zaključnem delu je predstavljeno pesniško udejstvovanje bivših prisilnih mobilizirancev po prestopu v zavezniške protifašistične enote. Kot glasnik tistih, ki so se znašli v vojnem ujetništvu na sovjetski strani in se nato vključili v jugoslovansko brigado, ustanovljeno v Sovjetski zvezi, je predstavljen Milan Šoštar. Šoštarjeve pesmi, za katere je značilna dokumentarna sporočilnost in kritičnost, skupno sestavljajo svojevrsten zgodovinski oris od predaje Rdeči armadi, doživljanja brutalnih razmer in nesvobode v taboriščih za vojne ujetnike (še zlasti v Kirovogradu, kjer so se mu tudi sesule iluzije o "sovjetski svobodi"), vključitve v jugoslovansko brigado, napornega pohoda prek Karpatov v Jugoslavijo, do bojov na sremski fronti s strahotnimi izgubami - odgovornost za izgube pripíše vodstvu brigade, ki ni upoštevalo realnega razmerja med nemškimi in partizanskimi silami. To svojevrstno kroniko Šoštar zaključuje z opisom sodelovanja brigade v zaključnih operacijah na Štajerskem, ko se mu je izpolnila želja, da sodeluje v osvobajanju svoje ožje domovine, čemur pa sledi bridko razočaranje, ko je brigada poslana nazaj v Srbijo in se sooči z nerazumevanjem ter nezaupanjem jugoslovanskih oblasti do nekdanjih nemških mobilizirancev. Med tistimi, ki so se preizkušali v pesnenju in so iz nemške vojske dezertirali k zahodnim zaveznikom po invaziji v Normandijo, pa je bil tudi Jože Šmit (v Slovenijo se je vrnil kot borec 5. prekomorske brigade). V njegovih pesmih naletimo npr. na izpovedovanje bolečine oziroma občutka krivde, ker je bil vojak okupacijske vojske njegove domovine, dalje želje po dobrohotnosti, pa celo že želje po spravi med Slovenci, ujetimi v vrtinec bratomorne vojne.

Rezultati študije o pesmih slovenskih mobilizirancev v nemško vojsko nedvomno predstavljajo pomemben pa tudi svojski prispevek k zgodovinoписju in presegajo okvir literarno zgodovinskega zanimanja. Poglobljena analiza zunajliterarnega konteksta, izhajanje iz človeka ter interdisciplinarnost ustvarjajo prepričljivo podobo položaja tisočev Slovencev, ki so bili prisiljeni bojevati se pod tuji mi/okupatorjevimi zastavami in tudi zgodovinarju omogočajo lažje razumevanje

njihovega položaja. Delo odlikujejo sistematičnost, poglobljenost in dokumentarnost, saj je besedilo ob upoštevanju relevantne zgodovinopisne literature opremljeno s številnimi opombami.

Drugi del knjige prinaša objavljena pesemska besedila. Opozorimo naj, da so nekatere pesmi slovenskih mobilizirancev v tuje vojske bile že pred tem dostopne širši javnosti, npr. v četrti knjigi obsežne zbirke *Slovensko pesništvo upora* (Novo mesto 1997). Izbor zajema in predstavlja enajst avtorjev s skupno 127 pesmimi. Pripomnimo pa naj, da bi bilo s stališča uporabnika zelo koristno, ko bi bilo ob pesmi navedeno tudi kratko opozorilo o kraju in času nastanka pesmi (kjer je to mogoče, oziroma, če so na voljo ustrezni podatki), česar v knjigi ni.

Na zaključku naj še opozorimo, da je po izidu predstavljene knjige dr. Marija Stanonik pripravila že novo knjigo, tj. antologijo pesmi z naslovom *Most* (Novo mesto, 2000). Kot temeljita poznavalka pesništva iz časa druge svetovne je v njej objavila izbor pesmi celotnega pesniškega ustvarjanja Slovencev, ne glede na njihove ideološkopolitične delitve med vojno.

Vida Deželak-Barič

S. A. Romanenko : Jugoslavija : krizis, raspad, vojna. Obrazovanje nezavisimih gosudarstv. Moskovskij občestvennij naučnij fond, Moskva 2000, 496 strani.

Ruski zgodovinar S. A. Romanenko, višji znanstveni sodelavec Inštituta mednarodnih ekonomskih in političnih ved Ruske akademije znanosti, je svoje dolgoletno raziskovanje območja nekdanje Jugoslavije zaobjel v zajetni knjigi o Jugoslaviji, njenih kriznih obdobjih in njenem krvavem vojaškem razpadu. Knjiga je predvsem namenjena ruskemu trgu, ki ima še nekatere zmotne in pomanjkljive poglede na Jugoslavijo in jugoslovansko krizo, ki so, žal, prisotni tudi v marsikateri ruski strokovni literaturi in ne le v tisti, ki prinaša poglede za vsakdanjo politično potrebo in ki temelji na stoletnem bratstvu in pravoslavni vzajemnosti. Pogledi zato odstopajo od vedenj in interpretacij, ki jih lahko pogosto o vzrokih za razpad Jugoslavije zasledimo v tuji literaturi.

V uvodnih poglavjih je Romanenko na kratko orisal razvoj jugoslovanskih narodov od srede 19. stoletja, težave prve Jugoslavije in njen razpad v 2. svetovni vojni ter nerešene nacionalne konflikte druge Jugoslavije. Največ pozornosti je v uvodnih poglavjih namenil srbsko - hrvaškim odnosom (magisterij je npr. izdelal iz teme Hrvaško - srbske koalicije v letih 1905-1908), čim bolj pa se je približeval koncu druge Jugoslavije, tem bolj je pozornost osredotočal tudi na Kosovo. Večji del knjige pa zavzemajo posamezni problemi, opazovani skozi daljšo časovno perspektivo, tako da delo ne sledi strogo kronološkemu načelom. To so npr. vprašanja samoodločbe narodov, panslavizma in jugoslavizma, slovanskega bratstva ipd. V

zadnjih poglavjih poskuša avtor iskati odgovore na vprašanja ruske geopolitike po razpadu Jugoslavije in reakcije ruske javnosti ali ruske politike, ki je, kot je možno razumeti avtorja, še vedno preveč sledila tradicionalnemu igranju na srbsko karto.

Vzroke za dogodke na Balkanu v zadnjem desetletju Romanenko ne išče zgolj na eni strani, saj opisuje razvoj politične misli in političnega razvoja pri različnih narodih, najbolj podrobno seveda srbskega in hrvaškega. Zato zanj ni izključnega krivca kot tudi ne izključne žrtve - v vsakem odnosu sta vedno vsaj dva.

Nasprotovanja "mitskim" predstavam, ki jih ustvarja propaganda, so npr. vidna v ocenah, da sta bili kriza in vojna posledica različnih dejavnikov, med katerimi Romanenko poudarja tudi odsotnost demokratične tradicije; toda ob tem naglaša, da so vojaške operacije najbolj vestno načrtovale in jih začenjale srbske oblasti. Poudaril je tudi, da pri krvavem razpadu Jugoslavije ni šlo za nikakršno versko vojno (kot so npr. nekateri ocenjevali srbsko zavezitev "muslimanske nevarnosti" na Balkanu), temveč da je šlo predvsem za nacionalno vojno; poudaril je npr., da primerjava Kosova kot "srbske Čečenije" v ruski javnosti ni posrečena, saj sta med krizama in vzroki za konflikte precejšnji razliki. Prav tako opozarja, da vse odgovornosti nikakor ni mogoče pripisati zgolj režimu Slobodana Miloševića, kot radi počnejo tisti, ki bi se rešili kakršnekoli odgovornosti, saj je v agresivnih odnosih do drugih v nekdanji skupni državi aktivno vlogo igrala tudi srbska nacionalistična opozicija.

Te in sorodne ocene so seveda pri nas nekaj vsakdanjega, kar pa ne velja za Rusijo in žal tudi ne povsem za rusko strokovno literaturo. Knjiga je seveda nastajala v letih, ko sta Rusija in ruska javnost še močneje simpatizirali s srbsko stranjo v konfliktih na področju bivše Jugoslavije v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je bil Milošević še trdno v sedlu in daleč od Haaga. Ob branju knjige bralca pritegne Romanenkov zanimivi stil pisanja, saj spretno krmari med različnimi interpretacijami nekega dogodka in mitskimi predstavami, ki so globoko vsidrane v zavesti "povprečnih" ljudi.

Romanenkova knjiga temelji na bogati literaturi, izdani v Rusiji, Veliki Britaniji, ZDA in bivših jugoslovanskih republikah, pri čemer je iz našega vidika opazno pomanjkanje slovenske strokovne literature. Gre za pomanjkljivost, ki se je avtor vsekakor zaveda in ki jo je poskušal odpraviti z nabiranjem slovenske literature in seznanjanjem s slovenskimi pogledi na nekdanjo Jugoslavijo ob svojem študijskem potovanju v Ljubljani ob koncu prejšnjega leta. Za tovrstne poglede moramo svoj del krivde prevzeti tudi slovenski zgodovinarji, ki s(m)o napisali premalo preglednih tekstov v najbolj branih jezikih, tudi tisti, ki pa so objavljeni v tujih jezikih, morda premalo poudarjajo slovensko specifiko v mnogonacionalnih državah, v katerih smo živeli.

Jasno pa je, da bo treba nekatere raziskave še narediti, saj nam literatura na posamezna vprašanja ne odgovarja. Za to pa bodo potrebni arhivski viri, ki nam zaenkrat še niso dostopni. Iztočnico o vprašanju arhivskih virov nam npr. dovolj jasno nakazuje še vedno ne dovolj pojasnjeno vprašanje o sovjetsko-jugoslovanskih odnosih po informbirojevskem sporu leta 1948 in o realnosti sovjetskih vojaških načrtov za agresijo na Jugoslavijo. Romanenko (str. 397 in naslednje) pri tem uporablja novejšo izdano literaturo iz ruskih arhivov (*Vostočnaja Evropa v dokumentah rossijskih arhivov; Sovetskij faktor v vostočnoj Evrope itd.*) in objavljene spomine akterjev, ki so nam deloma že znani, ki pa še vedno ne nudijo

dokončnega odgovora na vprašanje, kako daleč so bili v Kremlju pri načrtovanju napada na Jugoslavijo. Še najbolj verjetna se nam lahko tako še vedno zdi ocena iz zahodnih virov in sicer analiza CIA iz leta 1949, ki jo v delu *Keeping Tito Afloat* omenja Loraine Lees (Pennsylvania State University, 1997), da imajo Sovjeti za kolikor toliko uspešen napad na mejah Jugoslavije razvrščenih še vedno odločno premalo divizij.

Na takšna in podobna vprašanja pa bo mogoče zanesljivo odgovoriti šele, ko nam bodo v celoti odprti arhivi v Moskvi in Beogradu. V Moskvi mislimo predvsem na vojaške vire in tajne službe, saj nam že omenjeni objavljeni viri kažejo, da so dokumenti navšjnjih sovjetskih in ruskih oblastnih organov ter poročila sovjetske diplomacije že vse bolj dostopna. Z Beogradom pa smo šele storili prve korake približevanja tudi po strokovni plati, ki pa bo lahko nadgrajeno šele po normalizaciji političnih odnosov in po tem, ko bodo beograjske oblasti zopet vzpostavile normalno dostopen arhivski režim.

Po drugi strani pa nam široko uporabljena literatura kaže, kaj vse je še na razpolago o tej tematiki; zlasti to velja za rusko literaturo, ki je v naših strokovnih krogih manj prisotna in slabše poznana.

Iz slabšega poznavanja slovenskih pogledov na Jugoslavijo seveda sledijo tudi posamezne ocene, s katerimi bi se Slovenci oziroma slovenski zgodovinarji težko strinjali. Tako, denimo, ne drži, da bi Hrvatje in Slovence ob združevanju leta 1918 skrbela izguba Dalmacije na račun Italije; to je bil seveda bolj hrvaški problem, Slovenci pa so bili zaskrbljeni zaradi slovenskega Primorja in Krasa. Prav tako se je težko strinjati z oceno, da za Slovence zamenjava Habsburžanov za Karadjordjeviće iz nacionalno-emancipacijskega vidika ni prinesla kaj dosti, če se le spomnimo, da je bil po združitvi v Kraljevino SHS sloveniziran ves šolski sistem, da smo dobili prvo slovensko univerzo in državne kulturne ustanove.

Med iskanjem vzrokov za razpad Jugoslavije bi morali morda malce več pozornosti nameniti tudi nekaterim ekonomskim vprašanjem in se vprašati zlasti, zakaj so po vrsti propadle vse gospodarske reforme v Jugoslaviji; tudi o tem vprašanju bi lahko pri slovenskih avtorjih že marsikaj prebrali. Spoznavanje različnosti pogledov na Jugoslavijo zunaj okvirov običajnega srbsko-hrvaškega rivalstva bi nas soočilo tudi z drugačno naravnostjo slovenskega gospodarstva, ki je bilo bistveno bolj kot npr. srbsko orientirano na konvertibilni zahodni trg in manj na vzhodni klirinški, o drugačnih stopnjah kulturne razvitosti (ki so jo izpričevali statistični podatki o pismenosti, vključenosti deleža mladine v srednje in visoko šolstvo, o gostoti mreže kulturnih ustanov ipd.) in o slovenskem nezaupanju v vse "jugoslovanske" kulturne projekte, ki so jih slovenski intelektualci glasno odklanjali že v petdesetih letih.

Tovrstno neupoštevanje slovenske specifike ni značilno le za ruska dela, prisotno je tudi v drugih delih, ki obravnavajo bilateralne ali multilateralne odnose drugih držav in Jugoslavije. V njih je Jugoslavija večinoma prikazana kot srbsko-hrvaški problem, pozablja pa se na tretji najmočnejši, Slovenijo. Ko je bila namreč slovenska oblast v kolikor toliko normalnih odnosih z Beogradom, je bila Hrvaška na sredi in se srbsko-hrvaška nesoglasja niso razvila do kritične stopnje. Ko pa je prišlo do dokončnega preloma med Srbijo in Slovenijo, k čemur sta v največji meri prispevala Slobodan Milošević in srbski nacionalizem, se je morala Srbija soočiti z

dvojno težavo, ki ji ni bila več kos. Ta vidik v Romanenkovi - tako kot v številnih sorodnih knjigah - ni prišel do izraza.

Pogovori z avtorjem knjige ob njegovem delu v Ljubljani decembra 2000 so pokazali, da je spoznavanje slovenskih pogledov na Jugoslavijo ena od tistih točk, ki naj bi jim v bodoče posvetil več pozornosti. Zato moram dodati, da se njegove naslednje knjige o teh ali sorodnih problemih že vnaprej veselim.

Aleš Gabrič

Od sanj do resničnosti: razvoj slovenske državnosti. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2001, 291 strani, ilustr.

Publikacija *Od sanj do resničnosti* je izšla kot katalog k istoimenski razstavi, ki jo je pripravil Arhiv Republike Slovenije ob deseti obletnici slovenske države (24. 5.-25. 6. 2001, ljubljanski grad). Avtor razstave je bil France Martin Dolinar. Napisal je tudi predgovor k nizu študij o razvoju slovenske državnosti, v katerem razmišlja, da imamo Slovenci prvič svojo državo in s tem priložnost, da v njenem okviru izrazimo svoj nacionalni ponos ter v miru načrtujemo svojo prihodnost. To je za vse nas velik dogodek, saj se moramo zavedati, da so sanje, ki so trajale skoraj 1400 let, postale resničnost.

Peter Štih, avtor prvega poglavja *Državne tvorbe v srednjem veku na slovenskem ozemlju*, poseže v zgodnji srednji vek in nam predstavi dve slovanski ljudstvi oziroma njuni državni tvorbi. Prva in najstarejša državna tvorba, ki se je izoblikovala v vzhodnoalpskem prostoru, je bila kneževina Karantanija, v sklop katere je spadalo tudi (in le) današnje slovensko Podravje. Slovansko opredeljeni Karantanci so bili ljudstvo, sestavljeno iz staroselskega romanskega oziroma romaniziranega prebivalstva, novoselskih Slovanov, Hrvatov, Dudlebov, verjetno tudi iz avarskih, bolgarskih in germanskih elementov. To dejstvo razkrije, da Karantanija ni bila državna tvorba Slovanov, pač pa Karantancev. Kneževina Karantanija tudi ni bila edina in osrednja tvorba na tem področju, saj se je po propadu avarske države v samem središču današnjega slovenskega prostora oblikovala kneževina Karniola.

V visokem srednjem veku je bila večina zadevnega ozemlja vključena v Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti. Kompleks manjvrednosti zaradi neoblikovanja lastne države je po njegovem mnenju neprimeren, saj to cesarstvo ni bila nikogaršnja nacionalna država. Vsi narodi, ki so bili del tega cesarstva, so na državo vplivali z različnimi političnimi, kulturnimi, verskimi dogodki in jo v tem pogledu skupaj oblikovali.

V poznem srednjem veku so kot izraz dinastične politike nastale dežele. Zaživele so tako polno, da so počasi prevzemale državne funkcije in se formirale kot države.

V drugi študiji, avtor je Vasko Simoniti, *Teritorialna država: nasprotje in povezanost med deželo in vladarjem*, se seznanimo z "dolгим 16. stoletjem" (1450-1650) in premikom k oblikovanju modernega državnega sistema. Država je v tem obdobju svojo moč kazala z vzdrževanjem notranjega miru in širjenjem ter utrjevanjem oblasti. Po eni strani si je za to prizadeval vladar, po drugi strani pa politične elite (predvsem plemstvo), ki so hotele dokazati, da lahko konkurirajo na vseh področjih. Kot posledica teh tekmovalnih interesov se je oblikoval stanovsko - monarhični dualizem vladanja, ki je spodbudil nastanek zgodnjenovoveške države, "dualistične" oziroma "stanovske". Ta država se je pod vplivom prava, uprave, davkov, vojske v odnosu do cesarstva spremenila v avtonomno enoto, ki jo lahko imenujemo "teritorialno državo".

V tretjem poglavju *Država, dežele in Slovenci v obdobju absolutizma* Peter Vodopivec piše o tem, da so to avtonomijo začele omejevati terezijansko - jožefinske reforme, saj so utrjevale osrednjo habsburško oblast. Tudi nasledniki Jožefa II. so težili k močni, centralizirani državi, zato so izpeljali mnogo pravnih, upravnih in političnih omejitev. Rast moči države se je kazala v uveljavljanju cesarskega kulta in povzdigovanju monarhije. Dežele so kljub temu preživele; pod njihovim okriljem se je še naprej odvijalo pestro kulturno, gospodarsko in družbeno življenje.

O tem, da je slovenski narodni preporod vzklik v drugi polovici 18. stoletja (morda nekoliko tudi po zaslugi tistih, ki so se v Ilirskih provincah srečali z moderno meščansko državo?) piše v četrtem poglavju *Iz kulturnega v politični narod* Stane Granda. Slovenci so v tem času prišli do spoznanja, da sicer bivajo v različnih deželah, govorijo pa isti jezik ter živijo na strnjemem ozemlju, ki so ga leta 1844 prvič tiskano imenovali Slovenija. Zahteve po združitvi v eno samoupravno enoto so bile javno izražene v revoluciji 1848/49; osrednja dunajska vlada je Slovincem popustila le v toliko, da je priznala, da so enoten narod z lastnim imenom. Razvoj se je nadaljeval z nastajanjem vseslovenskih kulturnih, političnih inštitucij, strokovnih društev, z volitvami v deželni in državni zbor, s čitalniškim in taborskim gibanjem ter nastankom vseslovenskih političnih strank konec 19. stoletja. Kljub novim spoznanjem in celo nekaterim dosežkom ter občutkom pripadnosti deželi in slovenskemu narodu, so Slovenci v drugi polovici 19. stoletja še vedno občutili tudi pripadnost monarhiji.

Slovincem je državnost uspelo doseči v sklopu Države SHS, a so jo kmalu izgubili, saj je Kraljevina SHS uveljavljala unitarizem in idejo enotnega jugoslovenskega naroda. To obdobje opisujeta Jurij Perovšek in Miroslav Stiplovšek v poglavju *Volja po slovenski državnosti v letih 1918-1941*. Strinjata se, da mnogi Slovenci take politike niso hoteli in so se zavzemali za uveljavitev avtonomistično - federativnega koncepta. Morebiti uspešna prizadevanja v tej smeri je prekinila diktatura kralja Aleksandra. Po uveljavitvi oktroirane ustave se je boj za zakonodajno avtonomijo zopet razmahnil in dosegel višek februarja 1940 z zahtevo po oblikovanju posebne banovine Slovenije z lastnim parlamentom in vlado.

Kot ena izmed republik Demokratične federativne Jugoslavije je Slovenija oboje dobila - prvič - po koncu druge svetovne vojne. Dobila je tudi ustavo, ki je

zagotavljala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Jugoslavija je bila kljub nalepki "federativna" do srede šestdesetih let v veliki meri centralistična država; Slovenci pa s tem niso bili zadovoljni. Položaj se je še poslabšal po smrti predsednika Tita, ko sta nastopili gospodarska in politična kriza. Vse to je sovpadlo z globalno krizo komunizma.

V Sloveniji je bil izpeljan prehod v večstrankarski sistem in začele so se priprave na osamosvojitve. Spomladi leta 1990 so slovenski politiki izrazili zahtevo po oblikovanju konfederacije. Predlog ni bil sprejet, v Sloveniji pa je sledil plebiscit o neodvisnosti ter razglasitev samostojnosti junija 1991. Po neuspešni intervenciji Jugoslovanske ljudske armade so sledila pogajanja pod okriljem Evropske skupnosti. V letu 1991 in v začetku leta 1992 je bila Slovenija mednarodno priznana in je zaživela kot država tudi izven svojih meja. Božo Repe, avtor zadnjega poglavja *Slovenija od medvojne federalne enote preko poveljne jugoslovanske republike do samostojne države*, zaključuje z mislijo, da je Slovenija z osamosvojitvijo dosegla tudi bistveno boljše izhodišče pri vključevanju v novo nadnacionalno tvorbo, Evropsko skupnost, saj se o vstopu lahko pogaja kot samostojna država.

V vključevanju v novo nadnacionalno tvorbo na nek način sodeluje tudi katalog *Od sanj do resničnosti*, saj lahko poteši tudi radovednost tistih, ki jih zanima, kdo smo Slovenci in od kje prihajamo - pa, žal, ne znajo slovensko. Povzetki vseh študij so namreč prevedeni v angleščino.

V knjigi je objavljen tudi katalog razstave z natančnim popisom razstavljenih dokumentov (kje jih je mogoče najti), ključnih za razvoj slovenske državnosti.

Mojca Šorn

Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1855-2000*, Nova revija, Ljubljana 2000, 336 strani, ilustr.

Knjiga dveh priznanih slovenskih zgodovinarjev in velikih poznavalcev problematike zgodovine Slovencev v Italiji, znanstvene svetnice, ambasadorke znanosti R. Slovenije in Kidričeve nagrajenke dr. Milice Kacin Wohinz, ter rednega profesorja tržaške univerze in dopisnega člana SAZU dr. Jožeta Pirjevca je nedvomno, kot sta v uvodu ugotovila avtorja, "rezultat več desetletij obsegajočega raziskovanja temeljnih procesov političnega, kulturnega in gospodarskega življenja Slovencev v Italiji" (str. 11).

Avtorstvo posameznih poglavij mi je neformalno sicer znano, ker pa le-to v knjigi ni navedeno, delo obravnavam kot soavtorski tekst.

Avtorja sta sintetični pregled problematike najprej objavila v okviru gesla Slovinci v Italiji, ki je izšlo v Enciklopediji Slovenije. Za potrebe italijanskega bralca dopolnjen tekst je nato izšel v italijanščini pri beneški založbi Marsilio, eni večjih

italijanskih založb, ki ima svojo prodajno mrežo razpredeno po vsej Italiji.¹ Izid tega dela je nedvomno veliko pripomogel k temu, da se je širši krog Italijanov seznanil z zgodovino svojih slovenskih sodržavljanov, o kateri, tudi zaradi pomanjkanja tovrstnih objav v svojem ali svetovnih jezikih, vedo zelo malo ali nič. Kot sta zapisala avtorja, so knjigi italijanski kolegi in ocenjevalci "priznali posebno poslanstvo pri premoščanju še vedno obstoječe vrzeli med Italijani in Slovenci, posebej v Trstu in Gorici" (str. 11). Dokaz, da je bil izid tega dela več kot nujen, je tudi v tem, da je bila prva izdaja kmalu razprodana.

Delo, ki ga imamo pred seboj, je tako pravzaprav že tretja, dopolnjena različica. So pa tokrat kot dopolnilo tekstu objavljene obširne priloge (str. 173-304), ki jih v italijanski izdaji ni. Prva z naslovom *Iz arhivov prinaša kritično izdajo enaindvajsetih dokumentov, od predloga Ivana Šušteršiča o hrvaško-slovenski republiki z dne 2. aprila 1919 do razprave Borisa Kraigherja o tržaškem vprašanju iz leta 1951. Naj med njimi omenim le še vladni program glede drugorodnega prebivalstva v Julijski krajini (1. november 1925), načrt Itala Saura za "eliminacijo slavizma", (11. december 1939 in 18. november 1941), razglasitev represalij v Ljubljanski pokrajini, (15. julij 1942), in korespondenco med Churchillom, Stalinom in Trumanom o osvobajanju Trsta, (30. april, 12., 13. maj in 21. junij 1945). Tej prilogi sledijo etnografske karte, in sicer slovenski del von Czoernigove etnografske*

karte habsburške monarhije iz leta 1855, dve karti, ki sta jih za potrebe mirovnih pogajanj po drugi svetovni vojni pripravila italijanski ekspert Carlo Schiffrer in jugoslovanski Josip Roglič, ter karta o jezikovni strukturi prebivalstva v operativni coni Jadransko primorje iz leta 1944. V knjigi je objavljenih tudi več zemljevidov z mejnimi predlogi in mejnimi črtami, tabele s podatki o številu prebivalstva in njihovi narodnostni strukturi, pa tudi kratki biografski podatki avtorjev v slovenščini in angleščini - v tem jeziku je tudi povzetek - v njej pa seveda najdemo tudi predgovor, pregled literature, pregled kratic in krajšav ter imensko kazalo. Posebna dragocenost knjige so številne doslej redko objavljene ali neobjavljene fotografije.

Kot nam pove že naslov, knjiga obravnava zgodovino tistih Slovencev, ki so živeli v okviru italijanske države. Ker pa je bila italijanska vzhodna meja med letoma 1866 in 1954 zelo gibljiva, je njihovo število (in teritorij njihove poselitve) zelo različno. Najprej je bilo Italiji po zmagi prusko-italijanske koalicije nad habsburško monarhijo leta 1866 priključenih 35.000 Slovencev v Beneški Sloveniji, ob rekah Nadiža, Ter in Rezija.² S senžermensko pogodbo so v Italijo leta 1919 prišli Slovenci v Kanalski dolini. Novembra 1920 je bilo z rapalsko pogodbo Italiji priključeno območje dežele Goriško-Gradiščanske, Trsta in Istre, pa tudi široki pas Notranjske iz dežele Kranjske. V okviru rapalske meje je po ocenah avtorjev v Italiji živelo okrog 360.000 Slovencev (str. 12, 35). Po napadu na Jugoslavijo aprila 1941 je italijanska vojska zasedla in 3. maja istega leta nato v nasprotju z mednarodnim pravom priključila Ljubljansko pokrajino. Ker je italijanska država izvajala popolno oblast, so tamkajšnji Slovenci do septembra 1943 dejansko živeli v Italiji. To je bil vrhunec italijanske ekspanzije na vzhod,

¹ Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: *Storia degli sloveni in Italia 1866-1998*. Marsilio, Venezia 1998; 2. izdaja Marsilio, Venezia 1999, 150 str.

² Nekateri avtorji uporabljajo termin Beneška Slovenija in Rezija, tudi Benečija.

pod njeno oblastjo je bilo okrog 710.000 ljudi slovenske narodnosti ali skoraj polovica maloštevilnega naroda. Po koncu mejnih sprememb leta 1954 pa je po oceni avtorjev v Italiji ostalo okrog 100.000 Slovencev (str. 12). Naj dodam, da je točnejše številke nemogoče ugotoviti, predvsem zaradi tega, ker so italijanski popisi prebivalstva po letu 1920 tudi odraz raznarodovalnih pritiskov.

Po kapitulaciji Italije je območje zahodno od rapalske meje okupirala Nemčija, ki je tam ustanovila Operacijsko cono Jadransko primorje, formalno pa je ostalo del italijanske države vse do mirovne pogodbe med zavezniškimi in pridruženimi silami in Italijo, podpisane 10. februarja in uveljavljene 15. septembra 1947.

Avtorja sta bila za čas do maja 1945 dosledna v upoštevanju formalnih ali pa dejanskih teritorialnih okvirov, tega pa ne moremo reči za čas od konca druge svetovne vojne do Spomenice o soglasju oktobra 1954. Če pogledamo pravno stran, je bilo celotno območje zahodno od rapalske meje do podpisa mirovne pogodbe še vedno del italijanske države, torej so tamkajšnji Slovenci še vedno živeli v Italiji. Obenem pa je bilo območje med rapalsko mejo in italijansko-avstrijsko mejo iz leta 1915 kot tisto, katerega državna pripadnost je bila sporna, pod posebnim zasedbenim režimom dveh vojaških uprav, angloameriške in jugoslovanske. Avtorja bi po moji oceni morala, če bi hotela ostati dosledna naslovu, obravnavati dogajanje vse do rapalske meje (ali pa ga sploh ne obravnavati) in ne le v t.i. coni A Julijske krajine. Argument, da so civilno upravo v coni A izvajali Italijani, ne vzdrži, saj je bilo to v veliki meri posledica dejstva, da je večina Slovencev po navodilih jugoslovanskih oblasti sodelovanje v njej odklanjala.

Mirovna pogodba je določala ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja, na katerem pa se je ohranjal začasni režim z dvema vojaškima upravama. Vendar območje Trsta in Kopra (in tamkajšnji Slovenci) ni bilo več del Italije. Med letoma 1947 in 1954 so v Italiji tako živeli le Slovenci v Gorici in zahodnem delu Goriške, v Benečiji in Kanalski dolini. Če sledimo naslovu, bi jih torej ne "smeli" obravnavati, ali pa vključiti tudi dogajanje v coni B STO, ki je bila pod jugoslovansko vojaško upravo. Slovenci so bili v skladu z določili na območju STO eden od treh enakopravnih narodov in ne manjšina, kot se zapiše avtorjema na strani 129.

Velik del strnjene prikaza dogajanja za čas do izbruha druge svetovne vojne (str. 17-79) temelji na poznavanju arhivskih virov in drugega gradiva tako iz slovenskih, kot italijanskih in drugih arhivov. Nedvomno je to (z izjemo dela, ki le na treh straneh govori o Beneški Sloveniji, str. 17-19) sinteza, za katero se skriva obsežno in poglobljeno poznavanje dogajanja. Vsebina seže vse od opisa dogajanj na soški fronti preko italijanske okupacije Julijske krajine, mejnih pogajanj, fašističnega nasilja in njegovih organizacij, raznarodovanja in obravnave odnosa italijanske države do t.i. drugorodcev, do obravnave gospodarske in socialne strukture manjšine, njenega političnega legalnega in ilegalnega življenja, šol, Cerkve, kulturnega življenja in politične emigracije v Jugoslaviji.

Nekoliko manj dognan je del, ki opisuje drugo svetovno vojno, za čas do septembra 1943 tudi dogajanje v Ljubljanski pokrajini, ki je prikazano le v osnovnih obrisih. To je razumljivo, saj je bila Ljubljana med italijansko okupacijo še vedno slovenski center in tudi središče odpora, bolj poglobljena obravnava tega dogajanja pa seveda ne more biti predmet obravnave v tej knjigi. Podrobnejše je obravnavano dogajanje zahodno od rapalske meje, ki jo je italijanska oblast po

priključitvi Ljubljanske pokrajine tudi fizično ohranjala. Avtorja tako pišeta o okupatorjevem nasilju, o Osvobodilni fronti, protiofenzivi italijanske države. Posebej je obravnavana nemška okupacija. Mimogrede, Primorska je bila formalno vzeto okupirana šele septembra 1943.

Za čas po drugi vojni sta avtorja stala pred težjo nalogo. Bolj poglobljene raziskave sežejo tja do leta 1947 in deloma do londonske spomenice leta 1954, le nekaj del pa obravnava dogajanje med slovensko manjšino v Italiji po tem letu. Marsikaj je bilo zato potrebno vsaj okvirno raziskati. Avtorja z obravnavo sežeta vse do leta 2000 in tako bralcem predstavita izredno raznolikost teh 55 let, od pogajanj za meje, prek krize, ki je Slovence zlasti v Trstu zajela po objavi resolucije Informbiroja leta 1948, do končnih odločitev o meji, politične razslojenosti slovenske manjšine v Italiji, delovanja njenih izobraževalnih in kulturnih ustanov, društvenega življenja, do odnosa italijanske države do manjšine, ki je bil le redko prijazen in vse prevečkrat manjšini nenaklonjen, če že ne sovražen. Pri tem je pomembno, da Slovence obravnavata, kot sta sama navedla tudi v uvodu, kot "subjekt z vsemi civilizacijskimi, političnimi in kulturnimi artikulacijami", poveljne raziskave so "Slovence" iz brezobličnih "ščavov" povzdignile v uporniško skupnost, ki je prva v slovenski zgodovini povsem jasno razumela, da mora vzeti svojo usodo v lastne roke in se pri tem ni bala nasilnega boja in z njim povezanih žrtev" (str. 12). Med tekst se je prikradlo tudi nekaj manjših napak, ki pa njegove vrednosti ne zmanjšujejo.

Ta strnjen prikaz več kot stoletje dolgega dogajanja je bolj kot za poznavalce, ki so se s to problematiko seznanjali v številnih delih tako obeh avtorjev kot tudi drugih zgodovinarjev, dobrodošel za tiste, ki se s problematiko žele ali pa morajo okvirno seznaniti. Za poznavalce in zgodovinarje pa je dragocen zato, ker prinaša številne napotke, kam in kako naj usmerijo svoje raziskave o Slovencih v Italiji.

Nevenka Troha

Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Založba ZRC, Ljubljana 2001, 1124 strani. *

Težko pričakovani zbornik Vasilija Melika z naslovom Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje je končno pred strokovno in drugo javnostjo. Slovenski zgodovinarji gojimo lepo navado, da ob jubilejih svojih kolegov izdamo slavljenca v čast zbornik. Kar precej jih je do sedaj že izšlo. Tudi ob jubileju Vasilija Melika se tej tradiciji nismo izneverili. Že ustaljeno nenapisano pravilo je, da vsebino zbornika določa raziskovalno področje slavljenca. Pri profesorju Meliku so snovalci zbornika naleteli na težavo, ker je bilo njegovo raziskovalni nagnjenje vedno zelo široko, časovno in problemsko. Bibliografija, ki je objavljena

* Uvodne besede na predstavitvi 8. junija 2001 v Prešernovi dvorani SAZU.

v zborniku, nam to najlepše dokazuje. Zanimalo ga je vse, politična, gospodarska, družbena, kulturna zgodovina v širokem časovnem loku od srednjega veka do včeraj. Ker je naša zgodovinska skupnost majhna, skoraj vsi se poznamo, po človeško pa smo lahko tudi zamerljivi, pobudniki niso razmišljali o kakršnikoli selekciji vsebine posameznih prispevkov in s tem seveda nujno tudi selekciji avtorjev. Tako je bilo povabljenost k pripravi jubilejnega zbornika veliko število piscev, prek 170, domačih, zamejskih in tujih, tisti, ki so po pomoti in nepazljivosti izpadli, pa so, kot že rečeno, v majhni skupnosti, takoj izvedeli za priprave in so se potrudili, da so lahko sodelovali. Vabilu se je tako odzvalo izredno število piscev, precej več, kot so pobudniki in nato uredniški odbor pričakovali, skupaj kar 82. Zato lahko strokovni javnosti predstavim Melikov zbornik v obsegu prek 1100 strani, obsegu, ki ga komaj še vzdrži vezava v eni knjigi. Gotovo tudi to samo po sebi govori o priljubljenosti in ugledu profesorja Vasilija Melika, profesorja, ki je vzgojil veliko večino danes pišočih slovenskih zgodovinarjev. Hkrati moram poudariti, da je ugled profesorja Melika velik tudi med njegovimi kolegi v tujini, saj so avtorji skoraj četrte prispevkov v jubilejnem zborniku, kar je presenetljivo veliko; pisci pa so iz Avstrije, Češke, Slovaške, Poljske, Francije, Italije, Hrvaške.

Vsebina zbornika je ob tako velikem številu avtorjev zelo mnogovrstna, zato je bilo ob urejanju že vnaprej jasno, da je lahko razporeditev samo kronološka. Publikacija ima tri večje sklope. Prvega je določil sam namen knjige, v njem je predstavljen slavljeneec z obširnimi življenjepisi in popolno bibliografijo. Temu sledi del, v katerega smo uvrstili 13 prispevkov, ki obravnavajo vprašanja zgodovinskega ter različnih širših zgodovinskih tem. V tretjem, najobsežnejšem delu je strogo kronološko razvrščenih preostalih 67 prispevkov, večinoma vezanih na predstavitev posameznih tem slovenske zgodovine, štirje med njimi pa obravnavajo naše srednjeevropske sosede.

Zadrega, kako na kratko predstaviti vsebino jubilejnega zbornika, v katerem so objavljeni vsebinsko in časovno tako raznovrstni prispevki, je zelo velika. Nobe-nega smisla nima poimensko naštevati avtorje in njihove prispevke, prav tako ne morem in tudi nočem vsakega posamezno ocenjevati, ker bi to pač lahko bilo pre-več subjektivno in nestrokovno zaradi moje specializacije in osebnega zgodovinar-skega zanimanja. Ena od smiselnih predstavitev je lahko združevanje posameznih člankov po sorodnosti vsebin ali glede na časovna obdobja, čeprav je tudi ta kriterij lahko daleč od najboljše rešitve in pri tem tvegam, da se kak avtor ne bo našel v tem kratkem povzetku vsebine zbornika. Razlog seveda ni moje prepričanje, da v vsej tej množici prispevkov niso vsi enako dobri.

Izmed 13 prispevkov, ki obravnavajo vprašanja zgodovinskega in druga vprašanja evropske zgodovine, jih je 5 posvečenih problemom slovenskega zgodovinskega in razmišljanjem o zgodovini, med njimi tudi članek o filozofu Francetu Vebru in njegovem pojmovanju zgodovine. Dva članka obravnavata avstrijsko zgodovinsko o Kranjski in Štajerski v 19. stoletju in vzhodno evropske kolege - sodobnike Milka Kosa. Drugi prispevki v tem sklopu obravnavajo zelo različna vprašanja, da jih je nemogoče postaviti na skupno osnovo, od problematike nacionalnih stereotipov, problemov zgodovine mednarodnih odnosov Madžarov in Romunov, o kulturnih vidikih združevanja Evrope, o

problematiki slovensko hrvaške meje do pogovora s profesorjem Jankom Lavrinom in o absolutoriju na avstrijskih univerzah.

Najobsežnejšo tretjo skupino prispevkov o posameznih vprašanih slovenske zgodovine začenja članek o vstaji v drugi polovici 8. stoletja v Karantaniji, imenovani "carmula". Do približno začetka 19. stoletja obravnava posamezne zelo različne tematike 14 člankov, 19. in 20. stoletje, časovni okvir jubilentovega najplodnejšega raziskovalnega področja, prikazuje 53 razprav. Praviloma so najštevilčnejši članki iz posameznih vprašanj politične zgodovine; tudi v tem zborniku je tako. Izjemno raznovrstni so, čeprav pa nekatere vendarle povezuje sorodna tematika skozi čas. Takšni so članki, ki obravnavajo razvoj uprave, uradništva, politične stranke, politične profile pomembnih slovenskih politikov, gibanja, zunanje-politične odnose, mednacionalne odnose ne samo znotraj slovenskih dežel. Časovno sežejo od 18. do 20. stoletja, velika večina jih obravnava čas zadnjih dveh stoletij. Pet prispevkov prikazuje zelo raznovrstne teme, od Oplotnice med leti 1296 in 1312, junaka kranjskega plemstva Viljema II. Svibenskega in legendo o njem, papeško povzdignjenje Ljubljane v Civitas leta 1462, turške vdore v Maribor in vlogo družine Willenrainerjev v prvi polovici 16. stoletja, predstavitev poročila, najdenega v bavarskem državnem arhivu in napisanem v Ljubljani februarja 1573 o kmečkem puntu ter o načrtih in gradnji trdnjave Gripa pri Splitu kot pomembne obrambne točke pred turškimi vdori. Uvrstiti tudi ne morem člankov o odmevih grške osvobodilne vojne in odmevih nanjo na Slovenskem v dvajsetih letih 19. stoletja, nekaj novih podatkov o prvem slovenskem taboru v Ljutomeru, o imenovanju Janeza Zlatousta za ljubljanskega škofa leta 1875, poročanju New York Timesa o načrtih za samostojno slovensko državo med drugo svetovno vojno in analizo razprave Stefana Karnerja o nemško govoreči manjšini v Sloveniji med leti 1939 in 1996. Dva članka predstavljata raziskave o slovenskih izseljencih v ZDA. Širšo problematiko volitev, Melikovo posebno ljubezen, obravnava 8 avtorjev, bodisi da gre za same volitve, izvedene volilne reforme na Kranjskem in Štajerskem, volilno propagando, razprave o volilni reformi in razmišljanjih o ženski volilni pravici. Devet prispevkov obravnava precej raznovrstne teme iz širokega področja gospodarske in socialne zgodovine, kot so kmečko prevoznništvo od 16. do 18. stoletja na Kranjskem, pomorske in trgovske povezave med Dubrovnikom in Trstom v 18. stoletju, drobitve kmetij v slovenskih deželah v prejšnjem stoletju, valutarna reforma 1892 in ljubljanski kreditni zavod za trgovino in industrijo pred drugo svetovno vojno, stanovske organizacije po ukinitvi cehov do prve svetovne vojne, gospodarska politika slovenskih vlad in mejna vprašanja v letih po koncu prve svetovne vojne, obnova slovenskega zadružništva na Koroškem po drugi svetovni vojni ter poklicna in starostna struktura padlih avstroogrskih vojakov v prvi svetovni vojni. Prispevkov iz široko pojmovane kulturne zgodovine, torej zgodovine kulture, prosvete, idej, mentalitet, je 18. Trije obravnavajo širša vprašanja šolstva, tako razvoj avstrijske gimnazije v splošno izobraževalno srednjo šolo med leti 1773 in 1848, versko šolo in liberalni duh učiteljev ter nekaj pogledov na delovanje Deutscher Schulvereina na Kranjskem. Nekaj jih obravnava posebej še izobražence, na primer duhovnika in učitelja Ulrika v Kamniku na prelomu 13. in 14. stoletja, kranjske doktorje na dunajski univerzi v predmarčni dobi, pa pomen Koroške in Dunaja v življenju Franceta Prešerna, o Prešernu in Jerneju Kopitarju, slovenske dopisovalce češkega politika in zgodovinarja Františka Palackega, publi-

cista in mecena Pavla Turnerja ter posebej njegove štipendiste, skladatelja Benjamina Ipavca, fenomen tehničnega izobraženca Janeza Puha, slovenske intelektualce v slovanskih deželah v letu 1918 in pisatelja in novinarja Michelangela barona Zoisa. Članek o janzenizmu obravnava dilemo, ali je bil versko prenovitveno ali kulturno politično gibanje. V zgodovino mentalitet sodi še članek o fenomenu antisemitizma med vodstvom tržaških Slovencev v osemdesetih letih 19. stoletja. V ta okvir mislim, da lahko štejem še prispevka o na poseben način odtisnjeni Valvasorjevi topografiji Kranjske in Koroške ter o usodi Auerspergovega knežjega dvorca v Ljubljani po potresu 1895, mogoče še članek o slovenski zgodovini v luči poštne znamke.

Melikov zbornik, ki je ustvarjalno združil veliko pišočih zgodovinarjev, ni reprezentativen pregled današnjega stanja slovenskega zgodovinopisja, saj kljub množici avtorjev manjkajo nekateri njegovi ugledni in pomembni predstavniki, je pa dober vpogled v številne posamezne zgodovinarske delavnice ter nam kaže zelo široko pahljačo snovi, ki jih zanima.

Jasna Fischer